

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΕΠΑ & ΤΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΠΑΝΕΚ

ΕΠΑΝΕΚ 2014-2020
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ

ανάπτυξη - εργασία - αλληλεγγύη

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Ανάλυση των δεδομένων της «Ψηφιακής Κρήτης: Στα χρόνια των Οθωμανών-Κατοίκηση»

Πουλίκος Πραστάκος, Εβίτα Δανδάλη

Ινστιτούτο Υπολογιστικών Μαθηματικών

Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας

Τελική έκθεση

Περίληψη:

Το παραδοτέο Π.2.4 παρουσιάζει τα αποτελέσματα της έρευνας «**Ανάλυση των δεδομένων της «Ψηφιακής Κρήτης: Στα χρόνια των Οθωμανών-Κατοίκηση»** του πακέτου εργασίας (ΠΕ) 2: «Αστικό και αγροτικό τοπίο σε μετάβαση: ο Χάνδακας και η ύπαιθρος, από τη βενετική στην οθωμανική Κρήτη» του έργου «ΜΕΤΟΠΟ» της Πράξης «ΚΡΗΠΙΣ II». Στόχος της έρευνας ήταν η ανάλυση των δεδομένων της «Ψηφιακής Κρήτης» για να προσδιοριστούν τα χαρακτηριστικά κατοίκησης του πληθυσμού την εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας. Τα δεδομένα είναι διαθέσιμα για οικισμούς και η ανάλυση σε επίπεδο οικισμού, δήμου και νομού εστιάζεται στη κατανομή του πληθυσμού σε διάφορα χωρικά επίπεδα, και τις αλλαγές ανάλογα με το θρήσκευμα (Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι). Στη βάση δεδομένων καταγράφονται πληροφορίες για 1.314 οικισμούς από 23 διαφορετικές απογραφές/καταγραφές που έγιναν από το 1630 έως το 1897. Στις περισσότερες απογραφές οι πληροφορίες είναι για λίγους οικισμούς. Επιπλέον υπάρχει και γεωγραφική βάση δεδομένων, που με την τεχνολογία των Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών (ΣΓΠ, GIS), αποτυπώνει τις θέσεις των οικισμών και με αυτόν τον τρόπο επιτρέπει την χωρική ανάλυση των δεδομένων. Η βάση δεδομένων αναπτύχθηκε το 2004-2008 από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (ΙΜΣ) του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΤΕ) με χρηματοδότηση από το Γ' Κ.Π.Σ.

Απο τις απογραφές της «Ψηφιακής Κρήτης» (συνολικά 23) μόνο για τα δεδομένα των απογραφών 1650, 1671, 1832 και 1881 μπορεί να γίνει ποσοστική ανάλυση. Σε αυτές τις 4 απογραφές τα δεδομένα καλύπτουν πολλούς οικισμούς (πάνω από 100 σε κάθε μία) και οι πληροφορίες είναι εννοιολογικά συμβατές (θρήσκευμα, αριθμός φορολογουμένων κλπ.). Συνεπώς η έρευνα των δεδομένων της «Ψηφιακής Κρήτης» επικεντρώθηκε στις 4 απογραφές. Τα δεδομένα των απογραφών μελετήθηκαν και σε επίπεδο Καποδιστριακού δήμου και έγιναν αναλύσεις για τα έτη 1650-1671 και 1832-1881. Επιπλέον έγινε ανάλυση του πληθυσμού των τριών μεγάλων πόλεων της Κρήτης (Χάνδακας, Ρέθυμνο, Χανιά). Οι αναλύσεις συνοδεύονται από θεματικούς χάρτες που οπτικοποιούν τα αποτελέσματα της ανάλυσης.

Περιεχόμενα

Πίνακες	4
Χάρτες.....	5
Διαγράμματα.....	5
1. Εισαγωγή	7
2. Οι απογραφές της Ψηφιακής Κρήτης – Στα χρόνια των Οθωμανών	9
2.1. Ιστορικό πλαίσιο της εποχής.....	9
2.2. Οι απογραφές.....	12
2.3. Γεωγραφική αποτύπωση οικισμών	22
3. Ανάλυση των δεδομένων των απογραφών	28
3.1. Μεθοδολογία ανάλυσης.....	28
3.2. Απογραφή 1650	28
3.3. Απογραφή 1671	34
3.4. Απογραφή 1832	37
3.5. Απογραφή 1881	45
3.6. Σύγκριση των δεδομένων των απογραφών 1832 και 1881.....	57
4. Πληθυσμιακή εξέλιξη του Χάνδακα, του Ρεθύμνου και των Χανίων.....	67
4.1. Εισαγωγή	67
4.2. Χάνδακας.....	67
4.3. Ρέθυμνο.....	69
4.4. Χανιά.....	70
5. Ανάλυση των απογραφών 1650, 1671, 1832 και 1881 σε επίπεδο δήμων.....	72
5.1. Εισαγωγή	72
5.2. Καταγραφές του 1650 και 1671.....	73
5.3. Απογραφές 1832 και 1881	79
6. Βασικά συμπεράσματα της έρευνας.....	92
Βιβλιογραφία	95

Πίνακες

Πίνακας 1: Αριθμός οικισμών, ομάδες κατοίκων και έτος απογραφής στις απογραφές της «Ψηφιακής Κρήτης»	20
Πίνακας 2: Οικισμοί στο Σύστημα Γεωγραφικών Πληροφοριών της «Ψηφιακής Κρήτης» ..	23
Πίνακας 3: Κατανομή «πληθυσμού» όλων των απογραφών, υψόμετρο οικισμού	24
Πίνακας 4: Κατανομή «πληθυσμού» απογραφών, απόσταση οικισμού από την θάλασσα	25
Πίνακας 5: Δεδομένα ως προς την ιστορική περίοδο του οικισμού	27
Πίνακας 6: Κατανομή φορολογουμένων στους νομούς της Κρήτης (1650)	29
Πίνακας 7: Φορολογούμενοι (νοικοκυριά, άγαμοι), μέγεθος οικισμού (νοικοκυριά) (1650) ..	31
Πίνακας 8: Φορολογούμενοι (νοικοκυριά, άγαμοι), υψόμετρο οικισμών (1650)	33
Πίνακας 9: Συσχετίσεις των μεταβλητών της απογραφής 1650	34
Πίνακας 10: Κατανομή φορολογουμένων στους νομούς της Κρήτης (1671 και 1650)	34
Πίνακας 11: Φορολογούμενοι, μέγεθος οικισμού (1671)	35
Πίνακας 12: Φορολογούμενοι, υψόμετρο οικισμού (1671)	36
Πίνακας 13: Συσχετίσεις των μεταβλητών των απογραφών 1671 και 1650	36
Πίνακας 14: Οικισμοί και πληθυσμός: οικογένειες ενός ή δύο θρησκευμάτων (1832)	39
Πίνακας 15: Οικογένειες κατά θρήσκευμα (1832)	40
Πίνακας 16: Οικογένειες κατά θρήσκευμα, σύνολο οικογενειών οικισμού (1832)	42
Πίνακας 17: Οικογένειες κατά θρήσκευμα, υψόμετρο οικισμών (1832)	43
Πίνακας 18: Συσχετίσεις των μεταβλητών της απογραφής 1832	45
Πίνακας 19: Οικισμοί και πληθυσμός: κάτοικοι ενός ή δύο θρησκευμάτων (1881)	47
Πίνακας 20: Πληθυσμός, θρήσκευμα των κατοίκων (1881)	48
Πίνακας 21: Πληθυσμός κατά θρήσκευμα στις πόλεις/μεγάλους οικισμούς (1881)	52
Πίνακας 22: Πληθυσμός κατά θρήσκευμα, μέγεθος οικισμού (1881)	53
Πίνακας 23: Πληθυσμός κατά θρήσκευμα, υψόμετρο οικισμών (1881)	54
Πίνακας 24: Συσχετίσεις των μεταβλητών της απογραφής 1881	56
Πίνακας 25: Συσχετίσεις μεταβλητών της απογραφής 1832 (οικογένειες κατά θρήσκευμα) με αυτές της απογραφής 1881 (κάτοικοι κατά θρήσκευμα)	56
Πίνακας 26: Σύγκριση πληθυσμών απογραφών 1832 και 1881 κατά θρήσκευμα	58
Πίνακας 27: Σύγκριση πληθυσμών της απογραφής 1881: α) όλοι οι οικισμοί, β) οικισμοί που αναφέρονται και στην απογραφή 1832	59
Πίνακας 28: Πληθυσμός κατά θρήσκευμα των οικισμών (479) που αναφέρονται και στην απογραφή 1832 και στη απογραφή 1881	61
Πίνακας 29: Κατανομή πληθυσμών σε Βενετικούς και Οθωμανικούς οικισμούς: οικισμοί (479) με δεδομένα και στην απογραφή 1832 και στη απογραφή 1881	61
Πίνακας 30: Αλλαγές του χαρακτήρα των οικισμών (479) που αναφέρονται και στην απογραφή του 1832 και την απογραφή του 1881 ως προς την κατοίκηση τους από πληθυσμό ενός ή δύο θρησκευμάτων	62
Πίνακας 31: Δείκτες αύξησης πληθυσμού κατά θρήσκευμα στους οικισμούς (479) που αναφέρονται στις απογραφές 1832 και 1881. Δείκτης 100 αύξηση πληθυσμού στο σύνολο του νομού	64
Πίνακας 32: Πληθυσμός της πόλης του Χάνδακα από τις διάφορες απογραφές	68

Πίνακας 33: Δεδομένα για την πόλη του Ρεθύμνου από τις διάφορες απογραφές.....	69
Πίνακας 34: Δεδομένα για την πόλη των Χανίων από τις διάφορες απογραφές.....	71
Πίνακας 35: Οι Καποδιστριακοί δήμοι της Κρήτης	73
Πίνακας 36: Καποδιστριακοί δήμοι της Κρήτης: δεδομένα απογραφών 1650 και 1671	77
Πίνακας 37: Ποσοστιαία κατανομή (%) των φορολογουμένων των νομών στους δήμους (1650, 1671)	78
Πίνακας 38: Καποδιστριακοί δήμοι της Κρήτης: α) Συνολικός πληθυσμός, β) % Χριστιανών, γ) % Χριστιανών σε «Χριστιανικούς» οικισμούς και δ) % Μουσουλμάνων σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς το 1832 και το 1881.....	88
Πίνακας 39 Κατανομή του α) συνολικού πληθυσμού, β) Χριστιανών, γ) Χριστιανών σε «Χριστιανικούς» οικισμούς και δ) Μουσουλμάνων σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς του νομού στους δήμους το 1832 και το 1881	90
Πίνακας 40: Διαφορές στις ποσοστιαίες κατανομές του α) συνολικού πληθυσμού, β) Χριστιανών, γ) Χριστιανών σε «Χριστιανικούς» οικισμούς και δ) Μουσουλμάνων σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς του νομού στους δήμους το 1832 και το 1881	91

Χάρτες

Χάρτης 1: Θέσεις οικισμών στην «Ψηφιακή Κρήτη - Στα χρόνια των Οθωμανών»	22
Χάρτης 2: Θέσεις οικισμών ανάλογα με το υψόμετρό τους.....	25
Χάρτης 3: Οικισμοί - Φορολογούμενα νοικοκυριά (1650)	31
Χάρτης 4: Οικισμοί - Φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο (1671)	35
Χάρτης 5: Οικισμοί: θρήσκευμα οικογενειών (1832)	40
Χάρτης 6: Οικισμοί: οικογένειες ενός ή δύο θρησκευμάτων (1832)	41
Χάρτης 7: Οικισμοί, αριθμός οικογενειών, υψόμετρα οικισμών (1832).....	44
Χάρτης 8: Οικισμοί, θρήσκευμα των κατοίκων (1881).....	48
Χάρτης 9: Οικισμοί: κάτοικοι ενός ή δύο θρησκευμάτων (1881).....	50
Χάρτης 10: Οικισμοί, πληθυσμός, υψόμετρα οικισμών (1881)	55
Χάρτης 11: Οικισμοί της απογραφής 1881 ανάλογα με το αν αναφέρονται/δεν αναφέρονται στην απογραφή 1832	59
Χάρτης 12: Οικισμοί που αναφέρονται και στην απογραφή 1832 και στην απογραφή 1881.60	
Χάρτης 13: Μεταβολές του χαρακτήρα των οικισμών ως προς το θρήσκευμα των κατοίκων 1832 → 1881.....	64
Χάρτης 14: Νοικοκυριά φορολογούμενων στους δήμους της Κρήτης (1650).....	74
Χάρτης 15: Φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο στους δήμους της Κρήτης (1671)	75
Χάρτης 16: Αριθμός οικογενειών κατά θρήσκευμα στους δήμους της Κρήτης (1832).....	79
Χάρτης 17: Αριθμός κατοίκων κατά θρήσκευμα στους δήμους της Κρήτης (1881)	81

Διαγράμματα

Διάγραμμα 1: Νοικοκυριά φορολογούμενων και άγαμοι φορολογούμενοι (1650)	30
Διάγραμμα 2: Κατανομή φορολογούμενων σε οικισμούς διαφορετικών πληθυσμών (1650) 32	

Διάγραμμα 3: Αναλογία νοικοκυριών/ άγαμων φορολογούμενων (1650).....	32
Διάγραμμα 4: Κατανομή (%) των οικογενειών κατά θρήσκευμα ανάλογα με τον πληθυσμό του οικισμού (σύνολο οικογενειών) (1832)	43
Διάγραμμα 5: Κατανομή (%) οικογενειών κατά θρήσκευμα ανάλογα με το υψόμετρο του οικισμού (1832)	44
Διάγραμμα 6: Πληθυσμός κατά θρήσκευμα στους νομούς της Κρήτης (1881).....	49
Διάγραμμα 7: Πληθυσμός κατά θρήσκευμα στους νομούς της Κρήτης (1881).....	51
Διάγραμμα 8: Πληθυσμός κατά θρήσκευμα στις πόλεις/μεγάλους οικισμούς (1881).....	52
Διάγραμμα 9: Κατανομή (%) πληθυσμού κατά θρήσκευμα σε οικισμούς διαφορετικών πληθυσμών (1881)	54
Διάγραμμα 10: Κατανομή (%) πληθυσμού κατά θρήσκευμα, υψόμετρο οικισμών (1881)	55

1. Εισαγωγή

Σε αυτή την ερευνητική εργασία παρουσιάζεται η ανάλυση των πληθυσμιακών δεδομένων των οικισμών της Κρήτης την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας. Τα δεδομένα προέρχονται από απογραφές/καταγραφές που έγιναν στην Κρήτη την εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας και είναι συγκεντρωμένα στη βάση δεδομένων «Ψηφιακή Κρήτη - Στα χρόνια των Οθωμανών-Κατοίκηση».

Η βάση δεδομένων αναπτύχθηκε από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (ΙΜΣ) του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΤΕ) το 2004-2008 με χρηματοδότηση από το Γ' Κ.Π.Σ. Η βάση δεδομένων περιέχει δεδομένα απογραφών/καταγραφών πληθυσμού που διενεργήθηκαν τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, (περίπου 1645-1897) για 1.314 οικισμούς της Κρήτης. Η πρωτογενής πηγή των δεδομένων ήταν κατάστιχα της εποχής και πληροφορίες για τις διάφορες καταγραφές που έχουν κατά καιρούς δημοσιευτεί. Τα διαθέσιμα δεδομένα καλύπτουν 23 χρονολογικά διαφορετικές απογραφές/καταγραφές. Τα δεδομένα είναι σε επίπεδο χωριού (οικισμού), υπάρχουν όμως και δεδομένα για πόλεις, μετόχια, συνοικίες και μοναστήρια.

Οι πληροφορίες στις καταγραφές μπορεί να είναι το πλήθος των κατοίκων (κάτοικοι, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι, φορολογούμενοι, λαϊκοί, μοναχοί, μοναχές, φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο κλπ.), το πλήθος των οικογενειών (μουσουλμανικές, χριστιανικές) και το πλήθος των νοικοκυριών (νοικοκυριά φορολογούμενων, νοικοκυριά φορολογούμενων με φόρο καφτανιών, νοικοκυριά φορολογούμενων με κεφαλικό φόρο). Οι βασικοί περιορισμοί για μία εμπειριστατωμένη ανάλυση των δεδομένων είναι ότι δεν υπάρχουν πληροφορίες για όλες τις περιοχές/οικισμούς σε κάθε απογραφή και ότι οι διαθέσιμες πληροφορίες δεν είναι οι ίδιες σε κάθε απογραφή.

Για κάθε περιοχή/οικισμό, εκτός από τα πληθυσμιακά δεδομένα, υπάρχουν και πληροφορίες για την ονομασία (παλαιές ονομασίες και σύγχρονες), εάν κατοικείται και σήμερα ή έχει εγκαταλειφθεί κλπ.. Υπάρχουν επίσης πληροφορίες για το φορολογικό καθεστώς του οικισμού εκείνη την εποχή, την παλαιότερη ιστορική αναφορά του, την αναφορά σε κείμενα για εξισλαμισμούς ή εκχριστιανισμούς που έγιναν στην περιοχή κλπ. Οι πληροφορίες για αυτά τα θέματα περιορίζονται στο «ναι/όχι».

Με την τεχνολογία των Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών (ΣΓΠ- Geographic information Systems GIS) στο έργο «Ψηφιακή Κρήτη τα χρόνια των Οθωμανών» οι θέσεις των οικισμών αποτυπώθηκαν σε ψηφιακούς χάρτες. Η τεχνολογία των ΣΓΠ επιτρέπει την δημιουργία ψηφιακών χαρτών στους οποίους αποτυπώνονται με γεωγραφικές συντεταγμένες τοπογραφικά χαρακτηριστικά, θέσεις και όρια περιοχών κλπ.. Αυτό επιτρέπει στη συνέχεια την ανάλυση των δεδομένων ως προς τα γεωγραφικά/χωρικά χαρακτηριστικά τους πχ. να υπολογισθούν οι αποστάσεις μεταξύ περιοχών, το υψόμετρο οικισμών, η γειτνίαση περιοχών κλπ.. Το ΣΓΠ που αναπτύχθηκε περιέχει πληροφορίες για τα όρια των οικισμών (σημερινά όρια), το υψόμετρο του οικισμού καθώς και τα δεδομένα των απογραφών. Στο παρόν έργο προστέθηκαν πληροφορίες για την απόσταση από την θάλασσα (Ευκλείδεια απόσταση) και

έγινε επικαιροποίηση και έλεγχος των γεωγραφικών δεδομένων. Καθώς οι πληροφορίες για τα όρια του οικισμού δεν χρησιμοποιούνται στην ανάλυση (πχ για υπολογισμό πυκνότητας πληθυσμού --κάτοικοι/χλμ²--) και οπωσδήποτε δεν είναι τα ίδια με τα όρια των οικισμών (δομημένη περιοχή) εκείνης της εποχής, δημιουργήθηκε μια νέα γεωγραφική βάση που αντί των ορίων των οικισμών έχει ως σημεία το κέντρο βάρους του οικισμού. Όλα τα αρχεία με γεωγραφικές πληροφορίες είναι τύπου shape files και συνεπώς είναι συμβατά με κάθε λογισμικό ΣΓΠ.

Η ερευνητική εργασία έγινε στα πλαίσια του έργου «ΜΕΤΟΠΟ» της Δράσης ΚΡΗΠΙΣ II της ΓΓΕΤ (2017-2021). Το έργο συγχρηματοδοτήθηκε από την Ελλάδα και το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο Πλαίσιο του ΕΣΠΑ και του Ε.Π. Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα.

2. Οι απογραφές της Ψηφιακής Κρήτης – Στα χρόνια των Οθωμανών

2.1. Ιστορικό πλαίσιο της εποχής

Η Κρήτη από το 1211 μέχρι το 1669 ανήκε στη Δημοκρατία της Βενετίας. Η επιδρομή των Οθωμανών στη Κρήτη (Κρητικός πόλεμος) άρχισε το 1645. Την ίδια χρονιά κατελήφθησαν τα Χανιά. Μέχρι το τέλος του 1646 Οθωμανοί κατέκτησαν το Ρέθυμνο και τα φρούρια του Μυλοπόταμου, της Ιεράπετρας και του Μεραμβέλου. Σε αυτά τα δύο χρόνια κατελήφθησαν οι δύο από τις τρεις σημαντικότερες πόλεις της Κρήτης και το μεγαλύτερο μέρος της υπαίθρου. Οι περιοχές που δεν κατελήφθησαν ήταν ο Χάνδακας και τα νησιά της Γραμβούσας, της Σούδας και της Σπιναλόγκας. Η πολιορκία του Χάνδακα (σημερινό Ηράκλειο) ξεκίνησε το 1647 και ολοκληρώθηκε το 1669 με συνθηκολόγηση της Βενετίας.¹

Αποτέλεσμα της οθωμανικής κυριαρχίας ήταν η εμφάνιση μουσουλμανικού πληθυσμού στη Κρήτη. Πριν την κατάκτηση δεν υπήρχαν Μουσουλμάνοι στη Κρήτη. Μετά την κατάληψη εγκαταστάθηκαν λίγοι Μουσουλμάνοι, αξιωματούχοι, διοικητικοί υπάλληλοι, αυτοκρατορικοί γενίτσαροι, δεν υπήρξε όμως συστηματικός εποικισμός από άλλες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στην αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού οπωσδήποτε συνετέλεσαν και οι επιγαμίες. Πάντως, σε μεγάλο βαθμό ο μουσουλμανικός πληθυσμός που εμφανίζεται στις απογραφές τα επόμενα χρόνια είναι εξισλαμισμένοι Χριστιανοί που άλλαξαν θρήσκευμα καθώς ως Μουσουλμάνοι είχαν διάφορα φορολογικά προνόμια.²

Μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι σχέσεις Χριστιανών - Μουσουλμάνων χαρακτηρίζονται από ομαλότητα και δεν παρατηρείται κάποιο γεγονός που θα άλλαζε τις συνθήκες κατοίκησης. Πριν την Επανάσταση του 1821 η μόνη εξέγερση πραγματοποιήθηκε το 1770 στα Σφακιά στο πλαίσιο των «Ορλωφικών». Μετά το τέλος του επαναστατικού κινήματος στα Σφακιά, Χριστιανοί, προερχόμενοι κυρίως από την περιφέρεια των Χανίων, αναχώρησαν από την Κρήτη.³

Η Κρήτη συμμετείχε στην Επανάσταση του 1821 σε κοινό πλαίσιο με την επανάσταση της ηπειρωτικής Ελλάδας και ο γενικός αρχηγός της επανάστασης στη Κρήτη, [Μιχαήλ Κομνηνό Αφεντούλιεφ ή Αφεντούλη](#) ορίστηκε από τον Δημήτρη Υψηλάντη. Η Επανάσταση δεν οδήγησε στην ένταξη της Κρήτης στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, είχε όμως σημαντικές δημογραφικές συνέπειες. Ως αποτέλεσμα των πολεμικών συγκρούσεων και των σφαγών άμαχου πληθυσμού ο πληθυσμός μειώθηκε (χριστιανοί και μουσουλμάνοι). Τα πρώτα χρόνια

---

¹ Κ. Τσικνάκης, «Ο ελληνικός χώρος στη διάρκεια της βενετοκρατίας», στο *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα: προσεγγίζοντας την ιστορία της*, επιστ. διεύθ. Χρ. Μαλιτζού, επιμ. κειμ. Δ. Βλάχου – Α. Τζαβάρα, Αθήνα-Βενετία 2010, 27· Μ. Greene, *Κρήτη, ένας κοινός κόσμος: Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, μτφρ. Ε. Γκαρά – Θ. Γκέκου, Αθήνα 2005, 64-65

² Α. Αναστασόπουλος, «Η Κρήτη στο οθωμανικό πλαίσιο», 104· Ν. Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη, 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου της μάχης», *Μνήμων*, 26 (2004), 63-64· Greene, *Κρήτη, ένας κοινός κόσμος*, 158.

³ Ν. Ανδριώτης, «Πληθυσμός και οικισμοί της ανατολικής Κρήτης (16^{ος}-19^{ος} αι.)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2002, 37, 87.

της Επανάστασης εκδηλώθηκε επιδημία πανώλης στις πόλεις του νησιού και κυρίως στη δυτική Κρήτη (Ρέθυμνο, Χανιά).⁴ Η επιδημία προκάλεσε μεγάλες απώλειες κυρίως στον μουσουλμανικό πληθυσμό που είχε συγκεντρωθεί στις πόλεις, εκτοπισμένος από τους Χριστιανούς που είχαν κυριαρχήσει στην ύπαιθρο. Στη διάρκεια της Επανάστασης πολλοί Χριστιανοί εγκατέλειψαν το νησί προς την Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου. Όλα αυτά τα γεγονότα συνέβαλαν σε σημαντικές αλλαγές της πληθυσμιακής σύνθεσης και των προτύπων κατοίκησης μετά το 1830.⁵

Στα προεπαναστατικά χρόνια υπήρχε μία σχετική δημογραφική ισορροπία μεταξύ των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων, η οποία όμως μεταβλήθηκε μετά το 1830. Σύμφωνα με την βιβλιογραφία⁶, πριν το 1821, οι Χριστιανοί ήταν το 53% του συνολικού πληθυσμού και οι Μουσουλμάνοι το 47%. Από το 1840 όμως και μετέπειτα οι Χριστιανοί είναι το 69%-81% του πληθυσμού και οι Μουσουλμάνοι το 19%-31%. Τα ποσοστά των Μουσουλμάνων στις τρεις μεγάλες πόλεις (Ηράκλειο, Ρέθυμνο, Χανιά) αυξήθηκε ενώ στην ύπαιθρο μειώθηκε σημαντικά. Άποψη των συγγραφέων αυτής της μελέτης είναι ότι τα πληθυσμιακά δεδομένα δεν επιβεβαιώνουν τα διάφορα ποσοστά καθώς τα δεδομένα στη «Ψηφιακή Κρήτη» του 1832/34 (καταγραφή Pashley) καταμετρούν 90,000 κατοίκους (15,000 οικογένειες και αριθμός κατοίκων στις 3 πόλεις) περίπου ενώ ο πληθυσμός το 1881 είναι 245,000 κάτοικοι. Καθώς δεν υπήρξε εποικισμός της Κρήτης η διαφορά πληθυσμών 1832-1881 είναι πολύ μεγάλη για να δικαιολογηθεί με δημογραφικές παραμέτρους. Συνεπώς τα δεδομένα του 1832 είναι ελλιπή και όχι αναγκαστικά συγκρίσιμα με αυτά του 1881.⁷

Στα Πρωτόκολλα του Λονδίνου (1830, 1832) η Ελλάδα αναγνωρίστηκε ως κυρίαρχο και ανεξάρτητο κράτος, η Κρήτη όμως δεν ενσωματώθηκε στο νεοσύστατο Ελληνικό κράτος. Παρασχέθηκαν ασαφείς εγγυήσεις ότι οι τρεις δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία) θα παρείχαν υποστήριξη στους κατοίκους της Κρήτης και της Σάμου σε περίπτωση καταπίεσης από την Τουρκική εξουσία. Καθώς η καταστολή της Επανάστασης του 1821 στη Κρήτη είχε ανατεθεί στον διοικητή της Αιγύπτου Μεχμέτ Αλή, το 1830 του παραχωρήθηκε η διοίκηση της Κρήτης. Ο Μεχμέτ Αλή διατήρησε τα δικαιώματά του στο νησί για μία δεκαετία και η εποχή είναι γνωστή ως η «αιγυπτιακή εποχή». Στη διάρκεια της αιγυπτιακής διοίκησης (1830-1840) διευκολύνθηκε η επιστροφή τμήματος του χριστιανικού πληθυσμού που είχε εγκαταλείψει την Κρήτη τα χρόνια της Επανάστασης.⁸

Η Κρήτη επέστρεψε στον άμεσο οθωμανικό έλεγχο το 1840, που διατηρήθηκε μέχρι το 1898.

---

⁴ Ν. Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη» 221· Θ. Δετορακης «Η Πανώλη εν Κρήτη, συμβολή εις την ιστορία των επιδημιών της νήσου» 135· V. Raulin, *Description physique de l'île de Crete France*, 1869 202-203.

⁵ Ν. Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη», 66· Μ. Περάκης, «Εθνοθρησκευτικές και κοινωνικές μεταβολές στην Κρήτη μετά την Επανάσταση του 1821», 72.

⁶ Α. Αναστασόπουλος, «Η Κρήτη στο οθωμανικό πλαίσιο», 105· Μ. Περάκης, «Εθνοθρησκευτικές και κοινωνικές μεταβολές», 73-74. Δεν είναι σαφές όμως πως οι συγγραφείς τεκμηριώνουν αυτά τα ποσοστά.

⁷ Στο κεφάλαιο 3.6 της μελέτης γίνεται μια προσπάθεια σύγκρισης των πληθυσμών 1832 και 1881 για τους οικισμούς που αναφέρονται και στις δύο απογραφές

⁸ Α. Αναστασόπουλος, «Η Κρήτη στο οθωμανικό πλαίσιο», 105· Μ. Περάκης, «Εθνοθρησκευτικές και κοινωνικές μεταβολές», 77-78.

Μετά το 1840 γίνονται διάφορα επαναστατικά κινήματα από τους χριστιανούς, τα οποία καθώς ήδη έχει συσταθεί το Ελληνικό κράτος έχουν εθνικό χαρακτήρα και στόχος τους είναι η Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Οι επαναστάσεις του 1841 και του 1858 είχε μικρή διάρκεια. Η σημαντικότερη επανάσταση ήταν το 1866-1869. Οι ανθρώπινες απώλειες ήταν μεν περιορισμένες, μεγάλος όμως αριθμός Χριστιανών αναχώρησε για την ελληνική επικράτεια. Ακολούθησαν επαναστάσεις το 1878, 1889 και 1895-1898. Οι επαναστάσεις οδήγησαν σε σημαντικές αλλαγές στα χωρικά πρότυπα κατοίκησης. Εξαιτίας των εντάσεων και συγκρούσεων μεταξύ των δύο θρησκευτικών ομάδων οι μεν Μουσουλμάνοι εγκατέλειπαν την ύπαιθρο για τα φρούρια, τις πόλεις και τα περίχωρά τους οι δε Χριστιανοί έφευγαν από τις πόλεις και εγκαθίσταντο στην ύπαιθρο ή αναχωρούσαν προς την επικράτεια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Στην επαναστατική περίοδο του 1895-1898 πολλοί Μουσουλμάνοι επέλεξαν να καταφύγουν σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Συνεπώς, οι επαναστάσεις του δεύτερου ήμισυ του 19^{ου} αιώνα με τις συγκρούσεις των χριστιανών και μουσουλμάνων είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού στις πόλεις και του χριστιανικού στην ύπαιθρο του νησιού.⁹

Η περίοδος της Κρητικής Πολιτείας άρχισε το 1898. Το 1898-1899 με την ανακήρυξη της αυτονομίας της Κρήτης, αποχώρησαν μαζικά από την Κρήτη πολλοί Μουσουλμάνοι. Ορισμένοι από αυτούς επέστρεψαν στη Κρήτη τα επόμενα χρόνια. Το 1913 με την επίσημη ένταξη της Κρήτης στο ελληνικό κράτος λήγει η οθωμανική κυριαρχία και πολλοί Μουσουλμάνοι φεύγουν από την Κρήτη. Οι τελευταίοι Μουσουλμάνοι που είχαν παραμείνει στο νησί αναχώρησαν οριστικά το 1923, στο πλαίσιο της ανταλλαγής πληθυσμών.¹⁰

Διοικητικά, στη οθωμανική περίοδο, η Κρήτη αποτέλεσε ένα ξεχωριστό εγιαλέτι (πασαλίκι) του Οθωμανικού κράτους. Μετά την οθωμανική κατάκτηση αρχικά διατηρήθηκε το βενετικό διοικητικό σύστημα, με τη διαίρεση του νησιού σε τέσσερις διοικητικές περιφέρειες (σαντζάκια): των Χανίων, του Ρεθύμνου, του Χάνδακα και της Σητείας. Το 1671 το σαντζάκι των Χανίων αποτελούταν από τους ναχιγέδες Χανίων, Κισσάμου, Σελίνου, Αποκορώνου, Σφακίων. Στο σαντζάκι του Ρεθύμνου ήταν οι ναχιγέδες Ρεθύμνου, Μυλοπόταμου, Αμαρίου, Αγίου Βασιλείου και στο σαντζάκι του Χάνδακα οι ναχιγέδες Πεδιάδας, Μονοφατίου, Καινούριου, Πυργιωτίσης, Μαλεβιζίου και Τεμένους. Το σαντζάκι της Σητείας το αποτελούσαν οι ναχιγέδες Σητείας, Μεραμβέλου, Ιεράπετρας, Λασιθίου και Ρίζου. Το 1672 το σαντζάκι Σητείας ενσωματώθηκε σε αυτό του Χάνδακα και οι διοικητικές περιφέρειες έγιναν τρεις. Κάθε διοικητική περιφέρεια διοικείτο από τον πασά-διοικητή. Την εποχή των «Ορλωφικών» (1770) οι τρεις διοικήσεις του νησιού ενώθηκαν σε μία, με αρχηγό τον διοικητή (βαλή) του Χάνδακα και από τότε παρέμεινε αυτό το διοικητικό σύστημα. Πρωτεύουσα του νησιού μέχρι το 1850 ήταν ο Χάνδακας, και μετά μεταφέρθηκε στα Χανιά.¹¹

⁹ Ν. Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη», 67-70.

¹⁰ Α. Αναστασόπουλος, «Η Κρήτη στο οθωμανικό πλαίσιο», 105, 108-109· Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη», 76-82· Περάκης, «Εθνοθρησκευτικές και κοινωνικές μεταβολές», 83.

¹¹ Α. Αναστασόπουλος, «Η Κρήτη στο οθωμανικό πλαίσιο», 105· E. Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresini Kurulması (1645-1670)*, Κωνσταντινούπολη 2004, 227· Μ. Σαρηγιάννης, «Η δικαστική οργάνωση και το ιεροδικείο του Χάνδακα στη νεοκατακτημένη Κρήτη», ανάτυπο από το Α' μέρος (1673-1675) του Πέμπτου Κώδικα του Ιεροδικείου Ηρακλείου, 31.

Στην παρούσα έρευνα η ανάλυση των δεδομένων γίνεται στο χωρικό επίπεδο των τεσσάρων σημερινών νομών (περιφερειακών ενοτήτων) της Κρήτης καθώς και σε αυτό των 70 Καποδιστριακών δήμων. Καθώς, στη «Ψηφιακή Κρήτη» δεν υπάρχουν πολλά δεδομένα για την εποχή πριν το 1770 που η διοίκηση της Κρήτης ήταν 3 διαφορετικά σατζάκια δεν είναι εφικτό να ερευνηθεί αν διαφορετικές πολιτικές στις τρεις διοικήσεις ως προς τα θέματα δικαιωμάτων/διακρίσεων του πληθυσμού ανάλογα με το θρήσκευμα ή/και της οργάνωσης των οικισμών είχαν κάποιο αντίκτυπο στα πρότυπα κατοίκησης του πληθυσμού.

2.2. Οι απογραφές

Η βάση δεδομένων περιέχει πληροφορίες για 23 χρονολογικά διαφορετικές απογραφές/καταγραφές. Σε αυτή την μελέτη οι όροι απογραφή και καταγραφή χρησιμοποιούνται εναλλακτικά καθώς και οι δύο αναφέρονται στη βιβλιογραφία, όμως θα πρέπει να σημειωθεί με την σημερινή έννοια της «απογραφής» μόνο η απογραφή του 1881 μπορεί να χαρακτηριστεί ως απογραφή καθώς έγινε με συμπλήρωση ατομικών ερωτηματολογίων, ενώ οι υπόλοιπες είναι κυρίως καταγραφές πληθυσμού από διοικητικές αρχές ή επισκέπτες του νησιού. Οι πληροφορίες στις καταγραφές είναι το πλήθος/ο αριθμός (πληθυσμός) κατοίκων (ή οικογενειών) που έχουν κάποιο κοινό χαρακτηριστικό ως προς το θρήσκευμα, το φορολογικό καθεστώς κλπ. (π.χ. χριστιανοί κάτοικοι, μουσουλμανικές οικογένειες, φορολογούμενοι, μοναχί κλπ.). Το χωρικό επίπεδο στο οποίο παρέχονται οι πληροφορίες είναι ο οικισμός και σε κάθε απογραφή υπάρχουν δεδομένα για έναν ή περισσότερους οικισμούς. Δεν υπάρχουν οι ίδιες πληροφορίες σε κάθε απογραφή. Σε ορισμένες απογραφές τα δεδομένα είναι ο αριθμός των χριστιανικών και μουσουλμανικών οικογενειών, σε άλλες το πλήθος των χριστιανών και μουσουλμάνων κατοίκων (αλλά όχι οικογενειών), σε άλλες ο αριθμός των φορολογουμένων κλπ. Αυτό περιορίζει την ανάλυση και σύγκριση των χαρακτηριστικών του πληθυσμού. Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας που περιορίζει τις αναλύσεις των δεδομένων είναι ότι στις διάφορες απογραφές/καταγραφές δεν υπάρχουν πληροφορίες για όλους του οικισμούς της Κρήτης. Σε πολλές απογραφές τα διαθέσιμα δεδομένα καλύπτουν πολύ λίγους οικισμούς.

Σε αυτή την ενότητα παρουσιάζονται πληροφορίες για τις διάφορες καταγραφές και τα διαθέσιμα δεδομένα. Συνοπτικός πίνακας με τα δεδομένα κάθε καταγραφής παρατίθεται στο [Πίνακα 1](#). Οι πληροφορίες για τις απογραφές και τις πηγές των δεδομένων συλλέχθηκαν μετά από συζητήσεις με ερευνητές του ΙΜΣ που συμμετείχαν στην ανάπτυξη της βάσης καθώς δεν υπήρχε κάποιο κείμενο (user manual) που να τεκμηριώνει το έργο.

1630 Σπίτια:

Η καταγραφή του Francesco Basilicata: Περιλάμβανε κατάλογο των οικισμών της Κρήτης κατά καστελανία και ξεχωριστό κατάλογο των οικισμών του Λασιθίου, στον οποίο αναφερόταν ο αριθμός των σπιτιών σε κάθε οικισμό. Υπάρχουν δεδομένα μόνο για ένα οικισμό (Βιδιανό). Η πληροφορία της βάσης προέρχεται από Στέργιος Σπανάκης, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. 5, «Έκθεση του Francesco Basilicata», Ηράκλειο 1969.

1650 Οθωμανική καταγραφή φορολογουμένων:

Η καταγραφή του 1650 είναι το οθωμανικό κατάστιχο TT820. Καλύπτει όλες τις περιοχές της Κρήτης που είχαν κατακτηθεί από τους Οθωμανούς μέχρι το 1650. Υπάρχουν πληροφορίες για α) νοικοκυριά φορολογούμενων (829 οικισμοί) β) άγαμους φορολογούμενους (670 οικισμοί) και γ) Αρμένιους κατοίκους (1 οικισμός Ασίτες Απάνω),

1651 Φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο:

Η απογραφή των υπόχρεων σε κεφαλικό φόρο είναι από τα κατάστιχα του δικαστηρίου του καδή στο Ρέθυμνο. Οι πληροφορίες της βάσης προέρχονται από Ayşe Nükhet Adıyeke – Nuri Adıyeke – Evangelia Balta, “The Poll Tax in the Years of the Cretan War (Symbol of Submission and Mechanisms of Avoidance)”, *Θησαυρίσματα*, 31 (2001), 323-359. Τα δεδομένα, πλήθος των φορολογουμένων με κεφαλικό φόρο, καλύπτει 54 οικισμούς του νομού Ρεθύμνης.

1652 Φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο:

Απογραφή των υπόχρεων σε κεφαλικό φόρο από τα κατάστιχα του δικαστηρίου του καδή στο Ρέθυμνο. Οι πληροφορίες της βάσης προέρχονται από Ayşe Nükhet Adıyeke – Nuri Adıyeke – Evangelia Balta, “The Poll Tax in the Years of the Cretan War (Symbol of Submission and Mechanisms of Avoidance)”, *Θησαυρίσματα*, 31 (2001), 323-359. Τα δεδομένα, το πλήθος των φορολογουμένων με κεφαλικό φόρο, καλύπτει 54 οικισμούς του νομού Ρεθύμνης. Τα δεδομένα του 1652 είναι για όλους σχεδόν τους οικισμούς τα ίδια με αυτά του 1651 (σύνολο φορολογουμένων: 1.854 (1651), 1.868 (1652)).

1659 Νοικοκυριά φορολογούμενων:

Απογραφή των φορολογουμένων νοικοκυριών από τα κατάστιχα του δικαστηρίου του καδή στο Ρέθυμνο. Οι πληροφορίες της βάσης προέρχονται από Ayşe Nükhet Adıyeke – Nuri Adıyeke – Evangelia Balta, “The Poll Tax in the Years of the Cretan War (Symbol of Submission and Mechanisms of Avoidance)”, *Θησαυρίσματα*, 31 (2001), 323-359. Τα διαθέσιμα δεδομένα καλύπτουν μόνον οικισμούς του νομού Ρεθύμνης και είναι: α) νοικοκυριά φορολογούμενων με κεφαλικό φόρο (61 οικισμοί, σύνολο 1.170), β) νοικοκυριά φορολογούμενων με φόρο καφτανιών (64 οικισμοί, σύνολο 2.061) και γ) φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο (2 οικισμοί). Ο *φόρος καφτανιών* και ο *κεφαλικός φόρος* ήταν δύο διαφορετικοί φόροι. Ο κεφαλικός φόρος ήταν ο φόρος που πλήρωναν οι ενήλικες μη μουσουλμάνοι άντρες. Για τον φόρο καφτανιών δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες και αναφέρεται σε κατάστιχο μόνο για το έτος 1659. Τα δεδομένα του 1659 δείχνουν διαχωρισμό των οικισμών με νοικοκυριά σε ορισμένους οικισμούς να είναι υπόχρεοι κεφαλικού φόρου ενώ σε άλλους να είναι υπόχρεοι φόρου καφτανιών.

1666 Φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο:

Οι πληροφορίες προέρχονται από το κατάστιχο του καδή του Χάνδακα: Νικόλαος Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης, τ. Β΄, Έγγραφα της περιόδου 1657-1672*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1976, 419-420. Τα δεδομένα, το πλήθος των φορολογουμένων με κεφαλικό φόρο, καλύπτει 60

οικισμούς του νομού Ρεθύμνης. Αν και τα δεδομένα αναφέρονται σε «φορολογούμενους με κεφαλικό φόρο», σε μεγάλο βαθμό είναι σχετικά παρόμοια σε επίπεδο οικισμού με αυτά της απογραφής 1659 «νοικοκυριά φορολογούμενων με φόρο καφτανιών»

Οθωμανική απογραφή 1670:

Αυτή είναι η δεύτερη οθωμανική απογραφή που έγινε μετά την κατάκτηση του Χάνδακα (1669). Από την απογραφή προέκυψαν δύο κατάστιχα: Το κατάστιχο ΤΤ825 καλύπτει τις επαρχίες του Χάνδακα και της Σητείας. Μόνο οι κάτοχοι γης καταγράφηκαν σ' αυτό το κατάστιχο.¹² Ένα δεύτερο κατάστιχο, ΤΤ822, καλύπτει τις περιοχές στις επαρχίες των Χανίων και του Ρεθύμνου. Καταγράφει κατόχους γης, με πληροφορίες για την έκταση των χωραφιών του κάθε ιδιοκτήτη. Στη “Ψηφιακή Κρήτη” δεν έχουν εισαχθεί όλα τα δεδομένα που υπάρχουν στα κατάστιχα. Στη βάση δεδομένων υπάρχουν πληροφορίες για α) άγαμους φορολογούμενους (8 οικισμοί) και β) νοικοκυριά φορολογούμενων (10 οικισμοί).

Οθωμανικό κατάστιχο κεφαλικού φόρου 1671:

Είναι το κατάστιχο ΤΤ980¹³ και περιλαμβάνει πληροφορίες για α) τους κατοίκους (1 οικισμός, Μουχτάρει), β) τα νοικοκυριά φορολογούμενων με κεφαλικό φόρο (2 οικισμοί, Ρουσοχώρια και Καμάρι) και γ) τους φορολογούμενους με κεφαλικό φόρο (529 οικισμοί).

1672 Χριστιανοί ορθόδοξοι κάτοικοι:

Οι πληροφορίες της βάσης προέρχονται από το κατάστιχο του καδή του Χάνδακα: Νικόλαος Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης, τ. Β΄, Έγγραφα της περιόδου 1657-1672*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1976, 419-420. Υπάρχουν δεδομένα για τους Χριστιανούς ορθόδοξους κατοίκους σε ένα οικισμό (Γιαννίτσι).

Οθωμανικό κατάστιχο κεφαλικού φόρου 1693:

Είναι το κατάστιχο ΜΜ745 στο οποίο υπάρχει καταμέτρηση των φορολογουμένων ατομικά και όχι μόνο των επικεφαλής των νοικοκυριών.¹⁴ Έχει δεδομένα μόνο για τον οικισμό του Χάνδακα και οι πληροφορίες περιλαμβάνουν τους φορολογούμενους με κεφαλικό φόρο κατά θρήσκευμα (εβραίους/χριστιανούς Αρμένιους/χριστιανούς ορθόδοξους).

1698 Μοναχοί:

Οι πληροφορίες της βάσης προέρχονται από το κατάστιχο του καδή του Χάνδακα: Νικόλαος Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορούντων εις την ιστορίαν της Κρήτης, τ. Γ΄, Έγγραφα της περιόδου 1694-1715*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1976, 147-148, 200, 210. Υπάρχουν δεδομένα μόνο για ένα μοναστήρι (Άγιος Γεώργιος Ηρακλείου).

1700:

---

¹² Greene, *Κρήτη, ένας κοινός κόσμος*, 72-73.

¹³ Η. Κολοβός – Μ. Σαρηγιάννης, «Οθωμανικές πηγές για τον Κρητικό Πόλεμο: μια επισκόπηση», στο *Ο Κρητικός Πόλεμος. Από την ιστορία στη λογοτεχνία*, επιμ. Στ. Κακλαμάνης, Ηράκλειο 2008, 207-208.

¹⁴ Greene, *Κρήτη, ένας κοινός κόσμος*, 168.

Τα δεδομένα προέρχονται από Joseph Pitton de Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του Αρχιπελάγους 1700-1702: Από το έργο Relation d'un voyage du Levant*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003. Υπάρχουν πληροφορίες για α) τους κατοίκους κατά θρήσκευμα στον Χάνδακα και στα Χανιά (Χάνδακα: χριστιανοί /μουσουλμάνοι /Αρμένιοι /εβραίοι, Χανιά: χριστιανοί /μουσουλμάνοι /εβραίοι) β) τους μοναχούς σε 2 μοναστήρια (Αρκάδι και Αγία Τριάδα).

1783 Κάτοικοι:

Οι πληροφορίες της βάσης προέρχονται από τους Philippe de Bonneville – Mathieu Comte Dumas, *Αναγνώριση της νήσου Κρήτης: μία ανέκδοτη μυστική έκθεση του 1783*, Μίτος, Ρέθυμνο 2000. Υπάρχουν δεδομένα για τον πληθυσμό (αριθμό κατοίκων) δύο οικισμών (Ιεράπετρα και Χώρα Σφακίων).

1821 Μοναχοί:

Οι πληροφορίες προέρχονται από Στέργιος Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων (Μητρώον των Οικισμών)*, Γραφικές Τέχνες Γ. Δεκάρικης, Ηράκλειο 1991. Υπάρχουν δεδομένα για τον αριθμό των μοναχών σε δύο μοναστήρια (Βασικός και Χαλέπα) και έναν οικισμό (Μόδι).

Πριν το 1832:

Οι πληροφορίες προέρχονται από Στέργιος Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων (Μητρώον των Οικισμών)*, Γραφικές Τέχνες Γ. Δεκάρικης, Ηράκλειο 1991. Υπάρχουν δεδομένα για το πλήθος των μουσουλμανικών και χριστιανικών ορθοδόξων οικογενειών σε δύο οικισμούς (Κουνάβι και Γαϊδουργιάνοι).

Καταγραφή 1832:

Οι πληροφορίες της καταγραφής του 1832 προέρχονται από: Robert Pashley, *Travels in Crete*, John Murray, Κέιμπριτζ-Λονδίνο 1837 [*Ταξίδια στην Κρήτη*, μετάφραση-επιμέλεια Δάφνη Γ. Γόντικα, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1991], στο οποίο δημοσιεύεται η αιγυπτιακή απογραφή των ετών 1832-1834. Οι διαθέσιμες πληροφορίες περιλαμβάνουν α) τις οικογένειες κατά θρήσκευμα (Χριστιανικές 477 οικισμοί /Μουσουλμανικές 384 οικισμοί), β) τους κατοίκους (2 οικισμοί Χάνδακας και Ρέθυμνο), γ) τους μοναχούς (3 οικισμοί), δ) τους μουσουλμάνους κατοίκους (3 οικισμοί), ε) τις οικογένειες (16 οικισμοί), στ) τα σπίτια (1 οικισμός) και ζ) τους φορολογούμενους με κεφαλικό φόρο (1 οικισμός).

1833:

Οι πληροφορίες προέρχονται από: Στέργιος Σπανάκη, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων (Μητρώον των Οικισμών)*, Γραφικές Τέχνες Γ. Δεκάρικης, Ηράκλειο 1991, ο οποίος έχει λάβει τα πληθυσμιακά δεδομένα από το βιβλίο του Robert Pashley, *Travels in Crete*, John Murray, Κέιμπριτζ-Λονδίνο 1837 [*Ταξίδια στην Κρήτη*, μετάφραση-επιμέλεια Δάφνη Γ. Γόντικα, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1991], στο οποίο δημοσιεύεται η αιγυπτιακή απογραφή των ετών 1832-1834. Υπάρχουν πληροφορίες για α) τους μοναχούς (1 οικισμός), β) τις οικογένειες κατά θρήσκευμα (χριστιανικές 3 οικισμοί/ μουσουλμανικές 14 οικισμοί).

1834:

Τα δεδομένα της βάσης προέρχονται από: Στέργιος Σπανάκη, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων (Μητρώον των Οικισμών)*, Γραφικές Τέχνες Γ. Δεκάρικης, Ηράκλειο 1991, ο οποίος έχει λάβει τα πληθυσμιακά δεδομένα από το βιβλίο του Robert Pashley, *Travels in Crete*, John Murray, Κέιμπριτζ-Λονδίνο 1837 [*Ταξίδια στην Κρήτη*, μετάφραση-επιμέλεια Δάφνη Γ. Γόντικα, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1991], στο οποίο δημοσιεύεται η αιγυπτιακή απογραφή των ετών 1832-1834. Υπάρχουν πληροφορίες για τον πληθυσμό λίγων οικισμών. Οι διαθέσιμες πληροφορίες είναι α) οι κάτοικοι (2 οικισμοί, Χανιά και Ρέθυμνο), β) οι μοναχοί (2 μοναστήρια Σουλιώτισσα και Προφήτης Ηλίας), γ) οι οικογένειες κατά θρήσκευμα (χριστιανικές 2 οικισμοί /μουσουλμανικές 5 οικισμοί).

Καταγραφή πριν το 1842:

Οι πληροφορίες προέρχονται από Στέργιος Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων (Μητρώον των Οικισμών)*, Γραφικές Τέχνες Γ. Δεκάρικης, Ηράκλειο 1991. Τα διαθέσιμα δεδομένα είναι ο αριθμός οικογενειών κατά θρήσκευμα σε οικισμούς του Ηρακλείου (χριστιανικές 30 οικισμοί /μουσουλμανικές 40 οικισμοί).

Καταγραφή 1842:

Οι πληροφορίες προέρχονται από Στέργιος Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων (Μητρώον των Οικισμών)*, Γραφικές Τέχνες Γ. Δεκάρικης, Ηράκλειο 1991. Η απογραφή περιέχει δεδομένα για το πλήθος των οικογενειών κατά θρήσκευμα (χριστιανικές 34 οικισμοί /μουσουλμανικές 42 οικισμοί).

1866 Οικογένειες:

Οι πληροφορίες της βάσης προέρχονται από Νικόλαος Σταυρινίδης, *Ο Καπετάν Μιχάλης Κόρακας και οι συμπολεμιστές του*, Ηράκλειο 1971. Υπάρχουν δεδομένα μόνο για τις οικογένειες στον οικισμό του Κρουσώνα.

Απογραφή 1881:

Η απογραφή του 1881 είναι η πρώτη επίσημη συστηματική απογραφή της Κρήτης στα νεότερα χρόνια και βασίζεται στις αρχές της σύγχρονης στατιστικής. Πραγματοποιήθηκε από τη Γενική Διοίκηση Κρήτης και έγινε με την συμπλήρωση δελτίων απογραφής για κάθε απογραφόμενο. Είναι δημοσιευμένη από τον Νικόλαο Σταυράκη, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κλπ. ειδήσεων περί της νήσου*. Τα δεδομένα της βάσης της «Ψηφιακής Κρήτης» είναι από αυτό το βιβλίο. Στη βάση δεδομένων υπάρχουν πληροφορίες για α) Χριστιανούς κατοίκους (793 οικισμοί), β) Μουσουλμάνους κατοίκους (472 οικισμοί), γ) Εβραίους κατοίκους (1 οικισμός, Σητεία), δ) κατοίκους χωρίς προσδιορισμό θρησκευματος (79 οικισμοί), ε) οικογένειες (Χριστιανικές 3 οικισμοί/ Μουσουλμανικές 5 οικισμοί) στ) λαϊκούς (16 οικισμοί), ζ) μοναχούς (21 οικισμοί), η) μοναχές (3 οικισμοί). Στην έντυπη έκδοση του Ν. Σταυράκη με τα αποτελέσματα της απογραφής του 1881 υπάρχουν πληροφορίες για το θρήσκευμα των κατοίκων των 79 οικισμών. Στην έντυπη έκδοση των αποτελεσμάτων υπάρχουν επίσης δεδομένα για τον αριθμό των οικογενειών κατά θρήσκευμα σε κάθε οικισμό, τον πληθυσμό

κατά φύλο σε κάθε οικισμό καθώς και τον πληθυσμό κατά επάγγελμα (επιτήδευμα) (σε κάθε δήμο) αυτές οι πληροφορίες όμως δεν έχουν εισαχθεί στη βάση δεδομένων.

Καταγραφή 1890:

Οι πληροφορίες για το 1890 προέρχονται από Αντώνης Τρακάκης, «*Οι Σελώνεται*», *Αγνωστη χρονολογία έκδοσης*. Τα διαθέσιμα δεδομένα είναι α) ο πληθυσμός (αριθμό κατοίκων) κατά θρήσκευμα (χριστιανοί / μουσουλμάνοι /εβραίοι) της πόλης του Ρεθύμνου και β) ο πληθυσμός του Ρεθύμνου εντός των τειχών.

Καταγραφή 1894:

Οι πληροφορίες για το 1894 προέρχονται από Νίκος Στράτος Καλογερόπουλος, *Κρητικά: Ήτοι τοπογραφία και οδοιπορικά της νήσου Κρήτης: Επιτόπιος μελέτη*, Βλαστός, Αθήνα 1894. Τα διαθέσιμα δεδομένα είναι α) οι χριστιανικές οικογένειες (3 οικισμοί), β) οι μουσουλμανικές οικογένειες (1 οικισμός) και γ) οι οικογένειες (1 οικισμός).

Καταγραφή 1897:

Οι πληροφορίες για το 1897 προέρχονται από Εμμανουήλ Αγγελάκης, *Σημειοκά: Ήτοι συμβολή εις την ιστορίαν της Σητείας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1939. Τα διαθέσιμα δεδομένα είναι α) οι χριστιανικές οικογένειες (4 οικισμοί) και β) οι μουσουλμανικές οικογένειες (5 οικισμοί).

Τα δεδομένα της «Ψηφιακής Κρήτης – τα χρόνια των Οθωμανών» καλύπτουν σχεδόν όλες τις απογραφές/καταγραφές που έχουν κατά καιρούς δημοσιευτεί. Στην βιβλιογραφία¹⁵ αναφέρονται και λίγες άλλες καταγραφές με πληθυσμιακά δεδομένα από τις οποίες οι σημαντικότερες είναι:

α) Μ. Χουρμούζη Βυζάντιου, *Κρητικά*, Τυπογραφία Ηλία Χριστοφίδου «Η Αγαθή Τύχη», Αθήνα 1842, που καταγράφει τον αριθμό των οικογενειών, Χριστιανικών και Μουσουλμανικών, την εποχή πριν την επανάσταση του 1821 και το έτος 1832, Για τους οικισμούς των επαρχιών Πεδιάδας, Μονοφατσίου και Καινούργιου (σημερινή ονομασία Γόρτυνα) η ανάλυση είναι πλέον λεπτομερής,

β) Καταγραφή 1875 με πληροφορίες κατά οικισμό για τον πληθυσμό (Χριστιανοί, Οθωμανοί) και τον αριθμό των οικογενειών. Τα δεδομένα πιθανόν να μην προέρχονται από πλήρη καταγραφή, αλλά να ήταν προϊόν εκτίμησης,

γ) Απογραφή του 1900, η δεύτερη επίσημη συστηματική απογραφή της Κρήτης στα νεότερα χρόνια (πρώτη το 1881) και αυτή βασίζεται στις αρχές της σύγχρονης στατιστικής, Πραγματοποιήθηκε από τη Γενική Διοίκηση Κρήτης και έγινε με την συμπλήρωση δελτίων απογραφής για κάθε απογραφόμενο.

Στον **Πίνακα 1** παρατίθεται αλφαβητικός κατάλογος των δεδομένων των καταγραφών της “Ψηφιακής Κρήτης: τα χρόνια τον Οθωμανών”. Ο κατάλογος είναι κατά ομάδα πληροφορίας ώστε να είναι εύκολα διακριτές οι απογραφές με παρόμοια δεδομένα Για κάθε ομάδα πληροφορίας αναφέρεται το έτος της απογραφής, ο αριθμός των οικισμών με δεδομένα για

¹⁵ Ν. Ανδριώτης, «Πληθυσμός και οικισμοί της ανατολικής Κρήτης (16^{ος}-19^{ος} αι.)», 21-28.

αυτή την ομάδα και ο συνολικός πληθυσμός αυτής της ομάδας (όλοι οι οικισμοί του νομού). Δηλαδή για την ομάδα «Άγαμοι φορολογούμενοι» στην καταγραφή του 1650 υπάρχουν δεδομένα σε 290 οικισμούς του νομού Ηρακλείου και ο συνολικός πληθυσμός (το πλήθος των άγαμων φορολογουμένων στον νομό Ηρακλείου) είναι 4.085. Για την ίδια ομάδα ενδιαφέροντος (άγαμοι φορολογούμενοι) υπάρχουν πληροφορίες και στην καταγραφή του 1670, σε 8 οικισμούς του νομού Χανίων και το σύνολο των άγαμων φορολογουμένων στον νομό Χανίων (στους 8 οικισμούς) είναι 103.

Έτος	Ν. Ηρακλείου		Ν. Χανίων		Ν. Ρεθύμνης		Ν. Λασιθίου		Σύνολο	
	Οικισ.	Πληθ. ¹	Οικισ.	Πληθ. ¹	Οικισ.	Πληθ. ¹	Οικισ.	Πληθ. ¹	Οικισ.	Πληθ. ¹
Άγαμοι φορολογούμενοι										
1650	290	4.085	160	1.224	130	1.332	90	1.576	670	8.217
1670			8	103					8	103
Αρμένιοι κάτοικοι										
1650	1	14							1	14
1700	1	200							1	200
Εβραίοι κάτοικοι										
1700	1	1.000	1	50					2	1.050
1881							1	8	1	8
1890					1	31			1	31
Εβραίοι κάτοικοι φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο										
1693	1	126							1	126
Κάτοικοι										
1671	1	122							1	122
1783			1	800			1	1.500	2	2.300
1832	1	12.000			1	3.200			2	15.200
1834			1	5.800	1	8.000			2	13.800
1881	24	6.064	25	4.228	15	1.843	15	3.387	79	15.522
Κάτοικοι εντός των τειχών										
1890					1	7.929			1	7.929
Λαϊκοί										
1881	4	40	2	11	5	43	5	77	16	171
Μοναχές										
1881	2	28					1	15	3	43
Μοναχοί										
1698	1	13							1	13
1700			1	50	1	100			2	150
1821					2	87			2	87
1832			1	10	2	19			3	29
1833							1	2	1	2
1834	1	6			1	14			2	20

1881	5	61	4	36	5	41	7	61	21	199
Μουσουλμανικές οικογένειες										
Πριν 1832	2	24							2	24
1832	184	1.678	107	806	47	989	47	484	385	3.957
1833	1	3	10	62	2	7	1	8	14	80
1834	3	7	2	32					5	39
Πριν 1842	40	992							40	992
1842	42	461							42	461
1881	4	338					1	39	5	377
1890			1	190					1	190
1894	1	20							1	20
1897							5	203	5	203
Μουσουλμάνοι κάτοικοι										
1700			1	1.500					1	1.500
1821			1	100					1	100
1832	2	300			1	20			3	320
1881	207	29.836	90	13.958	113	12.981	62	6.333	472	63.108
1890					1	6.691			1	6.691
Νοικοκυριά φορολογούμενων										
1650	332	13.474	193	6.097	205	6.498	99	5.199	829	31.268
1670			10	525					10	525
Νοικοκυριά φορολογουμένων. με κεφαλικό φόρο										
1659			2	60	59	1.110			61	1.170
1671	1	40			1	8			2	48
Νοικοκυριά φορολογουμένων με φόρο καφτανιών										
1659					64	2.061			64	2.061
Οικογένειες										
1832			1	3	1	45	14	750	16	798
1866	1	210							1	210
1894	1	315							1	315
Σπίτια										
1630							1	8	1	8
1832			1	40					1	40
Φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο										
1651					54	1.854			54	1.854
1652					54	1.868			54	1.868
1659					2	89			2	89
1666					60	2.029			60	2.029
1671	363	10.135			61	1.824	105	4.147	529	16.106
1832			1	58					1	58

Χριστιανικές ορθόδοξες οικογένειες										
Πριν 1832	1	20							1	20
1832	182	3.654	156	4.431	59	1.307	80	2.145	477	11.537
1833			2	110	1	10			3	120
1834	2	82							2	82
Πριν 1842	29	955							29	955
1842	34	512							34	512
1881	3	36							3	36
1890			1	10					1	10
1894							3	185	3	185
1897							4	140	4	140
Χριστιανοί Αρμένιοι κάτοικοι φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο										
1693	1	40							1	40
Χριστιανοί ορθόδοξοι κάτοικοι										
1672							1	15	1	15
1700	1	800	1	2.000					2	2.800
1881	243	51.576	239	42.234	196	36.932	117	34.106	795	164.848
1890					1	2.444			1	2.444
Χριστιανοί ορθόδοξοι κάτοικοι φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο										
1693	1	426							1	426

¹Ο πληθυσμός είναι το σύνολο των απογραφομένων σε αυτή την απογραφή (όλοι οι οικισμοί)

Πίνακας 1: Αριθμός οικισμών, ομάδες κατοίκων και έτος απογραφής στις απογραφές της «Ψηφιακής Κρήτης»

Όπως είναι σαφές στον **Πίνακα 1** τα δεδομένα στις περισσότερες απογραφές καλύπτουν πολύ λίγους οικισμούς και οι πληροφορίες σε κάθε απογραφή δεν είναι οι ίδιες. Συνεπώς, ανάλυση των δεδομένων σε μια περιοχή είναι εφικτή μόνο για λίγες μεταβλητές. Οι απογραφές που μπορεί να χρησιμοποιηθούν για αναλύσεις είναι οι εξής:

- Η απογραφή του 1650: περιέχει πληροφορίες για τα νοικοκυριά φορολογούμενων σε 829 οικισμούς και τους άγαμους φορολογούμενους σε 670 οικισμούς. Τα δεδομένα των καταγραφών 1651, 1652, 1659 και 1666 είναι σε μεγάλο βαθμό παρόμοια με αυτά της απογραφής του 1650 αλλά για πολύ λιγότερους οικισμούς και δεν αναλύονται σε αυτή την εργασία.
- Το οθωμανικό κατάστιχο κεφαλικού φόρου 1671: περιέχει πληροφορίες για φορολογούμενους με κεφαλικό φόρο σε 529 οικισμούς.
- Η απογραφή 1832: παρέχει δεδομένα για τον αριθμό των χριστιανικών οικογενειών σε 477 οικισμούς και τον αριθμό των μουσουλμανικών οικογενειών σε 384 οικισμούς.
- Η απογραφή 1881: καλύπτει ένα μεγάλο αριθμό οικισμών και καταγράφει κατοίκους ανάλογα με το θρήσκευμα (χριστιανούς, μουσουλμάνους).

Αναλύσεις μπορούν να γίνουν για:

- Την σύνθεση του πληθυσμού ανάλογα με το θρήσκευμα σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους: σύγκριση των δεδομένων των απογραφών 1832 (χριστιανικές και μουσουλμανικές οικογένειες) και 1881 (χριστιανοί και μουσουλμάνοι κάτοικοι).
- Την εξέλιξη του πληθυσμού/μεταβλητών συγκρίνοντας πληροφορίες για φορολογούμενους και οικογένειες/κατοίκους διαθέσιμες αντιστοίχως στις καταγραφές 1650/1671, 1832/1881.
- Την πληθυσμιακή εξέλιξη των πόλεων. Συγκεκριμένα:
  - Χάνδακας: στην καταγραφή 1671 παρέχονται πληροφορίες για φορολογούμενους με κεφαλικό φόρο (χριστιανοί ορθόδοξοι και Εβραίοι κάτοικοι). Πληροφορίες για φορολογούμενους με κεφαλικό φόρο κατά θρήσκευμα (χριστιανοί, Αρμένιοι, Εβραίοι) υπάρχουν και στην απογραφή του 1693. Στη καταγραφή του 1700 οι πληροφορίες είναι για τους κατοίκους (χριστιανοί, Εβραίοι και Αρμένιοι). Στις απογραφές του 1832 και 1881 τα δεδομένα είναι για τον αριθμό των κατοίκων (το 1881 τα δεδομένα είναι και κατά θρήσκευμα χριστιανοί/μουσουλμάνοι).
  - Ρέθυμνο: Στην απογραφή του 1650 τα δεδομένα είναι για τα νοικοκυριά φορολογουμένων και στις απογραφές του 1832 και 1834 για τον αριθμό των κατοίκων. Στην απογραφή του 1881 οι διαθέσιμες πληροφορίες καλύπτουν χριστιανούς ορθόδοξους και μουσουλμάνους κατοίκους και στην απογραφή του 1890 χριστιανούς, μουσουλμάνους και εβραίους κατοίκους.
  - Χανιά: στην απογραφή του 1700 υπάρχουν πληροφορίες για τους χριστιανούς, μουσουλμάνους και εβραίους κατοίκους και στις απογραφές του 1832 και 1834 για τον αριθμό των κατοίκων. Στην απογραφή του 1881 τα δεδομένα καλύπτουν τους χριστιανούς και τους μουσουλμάνους κατοίκους.

Επισημαίνεται ότι η εξαγωγή συμπερασμάτων από την ανάλυση των δεδομένων πρέπει να γίνεται με προσοχή καθώς δεν υπάρχει πλήρης τεκμηρίωση της μεθοδολογίας βάσει της οποίας συγκεντρώθηκαν οι πληροφορίες και οπωσδήποτε οι διάφορες απογραφές/καταγραφές δεν έγιναν ακολουθώντας την ίδια μεθοδολογία. Δεν είναι σαφές επίσης ότι οι καταγραφές ήταν πλήρεις, δηλαδή αν κάλυπταν όλους τους κατοίκους ενός οικισμού και όχι μόνο κάποιους από αυτούς. Αυτό είναι εμφανές και με την απλή σύγκριση του συνολικού πληθυσμού στις απογραφές 1832 (οικογένειες) και 1881 (κάτοικοι), οι πλέον εκτεταμένες απογραφές, που δείχνει σημαντικές διαφορές. Συνεπώς κάθε ερμηνεία των αποτελεσμάτων της ανάλυσης πρέπει να γίνεται με προσοχή και λαμβάνοντας υπ' όψη πληροφορίες που υπάρχουν και από άλλες πηγές.

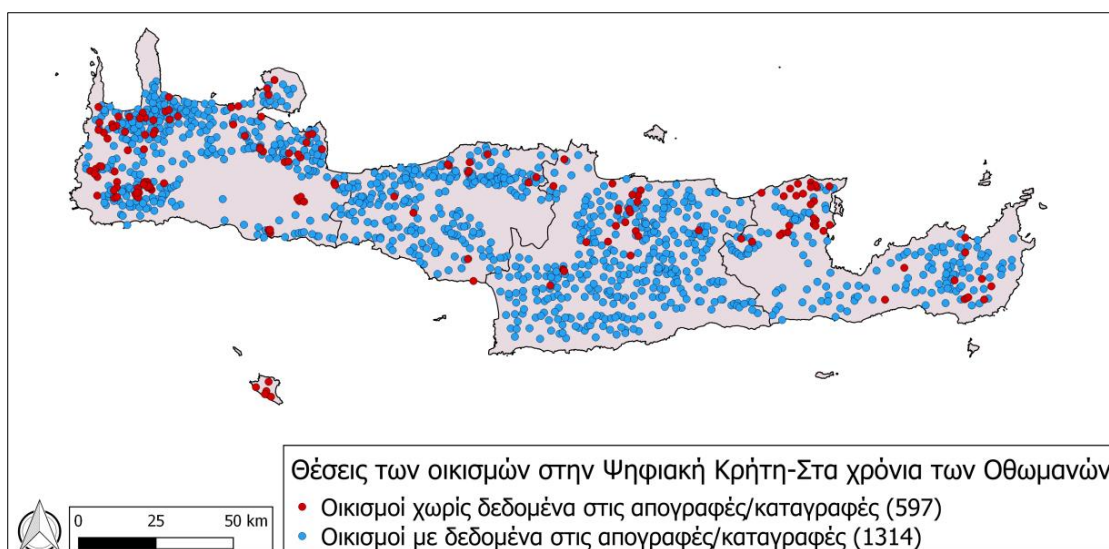
Τα δεδομένα της «Ψηφιακής Κρήτης» χρησιμοποιήθηκαν σε αυτή την ανάλυση χωρίς να γίνει κάποιος έλεγχος για την ορθότητα τους. Στο τέλος του έργου και πριν την παράδοση της τελικής έκθεσης έγινε σύγκριση των δεδομένων της βάσης με τις πρωτότυπες πηγές (έντυπες εκδόσεις) για τις απογραφές 1832 και 1881. Εντοπίστηκαν διαφορές της τάξεως του 20% περίπου στον συνολικό πληθυσμό των απογραφών του 1832 και 1881. Σύμφωνα με τις έντυπες εκδόσεις, το σύνολο των κατοίκων της Κρήτης το 1832 και το 1881 ήταν περίπου 20% υψηλότερο από αυτό που αναφέρεται στη βάση δεδομένων. Δεν έγινε προσπάθεια διόρθωσης των ψηφιακών δεδομένων, καθώς θα έπρεπε να ελεγχθούν όλα τα δεδομένα και οπωσδήποτε

δεν ήταν στόχος του έργου. Άποψη των συγγραφέων της μελέτης είναι ότι επιβάλλεται ένας πλήρης έλεγχος των δεδομένων, και ότι πιθανόν τα σωστά δεδομένα να αλλάζουν τα αποτελέσματα και συμπεράσματα της έρευνας,

2.3. Γεωγραφική αποτύπωση οικισμών

Στη βάση δεδομένων “Ψηφιακή Κρήτη: τα χρόνια των Οθωμανών” καταγράφονται 1.911 οικισμοί της Κρήτης με πληροφορίες από την εποχή των Οθωμανών. Για 1.314 οικισμούς υπάρχουν δεδομένα σε μία ή περισσότερες από τις 23 απογραφές. Η βάση συνεπώς περιέχει και 597 οικισμούς οι οποίοι δεν αναφέρονται σε καμία απογραφή. Για τους 597 οικισμούς οι πληροφορίες στη «Ψηφιακή Κρήτη» είναι η ονομασία τους στο παρελθόν ή άλλα ονόματα που έχουν χρησιμοποιηθεί κατά καιρούς, εάν υπάρχουν ενδείξεις/τεκμηρίωση για εκχριστιανισμό /εξισλαμισμό των κατοίκων, τον αιώνα που εγκαταλείφθηκαν κλπ.

Σε αυτή την έρευνα αναλύονται οι 1.314 διαφορετικές περιοχές με δεδομένα σε μία ή περισσότερες απογραφές. Το Σύστημα Γεωγραφικών Πληροφοριών (ΣΓΠ-GIS) που αναπτύχθηκε στα πλαίσια του έργου «Ψηφιακή Κρήτη» αποτυπώνει με γεωγραφικές συντεταγμένες τα όρια (polygons, boundaries) την θέση 1.153 οικισμών. Η θέση των οικισμών αποτυπώθηκε με ψηφιοποίηση των ορίων τους. Ως όρια ορίστηκαν τα όρια της συνεχώς δομημένης περιοχής του οικισμού σήμερα (το 2004 που έγιναν οι ψηφιοποιήσεις). Οι θέσεις των οικισμών αποτυπώνονται στον [Χάρτη 1](#). Στο ΣΓΠ δεν είναι αποτυπωμένοι 161 (1314-1153) οικισμοί καθώς δεν υπήρχαν πληροφορίες που θα επέτρεπαν τον εντοπισμό της ακριβούς γεωγραφικής τους θέσης. Το σύνολο των δεδομένων σε όλες τις απογραφές για τους 161 οικισμούς είναι 4.824. Οι μισοί από τους 161 οικισμούς είναι στο νομό Ηρακλείου.

Χάρτης 1: Θέσεις οικισμών στην «Ψηφιακή Κρήτη - Στα χρόνια των Οθωμανών»

Καθώς οι πληροφορίες για την έκταση των οικισμών δεν χρησιμοποιούνται στην ανάλυση (πχ για υπολογισμό πυκνότητας πληθυσμού --κάτοικοι/χλμ²--) και οπωσδήποτε τα όρια που έχουν

αποτυπωθεί δεν είναι τα ίδια με τα όρια των οικισμών (δομημένη περιοχή) εκείνης της εποχής, δημιουργήθηκε μια νέα, παράλληλη γεωγραφική βάση που αντί των ορίων των οικισμών έχει ως σημεία (points) το κέντρο βάρους του οικισμού. Όλα τα αρχεία με γεωγραφικές πληροφορίες είναι shape files και συνεπώς συμβατά με κάθε λογισμικό ΣΓΠ.

Ο όρος «οικισμός» χρησιμοποιείται για όλες τις χωρικές ενότητες. Στη βάση δεδομένων, οι οικισμοί αναφέρονται τις περισσότερες φορές ως «χωριά» (1.250 από τα 1.314) αλλά υπάρχουν και «πόλεις» (6), «συνοικίες» (9), «μοναστήρια» (30) και «μετόχια» (19). Το σύνολο των δεδομένων (όλες οι απογραφές και όλες οι μεταβλητές) είναι 386.015. Η απογραφή του 1881 είναι η απογραφή με τον μεγαλύτερο «πληθυσμό» (244.312 συνολικά, 9 διαφορετικές μεταβλητές). Ο «πληθυσμός» που απογράφεται το 1881 (9 μεταβλητές, δηλαδή 9 διαφορετικές κατηγορίες πληθυσμού) είναι το 63% του «πληθυσμού» που απογράφεται σε όλες τις απογραφές. Ο όρος «πληθυσμός» που χρησιμοποιείται παραπάνω δεν είναι ο πληθυσμός με την έννοια του αριθμού κατοίκων, αλλά το σύνολο των δεδομένων σε όλες τις απογραφές. Δηλαδή μπορεί να είναι κάτοικοι, αλλά επίσης οικογένειες, φορολογούμενοι κλπ. ανάλογα με την απογραφή που εξετάζεται. Στην απογραφή του 1881 που είναι η πλέον πλήρης απογραφή ο πληθυσμός της Κρήτης είναι περίπου 245.000 κάτοικοι. Στον [Πίνακα 2](#) παρουσιάζεται το πλήθος των οικισμών σε κάθε νομό (περιφερειακή ενότητα) για τους οποίους υπάρχουν δεδομένα σε κάποια από τις απογραφές της «Ψηφιακής Κρήτης».

Στον [Πίνακα 3](#) εμφανίζονται χαρακτηριστικά των οικισμών ανάλογα με το υψόμετρό τους ([Χάρτης 2](#)). Το υψόμετρο ενός οικισμού είναι το υψόμετρο στο κέντρο βάρους του πολυγώνου των ορίων του και έχει υπολογισθεί από τον χάρτη EU-DEM 1.1 <https://land.copernicus.eu/imagery-in-situ/eu-dem>. Ένα πρώτο συμπέρασμα από τον [Πίνακα 3](#) είναι ότι 36% του συνολικού “πληθυσμού” κατοικούσε σε περιοχές με υψόμετρο μικρότερο από 100 μ. ενώ το 52% κατοικούσε σε οικισμούς με υψόμετρο έως 300 μ. Τα ποσοστά είναι για το σύνολο των απογραφομένων σε όλες τις απογραφές της βάσης και πιθανόν δεν δίνουν την σωστή εικόνα της κατοίκησης του πληθυσμού ανάλογα με το υψόμετρο του οικισμού.

	<i>Οικισμοί</i>	<i>Δεδομένα¹</i>	<i>Πληθυσμός 1881²</i>
<i>Ηρακλείου</i>	459	139.689	81.412
<i>Λασιθίου</i>	183	60.344	40.395
<i>Ρεθύμνης</i>	287	101.406	49.913
<i>Χανίων</i>	385	84.576	56.236
<i>Κρήτη</i>	1.314	386.015	227.956

¹ Το άθροισμα όλων των μεταβλητών από όλες τις απογραφές

² Ο πληθυσμός του 1881 είναι το σύνολο των κατοίκων

Πίνακας 2: Οικισμοί στο Σύστημα Γεωγραφικών Πληροφοριών της «Ψηφιακής Κρήτης»

Ανάλυση των δεδομένων των απογραφών του 1832 (οικογένειες) και 1881 (κάτοικοι) που καλύπτουν πολλούς οικισμούς δείχνει ότι το ποσοστό του πληθυσμού που κατοικούσε σε οικισμούς με υψόμετρο μικρότερο από 100 μέτρα ήταν 15% το 1832 και 31% το 1881 και ο πληθυσμός σε οικισμούς με υψόμετρο έως 300 μ ήταν αντίστοιχα για τα δύο αυτά έτη 47% και 57%. Οι διαφορές στα ποσοστά των δύο ετών δεν είναι πραγματικές καθώς για το 1832 δεν

υπάρχουν δεδομένα για τις οικογένειες στον Χάνδακα, Χανιά και Ρέθυμνο και συνεπώς οι κατανομές του 1881 είναι πλέον σωστές. Στον Πίνακα 3 αναφέρεται και το μέσο υψόμετρο των οικισμών, καθώς και το μέσο υψόμετρο σταθμισμένο ως προς τον πληθυσμό του οικισμού. Το μέσο υψόμετρο οικισμών είναι υψηλότερο στους νομούς Λασιθίου και Ηρακλείου και χαμηλότερο στο νομό Χανίων.

Υψόμετρο (μ)	Ν. Ηρακλείου		Ν. Λασιθίου		Ν. Ρεθύμνης		Ν. Χανίων		Κρήτη	
	Οικισμοί	% Πληθ. ¹	Οικισμοί	% Πληθ. ¹	Οικισμοί	% Πληθ. ¹	Οικισμοί	% Πληθ. ¹	Οικισμοί	% Πληθ. ¹
0-100	27	31	25	16	29	43	87	48	168	36
100-200	42	8	17	9	33	7	86	16	178	10
200-300	73	13	27	25	58	15	46	10	204	15
300-400	108	24	28	18	54	10	41	8	231	16
400-500	71	12	13	4	35	9	41	7	160	9
500-600	37	8	28	14	34	9	30	7	129	9
600-700	10	2	8	3	14	4	13	2	45	3
700-800	7	2	1	1	1	2	7	2	16	2
800-900	0	0	19	10	0	0	0	0	19	2
900-1000	0	0	2	0	0	0	0	0	2	0
1000-1100	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0
Σύνολο %		100		100		100		100		100
Σύνολο ¹	375	136.921	168	59.942	258	100.763	352	83.563	1.153	381.189
Μέσο Υψ. ²		340		387		326		261		294
Μέσο Υψ. Στ. ³		258		347		227		188		249
Μη προσδ. θέση ⁴	84	2.768	15	402	29	643	33	1.013	161	4.826

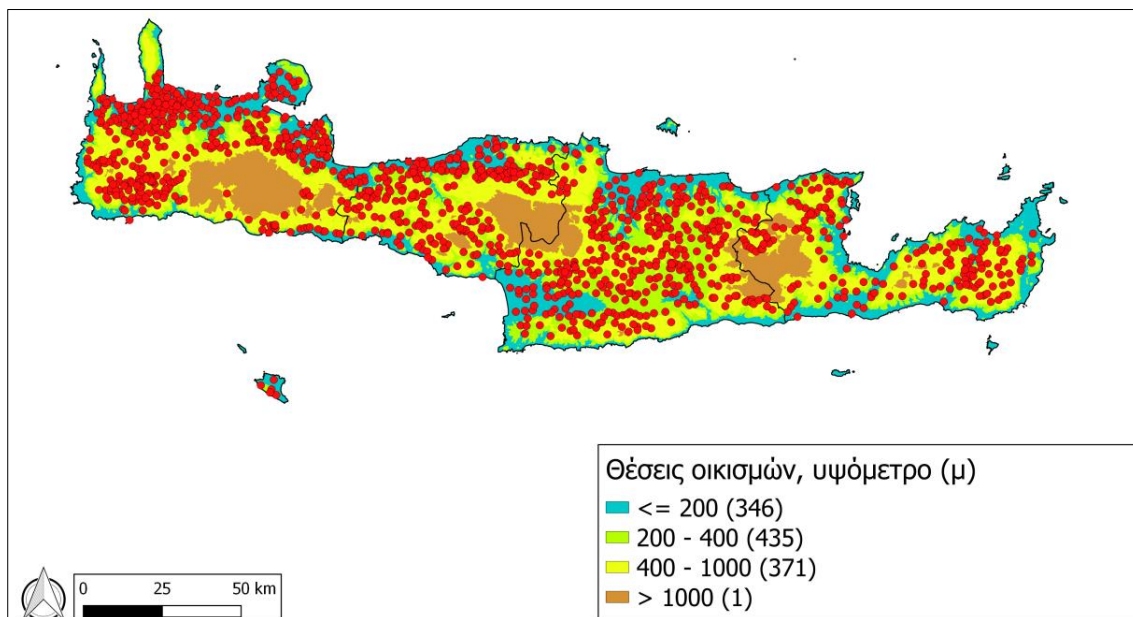
¹ Ο πληθυσμός είναι το σύνολο των δεδομένων σε όλες τις απογραφές

² Μέσο υψόμετρο οικισμών του νομού

³ Μέσο υψόμετρο οικισμών του νομού σταθμισμένο ως προς τα διαθέσιμα δεδομένα του οικισμού σε όλες τις απογραφές

⁴ Οικισμοί των οποίων η γεωγραφική θέση δεν είναι γνωστή

Πίνακας 3: Κατανομή «πληθυσμού» όλων των απογραφών, υψόμετρο οικισμού

Χάρτης 2: Θέσεις οικισμών ανάλογα με το υψόμετρό τους

Στον Πίνακα 4 αποτυπώνεται η κατανομή των δεδομένων της «ψηφιακής Κρήτης» ανάλογα με την απόσταση του οικισμού από την θάλασσα. Σύμφωνα με τα δεδομένα σχεδόν 30% του πληθυσμού των απογραφών κατοικούσε σε παράκτιους οικισμούς. Σε απόσταση 5-10 χλμ. από την θάλασσα στο νομό Ηρακλείου κατοικεί το 24% του πληθυσμού, στο νομό Λασιθίου το 52%, στο νομό Ρεθύμνης το 30%, στο νομό Χανίων το 26% και στο σύνολο της Κρήτης το 30%. Η μέση απόσταση των οικισμών από την θάλασσα (σταθμισμένη με τον πληθυσμό του οικισμού) είναι 3,8 χλμ. για το νομό Χανίων και 7,7 χλμ. για το νομό Ηρακλείου.

Αποστ. θάλασσά (χλμ)	Ν. Ηρακλείου		Ν. Λασιθίου		Ν. Ρεθύμνης		Ν. Χανίων		Κρήτη	
	Οικισμοί	% Πληθ. ¹	Οικισμοί	% Πληθ. ¹	Οικισμοί	% Πληθ. ¹	Οικισμοί	% Πληθ. ¹	Οικισμοί	% Πληθ. ¹
0 - 0,5	4	25	11	10	5	37	13	33	33	28
0,5 - 1,0	2	0	2	1	7	0	18	3	29	1
1,0 - 2,0	9	3	9	4	26	6	45	9	89	5
2,0 - 3,0	12	3	14	9	20	6	42	8	88	6
3,0 - 5,0	30	5	37	15	35	10	72	13	174	10
5,0 - 7,0	54	14	34	28	44	9	56	9	188	14
7,0 - 10,0	54	10	38	24	81	18	77	17	250	16
10,0 - 15,0	110	23	22	10	37	12	28	7	197	15
15,0 - 20,0	88	14	1	1	3	1	1	0	93	5
20,0 - 30,0	12	2	0	0	0	0	0	0	12	1
Σύνολο %		100		100		100		100		100
Σύνολο ¹	375	136.921	168	59.942	258	100.763	352	83.563	1.153	381.189
Μέση Απ. ²		10,9		6,0		6,5		5,2		7,4
Μέση Απ. Στ ³		7,7		5,7		4,5		3,8		5,7
Μη προσδ. θέση ⁴	84	2.768	15	402	29	643	33	1.013	161	4.826

¹ Ο πληθυσμός είναι το σύνολο των δεδομένων σε όλες τις απογραφές

² Μέση απόσταση (χλμ) των οικισμών του νομού από την θάλασσα

³ Μέση απόσταση (χλμ) των οικισμών του νομού από την θάλασσα σταθμισμένη ως προς τα διαθέσιμα δεδομένα του οικισμού σε όλες τις απογραφές

⁴ Οικισμοί των οποίων η γεωγραφική θέση δεν είναι γνωστή

Πίνακας 4: Κατανομή «πληθυσμού» απογραφών, απόσταση οικισμού από την θάλασσα

Η βάση δεδομένων περιέχει πληροφορίες και για την ιστορική περίοδο στην οποία κατατάσσεται ο οικισμός. Ο προσδιορισμός της εποχής γίνεται με βάση την ιστορική περίοδο κατά την οποία εντοπίζεται για πρώτη φορά στη βιβλιογραφία ο οικισμός, που λογικά είναι η περίοδος κατά την οποία ιδρύθηκε ο οικισμός. Διακρίνονται 5 διαφορετικές εποχές: Βενετική (801 οικισμοί), Οθωμανική (245), Βυζαντινή (19), Αρχαιότητα (9,) και Αραβική (2). Στον Πίνακα 5 παρατίθεται το πλήθος των οικισμών κατά ιστορική περίοδο, το σύνολο των δεδομένων (όλες οι απογραφές) και ο πληθυσμός το 1881 που είναι η πλέον πλήρης απογραφή. Στον Πίνακα υπάρχουν και πληροφορίες για το μέσο υψόμετρο, την μέση απόσταση από τη θάλασσα καθώς και το πλήθος των οικισμών που έχουν εγκαταλειφτεί/δεν κατοικούνται. Οι περισσότεροι οικισμοί Οθωμανικής εποχής είναι στον νομό Χανίων. Το μέσο υψόμετρο των Βενετικών και Οθωμανικών οικισμών είναι σχετικά το ίδιο (και στους 4 νομούς).

Ως προς την μέση απόσταση από την θάλασσα οι οικισμοί Βενετικής περιόδου είναι περισσότερο στην ενδοχώρα (η μέση απόσταση τους από την θάλασσα είναι μεγαλύτερη από

αυτή των Οθωμανικών οικισμών κατά περίπου 10%, οι αποστάσεις έχουν υπολογιστεί ως ευθείες από την κοντινότερη ακτή θάλασσης). Αυτό παρατηρείται και στους 4 νομούς και πιθανόν εξηγείται από τη τάση του πληθυσμού πριν την Οθωμανική κατάκτηση (Βενετικοί οικισμοί) να κατοικεί σε περιοχές λιγότερο ευάλωτες σε επιθέσεις από την θάλασσα. Οι Βενετικοί οικισμοί είναι οι πολυπληθέστεροι (67% πληθυσμού Κρήτης το 1881) καθώς είναι και οι παλαιότεροι. Σε όλους τους νομούς (εκτός Ρεθύμνης) το ποσοστό Χριστιανών στους Οθωμανικούς οικισμούς είναι υψηλότερο από αυτό στους Βενετικούς οικισμούς. Καθώς οι Οθωμανικοί οικισμοί ιδρύθηκαν μετά την Οθωμανική κατάκτηση θα μπορούσε να γίνει η υπόθεση ότι ιδρύθηκαν από Χριστιανούς ώστε να μην κατοικούν στον ίδιο οικισμό με Μουσουλμάνους.

Ίστορ. περίοδος	Οικισμοί	Δεδομένα ¹	Πληθ. 1881	% Χρ. 1881	Υψόμετρο (μ)	Αποστ. θάλασσα (χλμ.)	Έγκατ. οικισμοί	Δεδομένα σε Έγκαταλ. ²
Νομός Ηρακλείου	350	133.844	78.866	64	329	10,9	42	2.923
<i>Βενετική</i>	303	93.288	54.896	74	338	10,9	32	2.600
<i>Οθωμανική</i>	41	4.260	3.070	81	350	10,2	10	323
<i>Βυζαντινή</i>	3	463	250	64	341	15,6	0	0
<i>Αρχαιότητα</i>	2	2.051	1.499	97	319	9,2	0	0
<i>Αραβική</i>	1	33.782	19.151	31	28	0,4	0	0
Νομός Λασιθίου	150	58.832	40.065	84	391	6,1	17	2.123
<i>Βενετική</i>	101	50.362	33.611	82	423	6,9	12	1.843
<i>Οθωμανική</i>	46	7.277	6.023	98	323	4,4	4	218
<i>Βυζαντινή</i>	2	629	0	-	568	6,7	1	62
<i>Αρχαιότητα</i>	1	564	431	100	40	1,2		
<i>Αραβική</i>								
Νομός Ρεθύμνης	238	99.561	49.264	74	330	6,7	24	1.372
<i>Βενετική</i>	193	52.608	33.046	83	343	6,9	16	1.033
<i>Οθωμανική</i>	38	4.764	4.063	80	268	5,9	7	264
<i>Βυζαντινή</i>	4	4.598	3.480	96	410	8,5	0	0
<i>Αρχαιότητα</i>	3	37.591	8.675	31	203	2,8	1	75
<i>Αραβική</i>								
Νομός Χανίων	338	83.120	55.726	75	263	5,2	32	2.083
<i>Βενετική</i>	204	41.256	28.611	89	268	5,5	16	1.231
<i>Οθωμανική</i>	120	15.709	11.703	92	256	4,7	16	852
<i>Βυζαντινή</i>	10	24.640	14.656	34	224	2,9		
<i>Αρχαιότητα</i>	3	1.486	756	100	434	5,4		
<i>Αραβική</i>	1	29	0		51	4,9		
Σύνολο Κρήτης	1.076	375.357	223.921	73			115	8.501
<i>Βενετική</i>	801	237.514	150.164	80	332	8,1	76	6.707
<i>Οθωμανική</i>	245	32.010	24.859	90	286	5,7	37	1.657
<i>Βυζαντινή</i>	19	30.330	18.386	46	318	6,5	1	62
<i>Αρχαιότητα</i>	9	41.692	11.361	47	288	4,9	1	75
<i>Αραβική</i>	2	33.811	19.151	31	40	2,7		

¹ Το σύνολο των απογραφομένων σε όλες τις απογραφές

² Το σύνολο των απογραφομένων σε οικισμούς που έχουν εγκαταλειφθεί

Πίνακας 5: Δεδομένα ως προς την ιστορική περίοδο του οικισμού

3. Ανάλυση των δεδομένων των απογραφών

3.1. Μεθοδολογία ανάλυσης

Σε αυτό το κεφάλαιο αναλύονται τα δεδομένα των καταγραφών της «Ψηφιακής Κρήτης» στις οποίες υπάρχουν πληροφορίες για τουλάχιστον 100 οικισμούς. Είναι οι εξής απογραφές:

- Η απογραφή του 1650: περιέχει πληροφορίες, για τα νοικοκυριά φορολογούμενων σε 829 οικισμούς και τους άγαμους φορολογούμενους σε 670 οικισμούς.
- Το οθωμανικό κατάστιχο κεφαλικού φόρου 1671: περιέχει πληροφορίες για φορολογούμενους με κεφαλικό φόρο σε 529 οικισμούς.
- Η απογραφή 1832: υπάρχουν πληροφορίες για συνολικά 586 οικισμούς: Χριστιανικές ορθόδοξες οικογένειες (477 οικισμοί) και Μουσουλμανικές οικογένειες (384 οικισμοί).
- Η απογραφή 1881: καλύπτει συνολικά 892 οικισμούς, Σε 793 οικισμούς καταγράφονται Χριστιανοί κάτοικοι και σε 471 οικισμούς Μουσουλμάνοι κάτοικοι.

Στην ανάλυση των δεδομένων κατ' αρχάς υπολογίζεται ο πληθυσμός κάθε νομού και στη συνέχεια η κατανομή του κατά μέγεθος οικισμού και υψόμετρο οικισμού. Η κατανομή του πληθυσμού κατά μέγεθος οικισμού είναι βασικό χαρακτηριστικό των συνθηκών κατοίκησης και επιτρέπει αναλύσεις για το αν ο πληθυσμός ήταν συγκεντρωμένος σε λίγους ή περισσότερους οικισμούς. Για κάθε κατηγορία μεγέθους οικισμού υπολογίζεται ο αριθμός των οικισμών, ο πληθυσμός, το ποσοστό Χριστιανών (εάν υπάρχουν πληροφορίες), το μέσο υψόμετρο των οικισμών καθώς και η μέση απόσταση από την θάλασσα. Η μέση απόσταση από τη θάλασσα υπολογίζεται ως η Ευκλείδεια απόσταση (ευθεία) του οικισμού από την κοντινότερη ακτή. Επίσης γίνεται ανάλυση της κατανομής του πληθυσμού ανάλογα με το υψόμετρο του οικισμού. Σε κάθε απογραφή υπολογίζονται οι συσχετίσεις των διαφόρων μεταβλητών με στατιστική ανάλυση. Δείκτες συσχέτισης υπολογίζονται και για μεταβλητές για τις οποίες υπάρχουν δεδομένα σε δύο διαφορετικές απογραφές και είναι εννοιολογικά συγγενείς (π.χ. νοικοκυριά φορολογούμενα το 1650/φορολογούμενοι το 1671 ή οικογένειες Χριστιανών, Μουσουλμάνων το 1832/ Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι κάτοικοι το 1881).

3.2. Απογραφή 1650

Το 1650 οι Οθωμανοί είχαν καταλάβει το μεγαλύτερο μέρος της Κρήτης. Ο Χάνδακας ήταν η μόνη μεγάλη περιοχή που δεν είχε καταληφθεί (κατάληψη Χάνδακα 1669 τέλος Κρητικού πολέμου). Συνεπώς, η απογραφή καλύπτει το σύνολο των περιοχών της Κρήτης που είχαν κατακτηθεί από τους Οθωμανούς μέχρι το 1650. Στην απογραφή καταμετρώνται νοικοκυριά φορολογούμενων (829 οικισμοί) και άγαμοι φορολογούμενοι (670 οικισμοί). Οι μεγαλύτεροι οικισμοί (φορολογούμενα νοικοκυριά) είναι: Κριτσά Λασιθίου (401), Νεάπολη Λασιθίου (301), Έμπαρος Ηρακλείου (219), Χουμεριάκο Λασιθίου (210), Χώρα Σφακίων (210), Τζομλεκτζί Ηράκλειου (205), Απάνω Βιάννος Ηράκλειου (203) και Ιεράπετρα (202). Σε 4 οικισμούς οι άγαμοι φορολογούμενοι είναι περισσότεροι από 100: Κριτσά Λασιθίου (196), Μαγαρίτες Ρεθύμνης (150), Απάνω Βιάννος (135) και Ιεράπετρα (106). Σε 159 οικισμούς (σύνολο νοικοκυριών 3.141 μέσος πληθυσμός οικισμού 20 νοικοκυριά) υπάρχουν

πληροφορίες για τα νοικοκυριά φορολογουμένων αλλά όχι για το πλήθος των άγαμων φορολογούμενων.¹⁶ Οι «άγαμοι φορολογούμενοι» είναι φορολογούμενοι που δεν ζουν σε νοικοκυριό, ενήλικι που δεν έχουν παντρευτεί, δηλ. μονομελή νοικοκυριά. Η έλλειψη άγαμων φορολογούμενων στους 159 οικισμούς ίσως είναι πραγματική και όχι παράλειψη της καταγραφής και πιθανόν εξηγείται από κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες της εποχής, θα πρέπει όμως να ερευνηθεί περισσότερο. Δεν υπάρχουν οικισμοί στους οποίους καταγράφονται άγαμοι φορολογούμενοι αλλά όχι φορολογούμενα νοικοκυριά.

Η κατανομή των πληθυσμών κατά νομό είναι:

	Οικισμοί	Νοικοκυριά φορολογουμένων			Άγαμοι φορολογούμενοι				Νοικοκ. φορολ./ Άγαμοι φορολ. ¹
		Νοικοκ. φορολ.	%	Μέσος πληθ.	Οικισμοί	Άγαμοι φορολ.	%	Μέσος πληθ.	
<i>N. Ηρακλείου</i>	333	13.482	43	41	289	4.081	50	14	3,1
<i>N. Λασιθίου</i>	99	5.199	17	53	90	1.576	19	18	3,2
<i>N. Ρεθύμνης</i>	204	6.490	21	32	130	1.332	16	10	3,8
<i>N. Χανίων</i>	193	6.097	19	32	161	1.228	15	8	4,5
<i>Σύνολο</i>	829	31.268	100	38	670	8.217	100	12	3,4

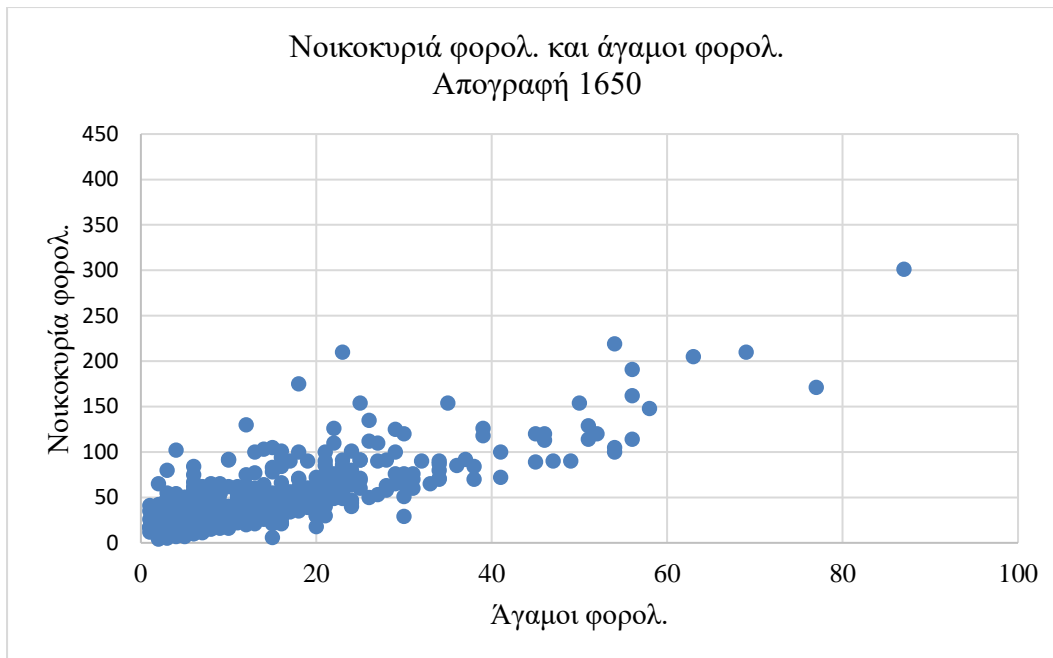
¹ Η αναλογία Νοικοκυριά/Άγαμοι υπολογίζεται από τους 670 οικισμούς με δεδομένα και για τις δύο μεταβλητές.

Πίνακας 6: Κατανομή φορολογουμένων στους νομούς της Κρήτης (1650)

Σύμφωνα με τα δεδομένα 40% των φορολογούμενων νοικοκυριών (και 50% των άγαμων φορολογούμενων) της Κρήτης το 1650 κατοικούσαν στον σημερινό νομό Ηρακλείου. Ο μέσος πληθυσμός ανά κατοικούμενο οικισμό ήταν 41 νοικοκυριά και 14 άγαμοι φορολογούμενοι (όλοι οι οικισμοί στη Κρήτη), δηλαδή περίπου 3 νοικοκυριά για κάθε άγαμο φορολογούμενο. Οι οικισμοί των νομών Ρεθύμνης και Χανίων ήταν πληθυσμιακά μικρότεροι ως προς τον μέσο αριθμό φορολογουμένων νοικοκυριών/αγάμων φορολογουμένων.

Το [Διάγραμμα 1](#) δείχνει τον αριθμό φορολογούμενων νοικοκυριών και άγαμων φορολογούμενων για τους οικισμούς με λιγότερο από 100 νοικοκυριά φορολογουμένων (631 οικισμοί από 670 συνολικά). Στο διάγραμμα απεικονίζονται μόνο τα δεδομένα οικισμών στους οποίους υπάρχει πληθυσμός και για τις δύο μεταβλητές. Είναι σαφές ότι υπάρχει γραμμική σχέση μεταξύ των δύο μεταβλητών. Σύμφωνα με τα δεδομένα κατά μέσο όρο σε κάθε άγαμο φορολογούμενο αναλογούν 3,4 νοικοκυριά (σύνολο Κρήτης) όμως για τους νομούς Ρεθύμνης και Χανίων η αναλογία είναι σημαντικά υψηλότερη (3,8 και 4,5 αντίστοιχα) (Πίνακας 6).

¹⁶ G. Vidras – Ch. Kyriakopoulos – E. Kolovos, “The Rural Economy of Ottoman Crete (1650-1670): a Spatial Approach”, *Études Balkaniques*, 4 (2019), 803.

¹ Δεδομένα μόνον για τους 670 οικισμούς με δεδομένα και για τις δύο μεταβλητές

Διάγραμμα 1: Νοικοκυριά φορολογούμενων και άγαμοι φορολογούμενοι (1650)

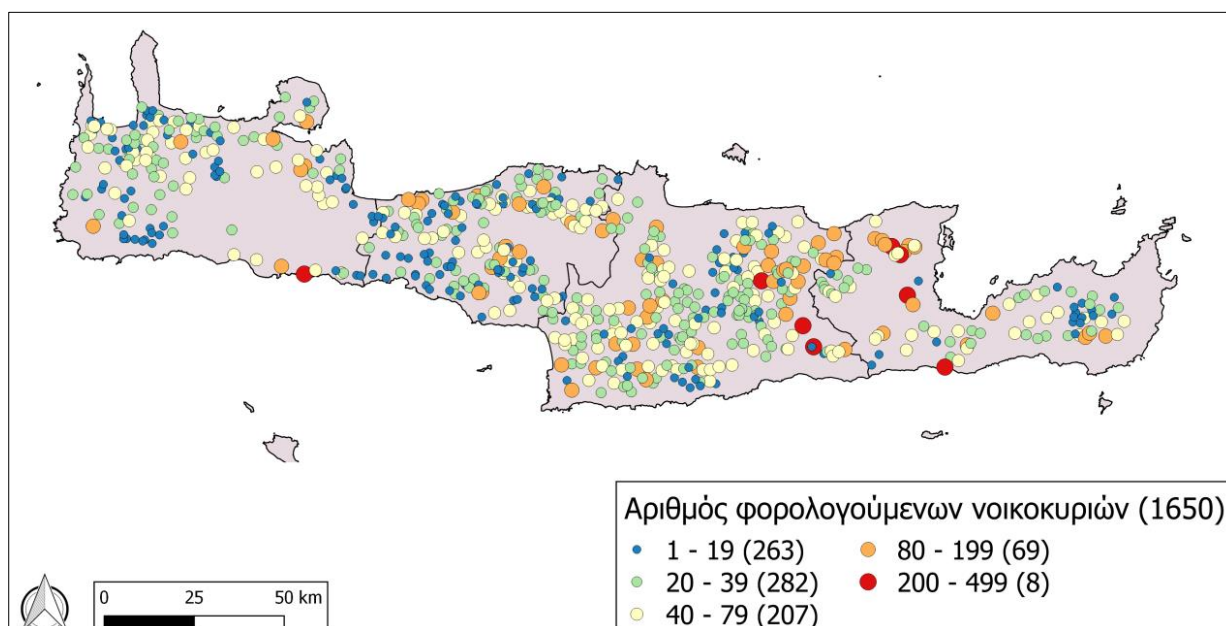
Σε επίπεδο μεμονωμένων οικισμών η μέση αναλογία νοικοκυριών/άγαμων είναι σχεδόν 5,0 και η τυπική απόκλιση 4,0. Ο διάμεσος (median) είναι 3,7. Θα πρέπει να αποσαφηνισθεί γιατί σε 159 οικισμούς δεν αναφέρεται πληθυσμός άγαμων φορολογούμενων και αν αυτό εξηγείται από τις κοινωνικές συνθήκες της εποχής ή/και από ελλείψεις της καταγραφής. Οι πληροφορίες του 1650 αποδίδουν δημογραφικά χαρακτηριστικά της Κρήτης, πριν τις αλλαγές των κοινωνικών συνθηκών και του τρόπου ζωής από την Οθωμανική κατάκτηση. Θα μπορούσαν να συγκριθούν με δεδομένα εκείνης της εποχής σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, (που είχαν ήδη κατακτηθεί από Οθωμανούς) όπως Πελοπόννησο κλπ. για την διαμόρφωση άτλαντα των κοινωνικών συνθηκών.

Τα αποτελέσματα της καταγραφής του 1650 παρουσιάζονται στον Πίνακα 7 ανάλογα με το μέγεθος του οικισμού (πλήθος νοικοκυριών). 57% των νοικοκυριών (10+25+22%) κατοικούν σε οικισμούς με πληθυσμό λιγότερο από 60 νοικοκυριά και μόνο το 21% σε οικισμούς με περισσότερα από 100 νοικοκυριά. Θεματικός χάρτης των οικισμών ανάλογα με το μέγεθός τους παρουσιάζεται στον Χάρτη 3. Στους οικισμούς με πληθυσμό έως 200 νοικοκυριά η αναλογία νοικοκυριών άγαμων φορολογούμενων είναι περίπου 3,5 (Διάγραμμα 2). Στους οικισμούς με περισσότερα από 200 νοικοκυριά η αναλογία μειώνεται αισθητά, υπάρχει συνεπώς μία λογική σχετική συγκέντρωση του άγαμου πληθυσμού στους μεγαλύτερους οικισμούς. Για τον πολυπληθέστερο οικισμό (Κριτσά Λασιθίου) η αναλογία είναι 2,0 (νοικοκυριά/άγαμοι). Το μέσο υψόμετρο όλων των οικισμών είναι 335 μ. και η μέση απόσταση από τη θάλασσα 8,2 χλμ. Οι πληθυσμιακά μεγαλύτεροι οικισμοί είναι σε περιοχές με χαμηλότερο υψόμετρο και κοντύτερα στη θάλασσα (με εξαίρεση τους 7 οικισμούς με πληθυσμό 150-199 νοικοκυριά).

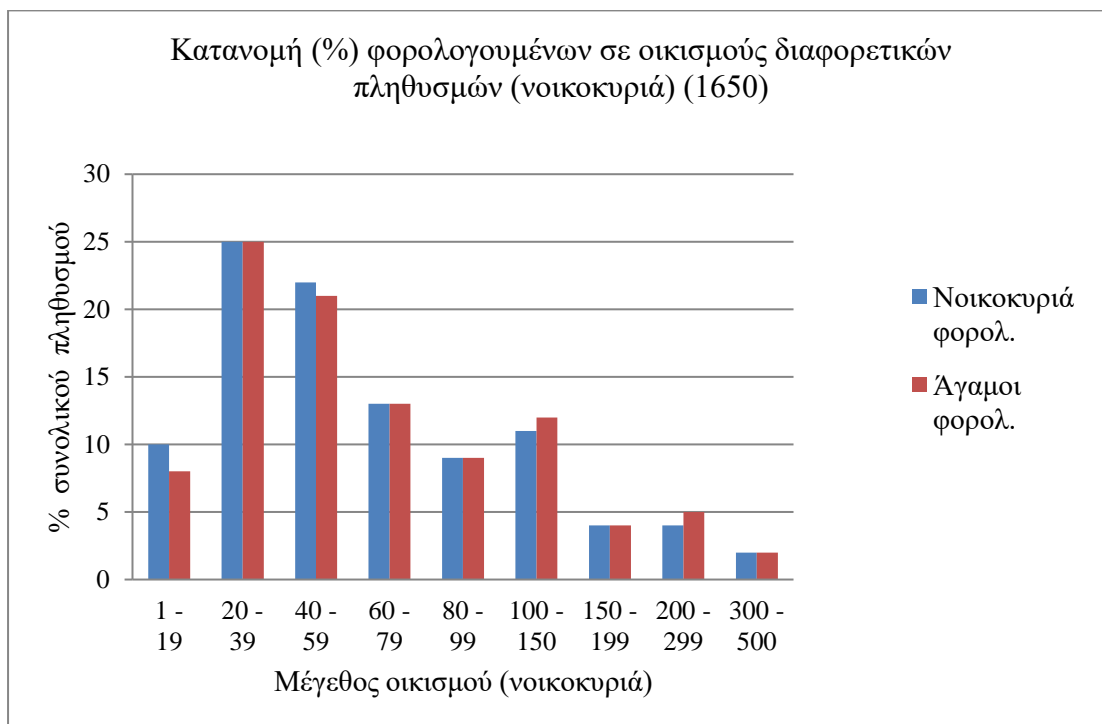
Μέγεθος οικισμού (νοικοκ.)	Οικισμοί	Νοικοκυριά φορολ.		Άγαμοι φορολ.		Μέσο υψόμ. (μ)	Μέση απόστ. θάλασσα (χλμ)	Νοικοκ./ Άγαμοι ¹
		Πληθ.	%	Πληθ.	%			
1 - 19	263	3.258	10	618	8	322	7.0	3,4
20 - 39	282	7.768	25	2.057	25	341	8.8	3,3
40 - 59	148	6.978	22	1.696	21	337	8.4	3,9
60 - 79	59	3.938	13	1.101	13	321	8.8	3,4
80 - 99	31	2.706	9	715	9	379	8.4	3,4
100 - 150	31	3.508	11	980	12	321	8.3	3,5
150 - 199	7	1.161	4	317	4	503	9.8	3,7
200 - 299	6	1.249	4	450	5	267	7.0	2,8
300 - 399	1	301	1	87	1	258	7.7	3,5
400 - 499	1	401	1	196	2	290	6.1	2,0
Σύνολο	829	31.268	100	8.217	100	335	8.2	3,4

¹Η αναλογία Νοικοκυριά φορολογούμενων /Άγαμους φορολογούμενους υπολογίζεται για τους 670 οικισμούς για τους οποίους υπάρχουν δεδομένα και για τις δύο μεταβλητές.

Πίνακας 7: Φορολογούμενοι (νοικοκυριά, άγαμοι), μέγεθος οικισμού (νοικοκυριά) (1650)

Χάρτης 3: Οικισμοί - Φορολογούμενα νοικοκυριά (1650)

Διάγραμμα 2: Κατανομή φορολογούμενων σε οικισμούς διαφορετικών πληθυσμών (1650)

Διάγραμμα 3: Αναλογία νοικοκυριών/ άγαμων φορολογούμενων (1650)

Στον Πίνακα 8 τα δεδομένα του 1650 παρουσιάζονται ανάλογα με το υψόμετρο των οικισμών. Το 25% των νοικοκυριών (11+14%) και το 23% των αγάμων (10+13%) κατοικούν σε οικισμούς με υψόμετρο λιγότερο από 200 μέτρα. Ποσοστό 22% / 22% περίπου κατοικεί σε περιοχές με υψόμετρο μεγαλύτερο των 500 μέτρων. Το μέσο μέγεθος οικισμού είναι 40

νοικοκυριά και 13 άγαμοι φορολ. και δεν υπάρχει σοβαρή διαφοροποίηση του μεγέθους των οικισμών ανάλογα με το υψόμετρο τους. Η αναλογία νοικοκυριών /άγαμων φορολογουμένων κυμαίνεται μεταξύ 3.0 και 4.0 χωρίς να είναι εμφανής κάποια τάση.

Υψόμετρο. (μ)	Νοικοκυριά φορολ.				Άγαμοι φορολ.				Νοικοκ. φορολ./ Άγαμοι φορολ. ²
	Οικισμοί	Πληθ.	%	Μέσο μέγεθος	Οικισμοί με/χωρίς ¹	Πληθ.	%	Μέσο μέγεθος	
0 -100	78	3.356	11	43	73 / 6	809	10	11	4,0
100 – 200	114	4.035	14	35	96 / 18	1.033	13	11	3,7
200 – 300	131	5.546	19	42	99 / 32	1.613	21	16	3,0
300 – 400	159	6.330	22	40	129 / 30	1.596	21	12	3,6
400 -500	107	3.602	12	34	96/ 11	1.040	13	11	3,3
500 – 600	81	4.049	14	50	61/ 20	1.087	14	18	3,1
600 – 700	35	1.429	5	41	28/ 7	364	5	13	3,5
700 – 800	11	554	2	50	11/ 0	129	2	12	4,3
800 – 900	11	384	1	35	10 / 1	96	1	10	3,6
900 – 1000	2	36	0	18	1/ 1	9	0	9	3,6
Σύνολο	729	29.321	100	40	604/ 125	7.776	10	13	3,4
Μη προσδ. θέση	100	1.947	6	19	66/ 34	441	5	7	
Σύνολο	829	31.268		38	670/ 159	8.217	0	0	

¹ Οικισμοί με άγαμους φορολογούμενους/οικισμοί χωρίς άγαμους φορολογούμενους

² Η αναλογία Νοικοκυριά/Άγαμοι υπολογίζεται μόνο για οικισμούς με δεδομένα και για τις δύο μεταβλητές

Πίνακας 8: Φορολογούμενοι (νοικοκυριά, άγαμοι), υψόμετρο οικισμών (1650)

Στατιστική ανάλυση

Στον Πίνακα 9 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης (Pearson's correlation coefficients). Ο δείκτης συσχέτισης (correlation coefficient) δείχνει την γραμμική αλληλεξάρτηση (συμμεταβολή) δύο μεταβλητών και λαμβάνει τιμές από -1,0 έως 1,0 [-1,1]. Δείκτης συσχέτισης με τιμή -1,0/1,0 υποδηλώνει πλήρη συσχέτιση (αρνητική/θετική) των δύο μεταβλητών και με τιμή 0,0 καμία συσχέτιση. Η συσχέτιση νοικοκυριών και άγαμων φορολογούμενων είναι υψηλή (0,79) και θετική, όσο αυξάνεται ο αριθμός των νοικοκυριών αυξάνεται και ο αριθμός των άγαμων φορολογουμένων. Αυτό είναι εμφανές και στο Διάγραμμα 1 (οι τιμές των δύο μεταβλητών σε κάθε οικισμό) που δείχνει την θετική γραμμική σχέση των δύο μεταβλητών.

Οι συσχετίσεις της αναλογίας νοικοκυριών/άγαμων φορολογουμένων με τα νοικοκυριά και τους άγαμους φορολογούμενους είναι μικρότερες (0,11 και -0,30 αντίστοιχα) αλλά στατιστικά σημαντικές. Το αρνητικό πρόσημο της συσχέτισης της αναλογίας και των άγαμων ποσοτικοποιεί αυτό που εμφανίζεται και στο Διάγραμμα 3 ότι σε οικισμούς με περισσότερα νοικοκυριά (και αναλογικά άγαμους φορολ.) οι τιμές της αναλογίας είναι μικρότερες. Οι συσχετίσεις των νοικοκυριών/άγαμων/αναλογίας και της απόστασης του οικισμού από τη θάλασσα έχουν θετικό πρόσημο, είναι μικρές (αντιστοίχως 0,16/ 0,12/ 0,13) αλλά στατιστικά σημαντικές. Το θετικό πρόσημο υποδηλώνει ότι σε οικισμούς πλέον απομακρυσμένους από την θάλασσα υπάρχουν αναλογικά περισσότερα νοικοκυριά/ περισσότεροι άγαμοι/ η αναλογία

λαμβάνει υψηλότερες τιμές. Οι συσχετίσεις των μεταβλητών με το υψόμετρο του οικισμού δεν είναι στατιστικά σημαντικές.

	<i>Υψόμετρο</i>	<i>Απόστ. θάλασσα</i>	<i>Νοικοκ</i>	<i>Άγαμοι</i>	<i>Αναλογία</i>
<i>Υψόμετρο</i>	1	,48	,03	,05	,00
<i>Απόστ.</i>		1	,16	,12	,13
<i>Νοικοκ. Φορολ.</i>			1	,79	,11
<i>Άγαμοι Φορολ.</i>				1	-,30
<i>Αναλογία</i>					1

Οι συσχετίσεις με έντονη γραφή είναι στατιστικά σημαντικές σε επίπεδο 0.01.

Πίνακας 9: Συσχετίσεις των μεταβλητών της απογραφής 1650

3.3. Απογραφή 1671

Η απογραφή 1671 είναι το κατάστιχο TT980¹⁷ και οι πληροφορίες που περιέχει είναι το πλήθος φορολογούμενων με κεφαλικό φόρο σε 529 οικισμούς. Καλύπτει 3 νομούς της Κρήτης, δεν υπάρχουν δεδομένα για οικισμούς του νομού Χανίων. Η κατανομή των πληθυσμών κατά νομό εμφανίζεται στον [Πίνακα 10](#).

	<i>1671 Φορολογούμενοι</i>				<i>1650 Νοικοκυριά φορολ.</i>		
	<i>Οικισμοί</i>	<i>Πληθυσμός</i>	<i>%</i>	<i>Μέσος πληθ.</i>	<i>Οικισμοί</i>	<i>Πληθυσμός</i>	<i>Μέσος πληθ</i>
N. Ηρακλείου	363	10.135	63	28	333	13.482	40
N. Λασιθίου	105	4.147	26	39	99	5.199	53
N. Ρεθύμνης	61	1.824	11	30	205	6.498	32
N. Χανίων					193	6.097	32
Σύνολο	529	16.106	100	30	829	31.268	38

Πίνακας 10: Κατανομή φορολογουμένων στους νομούς της Κρήτης (1671 και 1650)

Στον ίδιο πίνακα αναγράφονται και τα νοικοκυριά φορολογουμένων (απογραφή 1650). Οι διαφορές στο σύνολο των φορολογουμένων είναι σημαντικές, Το 1650 καταμετρούνται 25.171 νοικοκυριά φορολογουμένων (χωρίς τους οικισμούς του νομού Χανίων). Το 1671 το σύνολο των φορολογουμένων είναι 16.106. Σε 434 οικισμούς υπάρχουν δεδομένα και στις δύο απογραφές. Σε αυτούς τους οικισμούς τα φορολογούμενα νοικοκυριά το 1650 είναι 19.282 (και 5.922 άγαμοι φορολ.) ενώ οι φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο το 1671 είναι 14.198. Η διαφορά των πληθυσμών πιθανόν εξηγείται από:

- την μείωση του πληθυσμού καθώς πολλοί κάτοικοι εγκατέλειψαν την Κρήτη μετά την οθωμανική κατάκτηση,
- τον διαφορετικό τρόπο προσδιορισμού του ποιοι είναι φορολογούμενοι (νοικοκυριά, φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο),
- τις διαφορετικές μεθοδολογίες με τις οποίες έγιναν οι δύο καταγραφές και οι ελλείψεις τους

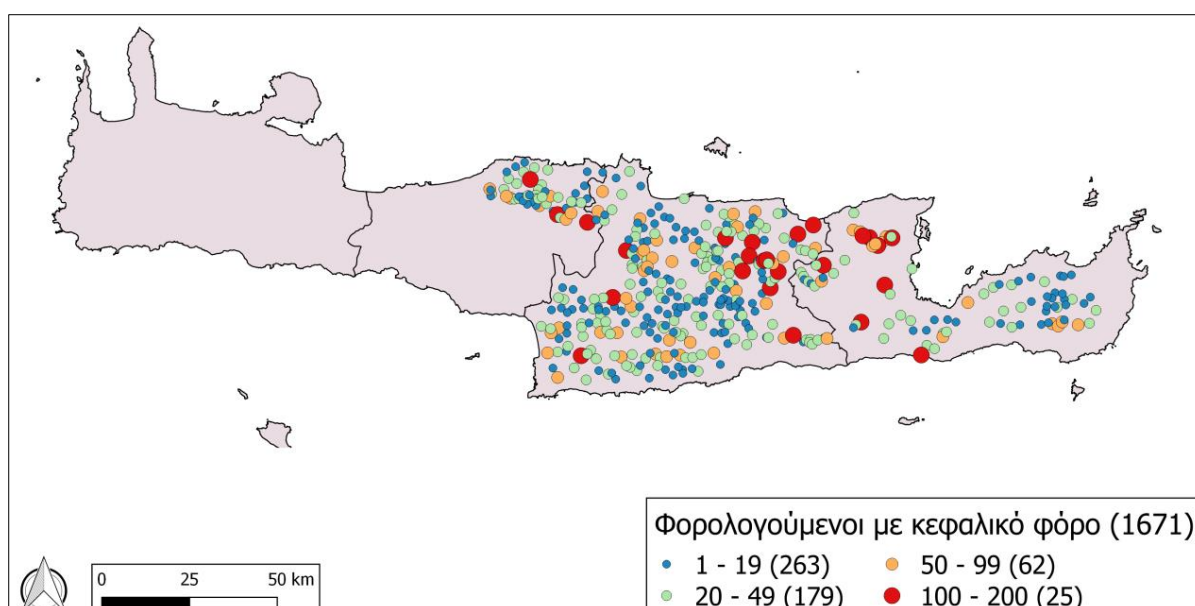
¹⁷ Η. Κολοβός, Μ. Σαρηγιάννης, «Οθωμανικές πηγές για τον Κρητικό Πόλεμο: μια επισκόπηση», 207-208.

Η συσχέτιση (Pearson's correlation) των πληθυσμών των δύο απογραφών για οικισμούς στους οποίους υπάρχουν δεδομένα και στις δύο καταγραφές είναι πολύ υψηλή (0,90) και αυτό δείχνει την «συμβατότητα»/εσωτερική «συνέπεια» των δύο καταγραφών.

Στον Πίνακα 11 και στον Χάρτη 4 αποτυπώνεται η κατανομή των πληθυσμών ανάλογα με το μέγεθος/πληθυσμό του οικισμού. Στους μισούς οικισμούς (263) οι φορολογούμενοι είναι λιγότεροι από 20 και σε αυτούς τους οικισμούς κατοικεί το 17% (4+13) του συνόλου των φορολογουμένων. Στους 25 οικισμούς με περισσότερους από 100 φορολογούμενους κατοικεί το 24% των φορολογουμένων. Το μέσο υψόμετρο και η μέση απόσταση από τη θάλασσα των οικισμών διαφορετικών μεγεθών είναι σχετικά παρεμφερείς. Στους νομούς Ηρακλείου και Λασιθίου οι οικισμοί με δεδομένα το 1671 είναι διάσπαρτοι σε όλο τον νομό, στον νομό Ρεθύμνης όμως όλοι οι απογραφόμενοι οικισμοί είναι συγκεντρωμένοι στο βορειοδυτικό τμήμα του νομού και αυτό υποδηλώνει ότι η καταγραφή μάλλον δεν ήταν πλήρης και δεν κατέγραψε όλους τους οικισμούς του νομού.

Μέγεθος οικισμού (Φορολογ.)	Οικισμοί	Φορολογούμενοι		Μέσο υψόμ (μ).	Μέση απόστ. από θάλασσα (χλμ)
		Πληθ.	%		
0 - 9	119	691	4	344	9,9
10 - 19	144	2.079	13	355	10,1
20 - 49	179	5.442	34	347	9,2
50 - 74	47	2.837	18	342	9,4
75 - 99	15	1.224	8	347	8,8
100 - 199	19	2.359	15	397	9,7
200 - 299	6	1.474	9	313	8,6
Σύνολο	529	16.106	100	352	9,6

Πίνακας 11: Φορολογούμενοι, μέγεθος οικισμού (1671)

Χάρτης 4: Οικισμοί - Φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο (1671)

Στον Πίνακα 12 εμφανίζεται η κατανομή των φορολογουμένων ανάλογα με το υψόμετρο του οικισμού. 42% του πληθυσμού κατοικεί σε περιοχές με υψόμετρο έως 300 μέτρα και μόνον 9% σε οικισμούς με υψόμετρο μεγαλύτερο από 600 μέτρα. Το μέσο μέγεθος οικισμού είναι 33 φορολογούμενοι και δεν διαφέρει σημαντικά σε οικισμούς σε διαφορετικά υψόμετρα.

Υψόμετρο (μ)	Φορολογούμενοι			
	Οικισμοί	Πληθ.	%	Μέσος πληθ.
0 -100	42	1.540	10	37
100 - 200	50	1.475	10	30
200 - 300	90	3.376	22	38
300 - 400	117	3.852	25	33
400 -500	69	1.670	11	24
500 - 600	46	1.810	12	39
600 - 700	18	625	4	35
700 - 800	9	363	2	40
800 - 900	12	475	3	40
900 - 1000	1	16	0	16
Σύνολο	454	15.202	100	33
Μη προσδ. θέση	75	904	6	12
Σύνολο	529	16.106		30

Πίνακας 12: Φορολογούμενοι, υψόμετρο οικισμού (1671)

Στατιστική ανάλυση

Οι συσχετίσεις (Pearson's correlation coefficients) των δεδομένων των δύο καταγραφών (1650 και 1671) είναι υψηλές (Πίνακας 13). Ο δείκτης συσχέτισης των φορολογουμένων του 1671 με τα φορολογούμενα νοικοκυριά του 1650 είναι 0,90 και δείχνει την συμβατότητα των δύο καταγραφών. Ο δείκτης συσχέτισης των φορολογουμένων του 1671 με τον πλήθος των άγαμων φορολογούμενων του 1650 είναι και αυτός υψηλός (0,73) και στατιστικά σημαντικός (η υψηλή συσχέτιση είναι επίσης αποτέλεσμα και της υψηλής συσχέτισης των νοικοκυριών και των άγαμων φορολ. του 1650)

	Υψόμετρο	Απόστ. από θάλασσα	1650 Άγαμοι φορολ.	1650 Νοικοκ. φορολ.	1650 Αναλογία Νοικοκ/Άγαμο	1671 Νοικοκ.
Υψόμετρο	1	,48	,05	,03	,00	,010
Απόστ. από θάλασσα		1	,12	,16	,13	,10
1650 Άγαμοι φορολ			1	,79	-,30	,73
1650 Νοικ. Φορολ				1	,11	,90
1650 Αναλογία Νοικ/αγαμ					1	,09
1671 Νοικοκ.						1

Οι συσχετίσεις με έντονη γραφή είναι στατιστικά σημαντικές σε επίπεδο 0,01.

Πίνακας 13: Συσχετίσεις των μεταβλητών των απογραφών 1671 και 1650

3.4. Απογραφή 1832

Τα δεδομένα της καταγραφής του 1832 είναι από τον Robert Pashley, *Travels in Crete*.¹⁸ Είναι από τις πρώτες συνολικές καταγραφές των οικισμών της Κρήτης τον 19^ο αιώνα. Οι πληροφορίες της απογραφής είναι οι οικογένειες κατά θρήσκευμα σε 586 οικισμούς (σύνολο οικογενειών 15.494, 74% Χριστιανοί).¹⁹ Στο δημοσιευμένο βιβλίο του Parshley αναφέρεται ως έτος καταγραφής το 1834, στα δεδομένα όμως της «Ψηφιακής Κρήτης» αναφέρονται για το έτος 1832.

Για λίγους οικισμούς υπάρχουν και πληροφορίες για άλλες ομάδες πληθυσμού (κάτοικοι, φορολογούμενοι κλπ.). Οι πλέον σημαντικές από αυτές είναι ο αριθμός κατοίκων του Χάνδακα (12,000 κάτοικοι) και του Ρεθύμνου (3,200), χωρίς όμως αναφορά για το θρήσκευμα των κατοίκων και το πλήθος των οικογενειών. Καθώς ο στόχος της ανάλυσης δεν ήταν η εκτίμηση του συνολικού πληθυσμού/οικογένειες αλλά η ανάλυση των χαρακτηριστικών κατοίκησης ως προς το θρήσκευμα, τα δεδομένα του Χάνδακα και του Ρεθύμνου δεν λαμβάνονται υπ' όψη στην ανάλυση των δεδομένων του 1832 που επικεντρώνεται στην κατανομή των κατοίκων ανάλογα με το θρήσκευμα τους. Στην καταγραφή του 1832 δεν υπάρχουν δεδομένα και για την πόλη των Χανίων. Στην απογραφή του 1834 αναφέρεται ότι ο πληθυσμός στα Χανιά ήταν 5.800 κάτοικοι και στο Ρέθυμνο 8.000. Αν υποθέσουμε ότι κατά μέσο όρο κάθε οικογένεια είχε 4 μέλη και αθροίζοντας και τους πληθυσμούς των τριών πόλεων (Χάνδακα: έτος 1832, Ρέθυμνο/Χανιά: έτος 1834) ο συνολικός πληθυσμός της Κρήτης το 1832 ήταν περίπου 90,000 κάτοικοι (22,000 οικογένειες). Σύγκριση του πληθυσμού του 1832 με τον πληθυσμό του 1881 (245,000 κάτοικοι) δείχνει ότι ο πληθυσμός αυξήθηκε κατά 173% σε 50 χρόνια, ένα πολύ υψηλό ποσοστό που δεν εξηγείται από δημογραφικές παραμέτρους. Συνεπώς η καταγραφή του 1832 μάλλον δεν καλύπτει όλους τους οικισμούς ή/και τα δεδομένα είναι λανθασμένα.

Στο τέλος του ερευνητικού έργου έγινε σύγκριση του συνολικού πληθυσμού της Κρήτης το 1832 της «Ψηφιακής Κρήτης» με αυτόν που αναφέρεται στην έντυπη έκδοση του Pashley. Σύμφωνα με την έντυπη έκδοση (σελ. 325) ο πληθυσμός της Κρήτης το 1832 ήταν 21.535 οικογένειες στην ύπαιθρο και 21.000 κάτοικοι στις 3 πόλεις. Η διαφορά του συνόλου των οικογενειών με αυτό που αναφέρεται στη «Ψηφιακή Κρήτη (15.494 οικογένειες) είναι περίπου 30%, Η διαφορά ίσως αποδίδεται σε λάθη εισαγωγής δεδομένων αλλά και στο γεγονός ότι στην καταγραφή του Pashley μερικές φορές τα δεδομένα είναι για ομάδα οικισμών (σύνολο οικογενειών σε 2 ή περισσότερους οικισμούς) και δεν επιμερίζονται στους διάφορους οικισμούς και αυτά τα δεδομένα δεν έχουν εισαχθεί στη βάση δεδομένων. Δεν έγινε προσπάθεια να διορθωθούν τα δεδομένα της «Ψηφιακής Κρήτης» καθώς θα έπρεπε να ελεγχθούν όλα τα δεδομένα και δεν ήταν αυτό στόχος του ερευνητικού έργου.

---

¹⁸ Robert Pashley, *Travels in Crete*, John Murray, Κέιμπριτζ-Λονδίνο 1837 [*Ταξίδια στην Κρήτη*, μετάφραση-επιμέλεια Δάφνη Γ. Γόντικα, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1991]

¹⁹ Για την ίδια εποχή υπάρχει και η καταγραφή που έκανε ο Μιχαήλ Χουρμούζης- Βυζάντιος (*Κρητικά*, Τυπογραφία Ηλία Χριστοφίδου «Η Αγαθή Τύχη», Αθήνα 1842, Ν. Ανδριώτης, «Πληθυσμός και οικισμοί της ανατολικής Κρήτης (16^{ος}-19^{ος} αι.» 21) η οποία για την εποχή πριν την Επανάσταση του 1821 και το 1832 έχει πληροφορίες για τον αριθμό των Χριστιανικών και Μουσουλμανικών οικογενειών στους οικισμούς των επαρχιών Πεδιάδας, Μονοφασίου και Καινούργιου.

Στην ενότητα 3.6 της μελέτης συγκρίνονται οι πληθυσμοί των οικισμών με δεδομένα και στις δύο απογραφές (1832, 1881) (479 οικισμοί από σύνολο 1002). Τα αποτελέσματα της ανάλυσης δείχνουν την εξέλιξη των χαρακτηριστικών κατοίκησης Χριστιανών και Μουσουλμάνων. Στο Κεφάλαιο 5 τα δεδομένα των απογραφών 1832 και 1881 εξετάζονται σε επίπεδο Καποδιστριακού δήμου (συνολικά 70 στη Κρήτη). Η ανάλυση σε επίπεδο δήμου δείχνει ότι παρά τις σημαντικές διαφορές στο συνολικό πληθυσμό των δύο απογραφών η κατανομή του πληθυσμού του νομού στους δήμους είναι σχετικά παρόμοια το 1832 και το 1881. Αυτή η τάση είναι περισσότερο εμφανής στον νομό Ηρακλείου.

Στην απογραφή του 1832 καταγράφεται ο αριθμός οικογενειών σε 586 οικισμούς:

- 202 οικισμοί κατοικούνται μόνον από Χριστιανικές οικογένειες (5.304 οικογένειες, 46% Χριστιανικών οικογενειών), «Χριστιανικοί οικισμοί»,
- 109 οικισμοί κατοικούνται μόνον από Μουσουλμανικές οικογένειες (1.258 οικογένειες, 32% Μουσουλμανικών οικογενειών), «Μουσουλμανικοί οικισμοί»,
- 275 οικισμούς με Χριστιανικές και Μουσουλμανικές οικογένειες (6.233 X/ 2.699 M/ 8.932 συνολικά οικογένειες (54% X/ 68% M οικογενειών). «Οικισμοί δύο θρησκευμάτων»

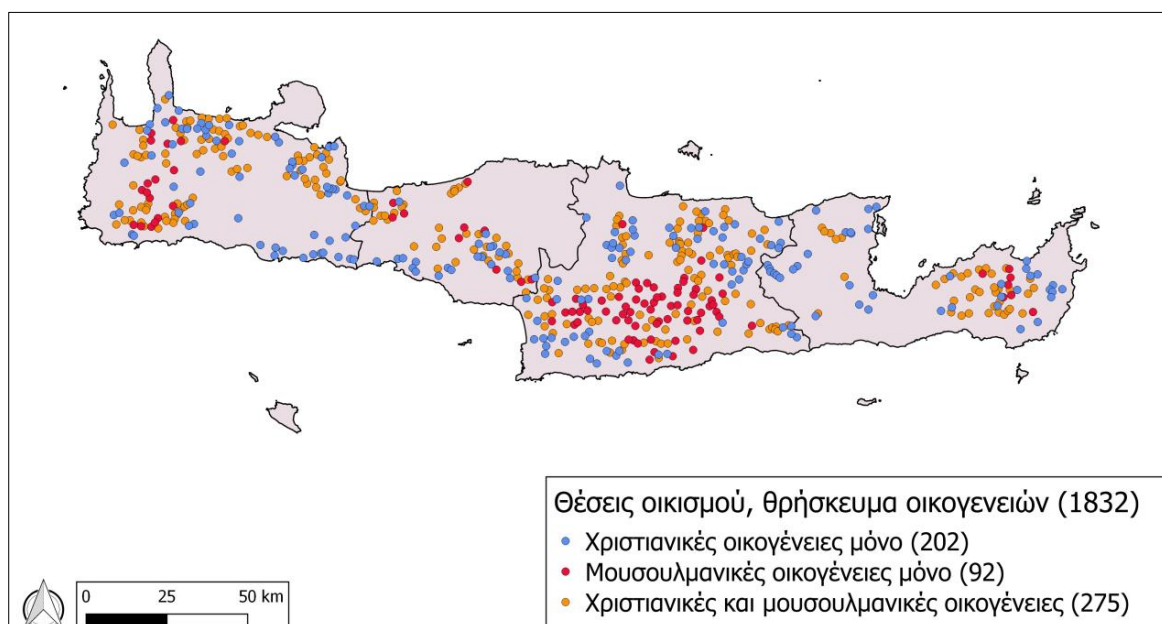
Στον Πίνακα 14 εμφανίζονται χαρακτηριστικά των οικισμών κατά νομό ανάλογα με το θρήσκευμα των οικογενειών (μόνο Χριστιανοί, μόνο Μουσουλμάνοι, και των δύο θρησκευμάτων). Στους νομούς Ηρακλείου, Λασιθίου και Χανίων σχεδόν οι μισοί Χριστιανοί (46%-48%) κατοικούν σε «Χριστιανικούς» οικισμούς ενώ στο νομό Ρεθύμνης το ποσοστό είναι μικρότερο (35%). Για τους Μουσουλμάνους το ποσοστό που κατοικεί σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς είναι 43% στο Ηράκλειο, 20% στο Λασιθί και στο Ρέθυμνο και 33% στα Χανιά. Σε όλους του νομούς οι «Μουσουλμανικοί» οικισμοί είναι σημαντικά μικρότεροι από τους «Χριστιανικούς» και σε μεγαλύτερη απόσταση από την θάλασσα. Στο σύνολο της Κρήτης ο μέσος πληθυσμός των «Χριστιανικών» και «Μουσουλμανικών» οικισμών είναι αντίστοιχα 26 και 12 οικογένειες και μέση απόσταση από την θάλασσα αντίστοιχα 6,7 χλμ. και 11,0 χλμ.).

	<i>Μόνο Χριστιανοί</i>	<i>Μόνο Μουσουλμ.</i>	<i>Και τα δύο θρησκ.</i>	<i>Σύνολο</i>
Ηράκλειο				
<i>Οικισμοί</i>	71	72	111	254
<i>Χριστιανοί</i>	1.682 (46%)	0	1.972 (54%)	3.654 (69%)
<i>Μουσουλμ.</i>	0	718 (43%)	960 (57%)	1.678 (31%)
<i>Σύνολο</i>	1.682 (32%)	718 (13%)	2.932 (55%)	5.332 (100%)
<i>% Χριστιανοί</i>	100	0	67	69
<i>Μέσος πληθ. (X/ M/ Σ)¹</i>	24	10	18/ 9/ 26	21
<i>Μέσο υψόμετρο (μ)</i>	344	352	339	344
<i>Μέση απ. θάλασσα (χλμ.)</i>	9,1	13,1	10,6	10,8
Λασιθίον				
<i>Οικισμοί</i>	41	8	39	88

<i>Χριστιανοί</i>	1.039 (48%)	0	1.106 (52%)	2.145 (82%)
<i>Μουσουλμ.</i>	0	95 (20%)	389 (80%)	484 (18%)
<i>Σύνολο</i>	1.039 (40%)	95 (4%)	1.495 (57%)	2.629 (100%)
<i>% Χριστιανοί</i>	100	0	74	82
<i>Μέσος πληθ. (X/ M/ Σ)¹</i>	25	12	28 /10/38	30
<i>Μέσο υψόμετρο (μ)</i>	463	306	401	422
<i>Μέση απ. θάλασσα (χλμ.)</i>	6,5	6,5	6,3	6,4
<i>Ρεθύμνης</i>				
<i>Οικισμοί</i>	22	10	37	69
<i>Χριστιανοί</i>	463 (35%)	0	844 (65%)	1.307 (57%)
<i>Μουσουλμ.</i>	0	183 (19%)	806 (81%)	989 (43%)
<i>Σύνολο</i>	463 (20%)	183 (8%)	1.650 (72%)	2.296 (100%)
<i>% Χριστιανοί</i>	100	0	51	57
<i>Μέσος πληθ. (X/ M/ Σ)¹</i>	21	18	23/ 22/45	33
<i>Μέσο υψόμετρο (μ)</i>	390	376	353	368
<i>Μέση απ. θάλασσα (χλμ.)</i>	7,5	8,1	8,0	7,8
<i>Χανίων</i>				
<i>Οικισμοί</i>	68	19	88	175
<i>Χριστιανοί</i>	2.120 (48%)	0	2.311 (52%)	4.431 (85%)
<i>Μουσουλμ.</i>	0	262 (33%)	544 (67%)	806 (15%)
<i>Σύνολο</i>	2.120 (40%)	262 (5%)	2.855 (55%)	5.237 (100%)
<i>% Χριστιανοί</i>	100	0	81	85
<i>Μέσος πληθ. (X/ M/ Σ)¹</i>	31	14	26/ 6/ 32	30
<i>Μέσο υψόμετρο (μ)</i>	267	336	243	262
<i>Μέση απ. θάλασσα (χλμ.)</i>	4,2	7,6	5,5	5,2
<i>Κρήτης</i>				
<i>Οικισμοί</i>	202	109	275	586
<i>Χριστιανοί</i>	5.304 (46%)	0	6.233 (54%)	11.537 (74%)
<i>Μουσουλμ.</i>	0	1.258 (32%)	2.699 (68%)	3.957 (26%)
<i>Σύνολο</i>	5.304 (34%)	1.258 (8%)	8.932 (58%)	15.494 (100%)
<i>% Χριστιανοί</i>	100	0	70	74
<i>Μέσος πληθ. (X/ M/ Σ)¹</i>	26	12	23/ 10/ 32	26
<i>Μέσο υψόμετρο (μ)</i>	348	348	319	334
<i>Μέση απ. θάλασσα (χλμ)</i>	6,7	11,2	8,0	8,1

Πίνακας 14: Οικισμοί και πληθυσμός: οικογένειες ενός ή δύο θρησκευμάτων (1832)

Στους **Χάρτες 5** και **6** παρουσιάζονται οι θέσεις των οικισμών ανάλογα με το θρήσκευμα των οικογενειών. Όπως είναι σαφές από τον **Χάρτη 6** οι «Μουσουλμανικοί» οικισμοί δεν ήταν διάσπαρτοι σε όλη την Κρήτη αλλά ήταν συγκεντρωμένοι στο κέντρο και στα νότια του νομού Ηρακλείου (οικισμοί στους Καποδιστριακούς δήμους Αγίας Βαρβάρας, Αρκαλοχωρίου, Αστερουσιών, Γόρτυνας, Θραψανού, Κόφινα, Μοιρών, Ρούβα, Τυλίσου, Ζαρού), στο κέντρο και στα δυτικά του νομού Ρεθύμνης (οικισμοί στους δήμους Κουρητών, Νικηφόρου Φωκά, Σιβρίτου), στα δυτικά και στα νότια του νομού Χανίων (οικισμοί στους δήμους Βουκολιών, Ιναχωρίου, Θερίσου, Καντάνου, Κολυμβαρίου, Μυθήμνης) και στην περιοχή νότια της Σητείας στον νομό Λασιθίου. Οι «Χριστιανικοί» οικισμοί και οι οικισμοί με οικογένειες και των δύο θρησκευμάτων ήταν διασκορπισμένοι σε όλη την Κρήτη.

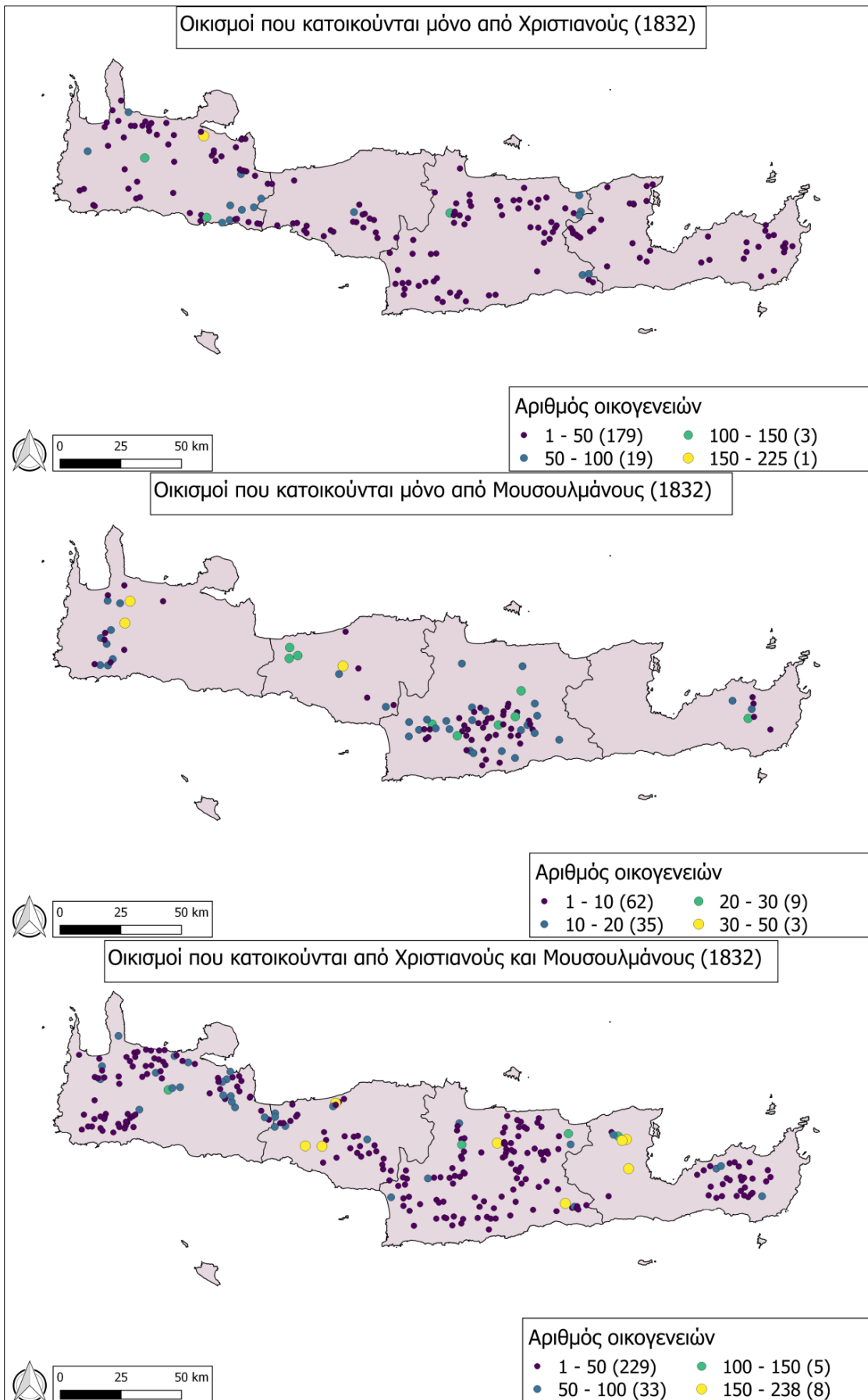
Χάρτης 5: Οικισμοί: θρήσκευμα οικογενειών (1832)

Οικισμοί με περισσότερες από 200 οικογένειες είναι η Λαμπηνή Ρεθύμνης (238 οικογένειες, 21% Χριστιανοί), τα Τσικαλαριά Ρεθύμνης (235, 21%), το Άδελε Ρεθύμνης (230, 22%) και η Μαλάξα Χανίων (225, 100%). Η κατανομή των οικογενειών κατά θρήσκευμα στους τέσσερις νομούς εμφανίζεται στον Πίνακα 15. Στους νομούς Ηρακλείου και Χανίων κατοικεί στον κάθε ένα το 34% του συνόλου των οικογενειών του νησιού. Ως προς το θρήσκευμα 74% των οικογενειών είναι χριστιανικές. Στους νομούς Χανίων και Λασιθίου το ποσοστό Χριστιανών είναι υψηλότερο, 85% και 82% αντιστοίχως, ενώ στο νομό Ρεθύμνης είναι μόνο 57%. Ως προς την κατανομή των Μουσουλμάνων περισσότεροι κατοικούν αναλογικά στο Ηράκλειο (42%) και στο Ρέθυμνο (25%) και λιγότεροι στο Λασιθί (12%) και στα Χανιά (20%).

	Χριστιανικές οικογ.			Μουσουλμανικές οικογ.			Σύνολο			
	Οικισμοί	Πληθ.	%	Οικισμοί	Πληθ.	%	Οικισμοί	Πληθ.	%	% Χριστ.
Ηρακλείου	182	3.654	32	183	1.678	42	254	5.332	34	69
Λασιθίου	80	2.145	19	47	484	12	88	2.629	17	82
Ρεθύμνης	59	1.307	11	47	989	25	69	2.296	15	57
Χανίων	156	4.431	38	107	806	20	175	5.237	34	85
Σύνολο	477	11.537	100	384	3.957	100	586	15.494	100	74

Πίνακας 15: Οικογένειες κατά θρήσκευμα (1832)

Χάρτης 6: Οικισμοί: οικογένειες ενός ή δύο θρησκευμάτων (1832)

Στον Πίνακα 16 παρουσιάζονται τα δεδομένα του 1832 ανάλογα με το μέγεθος του οικισμού (άθροισμα χριστιανικών και μουσουλμανικών οικογενειών). 28% (5+23) των οικογενειών κατοικεί σε οικισμούς με λιγότερες από 25 οικογένειες και μόνο το 18% (12+6) σε οικισμούς με περισσότερες από 100 οικογένειες. Στο σύνολο της Κρήτης οι χριστιανικές οικογένειες είναι το 74% των οικογενειών, το ποσοστό όμως διαφέρει ανάλογα με το μέγεθος του οικισμού. Σε οικισμούς με λιγότερες από 25 οικογένειες οι Χριστιανοί είναι το 55% ενώ στους οικισμούς με 25-200 οικογένειες είναι 80-95%. Το ποσοστό Χριστιανών στους μικρούς οικισμούς είναι χαμηλό καθώς πολλοί από αυτούς τους οικισμούς κατοικούνται αμιγώς από Μουσουλμάνους. Τα δεδομένα δείχνουν την τάση του Χριστιανικού πληθυσμού να κατοικεί σε μεγαλύτερους οικισμούς. Σύμφωνα λοιπόν με τα δεδομένα, το βασικό κοινωνικό-οικονομικό χαρακτηριστικό που οδηγούσε σε διαχωρισμό (segregation) του πληθυσμού το 1832 ήταν το θρήσκευμα των κατοίκων.

Σύνολο οικογ.	Οικισμοί	Χριστ. οικογ.		Μουσουλμ. οικογ.		Σύνολο οικογ.		% Χριστ. οικογ.	Μέσο υψόμ. (μ)	Μέση αποστ. θάλασσα (χλμ)
		Πληθ.	%	Πληθ.	%	Πληθ.	%			
0 – 9	140	398	3	391	10	789	5	50	333	8,9
10 – 24	230	2.104	18	1.416	36	3.520	23	60	320	8,5
25 – 49	144	3.766	33	955	24	4.721	30	80	343	7,2
50 – 74	36	1.797	16	294	7	2.091	13	86	346	6,4
75 – 99	18	1.439	12	73	2	1.512	10	95	343	6,0
100 – 199	14	1.658	14	275	7	1.933	12	86	380	8,8
200 – 299	4	375	3	553	14	928	6	40	308	4,9
Σύνολο	586	11.537	100	3.957	100	15.494	100	74	334	8,1

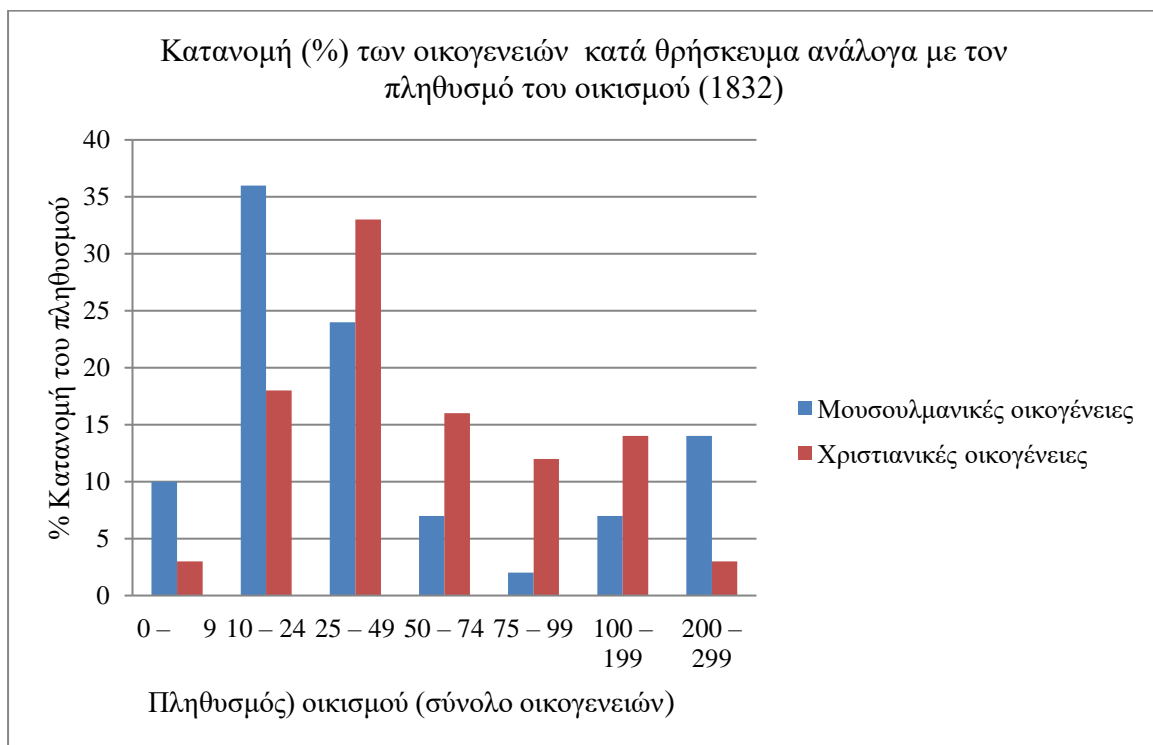
Πίνακας 16: Οικογένειες κατά θρήσκευμα, σύνολο οικογενειών οικισμού (1832)

Ανάλυση των δεδομένων ανάλογα με τα ιστορική περίοδο του οικισμού (Βενετική, Οθωμανική κλπ.) δείχνει ότι στους οικισμούς Βενετικής περιόδου (473 οικισμοί) κατοικούν 13.141 οικογένειες και 72% αυτών είναι Χριστιανικές. Στους 70 οικισμούς Οθωμανικής περιόδου κατοικούν 1.288 οικογένειες και το ποσοστό Χριστιανών είναι σημαντικά υψηλότερο 91%. Καθώς οι Οθωμανικοί οικισμοί ιδρύθηκαν μετά το 1650, και ίσως μετά το 1800 που άρχισαν συγκρούσεις μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων, πιθανόν ιδρύθηκαν από Χριστιανούς ώστε να μην κατοικούν στους ίδιους οικισμούς με Μουσουλμάνους.

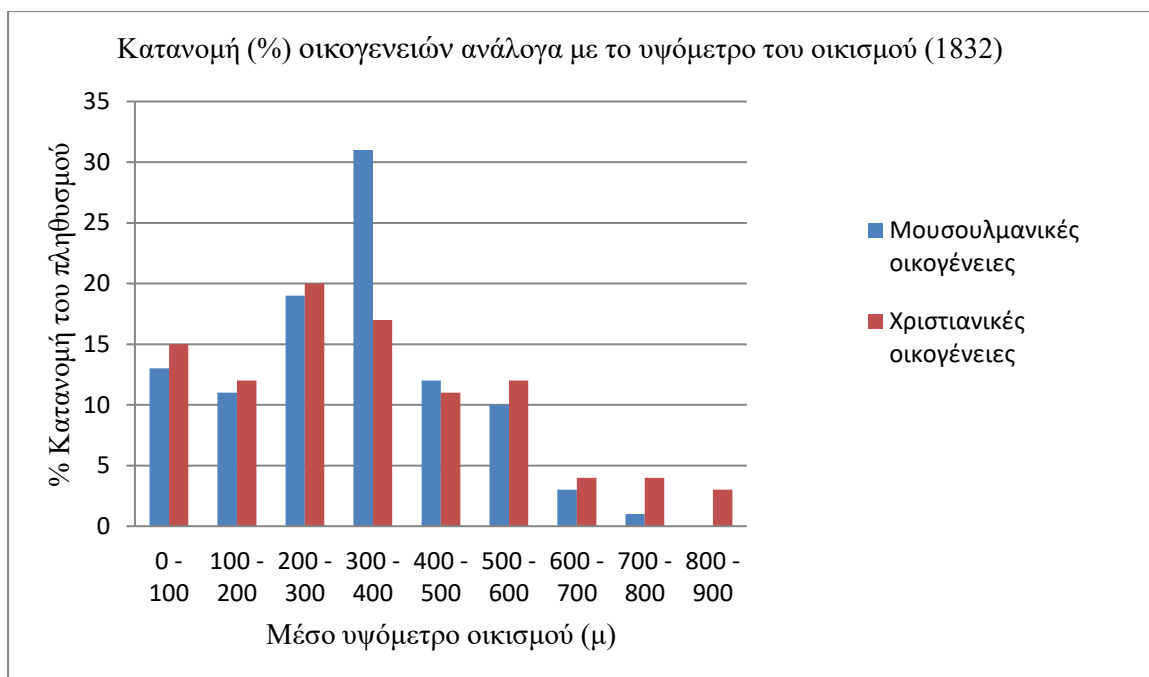
Στον Πίνακα 17 παρουσιάζονται τα δεδομένα του 1832 ανάλογα με το υψόμετρο του οικισμού. Το 27% των χριστιανικών οικογενειών και το 24% των μουσουλμανικών κατοικεί σε οικισμούς με υψόμετρο μικρότερο από 200 μέτρα. Ποσοστό 14% / 20% αντιστοίχως κατοικεί σε υψόμετρο μεγαλύτερο από 500 μέτρα. Σε οικισμούς με υψόμετρο μεγαλύτερο των 700 μέτρων κατοικεί το 5% των οικογενειών και σχεδόν στο σύνολό τους είναι χριστιανικές. Ο μέσος πληθυσμός οικισμού είναι 27 οικογένειες και ανάλογα με το υψόμετρο κυμαίνεται μεταξύ 23-39 οικογένειες.

Υψόμετρο οικισμού (μ)	Χριστιανικές οικογ.			Μουσουλμανικές οικογ.			Σύνολο οικογ.				% Χριστ.
	Οικισμοί	Πληθ.	%	Οικισμοί	Πληθ.	%	Οικισμοί	Πληθ.	%	Μέσος πληθ.	
0 - 100	67	1.780	15	48	489	13	73	2.269	15	31	78
100 - 200	70	1.383	12	44	460	12	79	1.843	12	23	75
200 - 300	82	2.311	20	78	735	19	109	3.046	20	28	76
300 - 400	89	1.920	17	81	1.189	30	115	3.109	20	27	62
400 - 500	60	1.301	11	57	490	13	78	1.791	12	23	73
500 - 600	58	1.476	13	45	392	10	69	1.868	12	27	79
600 - 700	22	478	4	16	107	3	26	585	4	23	82
700 - 800	12	498	4	7	46	1	14	544	4	39	92
800 - 900	10	351	3	0	0	0	10	351	2	35	100
Σύνολο	470	11.49	10	376	3.908	100	573	15.406	100	27	75
Μη προσδ.	7	39	0	8	49	1	13	88	1		44
Σύνολο	477	11.53		384	3.957		586	15.494			74

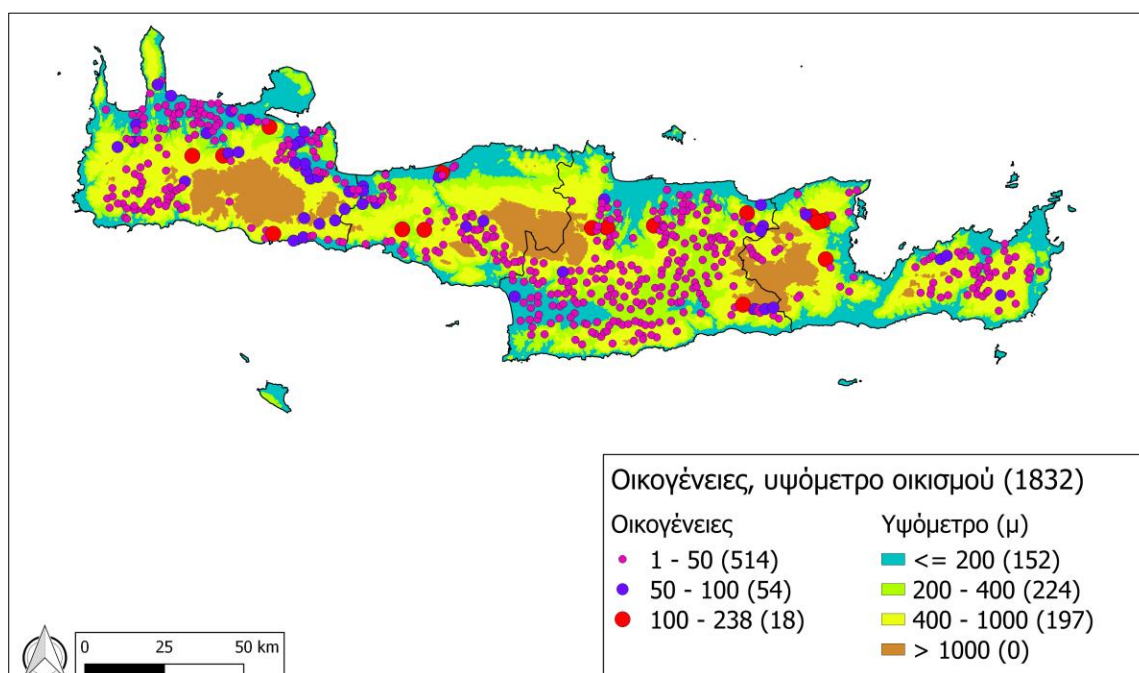
Πίνακας 17: Οικογένειες κατά θρήσκευμα, υψόμετρο οικισμών (1832)

Διάγραμμα 4: Κατανομή (%) των οικογενειών κατά θρήσκευμα ανάλογα με τον πληθυσμό του οικισμού (σύνολο οικογενειών) (1832)

Διάγραμμα 5: Κατανομή (%) οικογενειών κατά θρήσκευμα ανάλογα με το υψόμετρο του οικισμού (1832)

Χάρτης 7: Οικισμοί, αριθμός οικογενειών, υψόμετρα οικισμών (1832)

Στατιστική ανάλυση

Τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης (Pearson's correlation coefficients) παρουσιάζονται στον Πίνακα 18. Ο δείκτης συσχέτισης του αριθμού των μουσουλμανικών και χριστιανικών οικογενειών υπολογίζεται από τους 275 οικισμούς για τους οποίους υπάρχουν

δεδομένα για την ύπαρξη οικογενειών και των δύο θρησκευμάτων και είναι χαμηλός (0,16) αλλά στατιστικά σημαντικός, Οι δείκτες συσχέτισης του ποσοστού (%) χριστιανικών οικογενειών είναι: -0,24 με το πλήθος των μουσουλμανικών οικογενειών, 0,34 με το πλήθος των χριστιανικών οικογενειών και 0,53 με το σύνολο των οικογενειών. Τα πρόσημα των συσχετίσεων είναι λογικά. Υπάρχει μια μικρή (0,11) αλλά στατιστικά σημαντική συσχέτιση του % χριστιανικών οικογενειών με την απόσταση του οικισμού από την θάλασσα.

	<i>Υψόμετρο</i>	<i>Απόστ. θάλασσα</i>	<i>Μουσουλμ. οικογ.</i>	<i>Χριστ. οικογ.</i>	<i>Σύνολο οικογ.</i>	<i>% Χριστ. οικογ.</i>
<i>Υψόμετρο</i>	1	,48	-,03	,05	,04	,05
<i>Απόστ. θάλασσα</i>		1	-,02	-,07	,11	,11
<i>Μουσουλμ οικογ.</i>			1	,16	,65	-,24
<i>Χριστ., οικογ.</i>				1	,87	,34
<i>Σύνολο οικογ.</i>					1	,53
<i>% Χριστ. οικογ.</i>						1

Οι συσχετίσεις με έντονη γραφή είναι στατιστικά σημαντικές σε επίπεδο 0.01.

Πίνακας 18: Συσχετίσεις των μεταβλητών της απογραφής 1832

3.5. Απογραφή 1881

Η απογραφή του 1881 είναι η πρώτη επίσημη συστηματική απογραφή της Κρήτης στα νεότερα χρόνια, και βασίζεται στις αρχές της σύγχρονης στατιστικής, τουλάχιστον όσον αφορά τον σχεδιασμό. Πραγματοποιήθηκε από τη Γενική Διοίκηση Κρήτης και έχει δημοσιευθεί από τον Ν. Σταυράκη, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κλπ.. ειδήσεων περί της νήσου*. Τα δεδομένα της “Ψηφιακής Κρήτης” είναι από αυτό το βιβλίο. Στη βάση δεδομένων της «Ψηφιακής Κρήτης» υπάρχουν πληροφορίες για τον αριθμό Χριστιανών ορθοδόξων κατοίκων σε 793 οικισμούς, Μουσουλμάνων σε 472 οικισμούς, και Εβραίων σε 1 οικισμό (Σητεία). Επιπλέον στη βάση έχει καταγραφεί το σύνολο των κατοίκων 79 οικισμών χωρίς να γίνεται διαχωρισμός για το θρήσκευμα. Αθροίζοντας τα δεδομένα της «Ψηφιακής Κρήτης» ο συνολικός πληθυσμός της Κρήτης το 1881 ήταν περίπου 245.000 κάτοικοι (227.964 κάτοικοι με προσδιορισμένο θρήσκευμα, 15.522 κάτοικοι που το θρήσκευμα τους δεν αναφέρεται στην βάση δεδομένων, 171 λαϊκοί, 242 μοναχοί/μοναχές, 413 οικογένειες).

Στο τέλος του έργου επιχειρήθηκε σύγκριση των δεδομένων του 1881 της «Ψηφιακής Κρήτης» με αυτά της έντυπης έκδοσης Ν. Σταυράκης «*Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*». Σύμφωνα με την έντυπη έκδοση ο συνολικός πληθυσμός της Κρήτης το 1881 ήταν 279.165 κάτοικοι (περίπου 30,000 περισσότεροι κάτοικοι από τον πληθυσμό που αναφέρεται στη «Ψηφιακή Κρήτη»). Στην έντυπη έκδοση υπάρχουν και πληροφορίες για το θρήσκευμα των κατοίκων των 79 οικισμών για τους οποίους δεν υπάρχουν αυτές οι πληροφορίες στη «Ψηφιακή Κρήτη». Δεν έγινε προσπάθεια να εντοπιστούν οι διαφορές μεταξύ της «Ψηφιακής Κρήτης» και της έντυπης έκδοσης καθώς, θα απαιτούσε έλεγχο όλων των δεδομένων της βάσης και αυτό οπωσδήποτε δεν ήταν ο στόχος του έργου. Στην έντυπη έκδοση των αποτελεσμάτων της απογραφής υπάρχουν επίσης πληροφορίες για τον πληθυσμό κατά φύλο, και τις οικογένειες κατά

θρήσκευμα για κάθε οικισμό όμως αυτές οι πληροφορίες δεν είναι καταχωρημένες στη «Ψηφιακή Κρήτη». Καθώς οι διαφορές συνολικού πληθυσμού της «Ψηφιακής Κρήτης» με τον πληθυσμό που αναφέρεται στην έντυπη έκδοση είναι περίπου 10%, για δε 8% του πληθυσμού δεν υπάρχουν δεδομένα για το θρήσκευμα των κατοίκων τα αποτελέσματα της ανάλυσης πιθανόν να μην είναι απόλυτα σωστά. Οπωσδήποτε η μεθοδολογία της ανάλυσης θα μπορεί να χρησιμοποιηθεί όταν τα δεδομένα διορθωθούν.

Ο πληθυσμός (αριθμός κατοίκων) κατά θρήσκευμα καταγράφεται σε 892 οικισμούς (σύνολο κατοίκων 227.964).

- 421 οικισμοί κατοικούνται μόνον από Χριστιανούς (83.764 κάτοικοι, 51% των Χριστιανών), «Χριστιανικοί οικισμοί»,
- 99 οικισμοί κατοικούνται μόνον από Μουσουλμάνους (9.225 κάτοικοι, 15% των Μουσουλμάνων), «Μουσουλμανικοί οικισμοί»
- 372 οικισμοί κατοικούνται από Χριστιανούς και Μουσουλμάνους (53.883 / 81.084 / 134.967 κάτοικοι, 49% Χ / 85% Μ κατοίκων), «Οικισμοί δύο θρησκευμάτων».

Στον Πίνακα 19 εμφανίζονται τα χαρακτηριστικά των οικισμών κάθε νομού ανάλογα με το θρήσκευμα των κατοίκων (μόνο Χριστιανοί, μόνο Μουσουλμάνοι, και των δύο θρησκευμάτων). Ως προς το μέσο πληθυσμό σε όλους τους νομούς οι οικισμοί με κατοίκους και των δύο θρησκευμάτων είναι οι πολυπληθέστεροι, δεύτεροι σε μέγεθος είναι οι «Χριστιανικοί» ενώ οι «Μουσουλμανικοί» είναι σημαντικά μικρότεροι (μέσος πληθυσμός για όλους τους οικισμούς αντίστοιχα 363/199/93 κάτοικοι). Στους νομούς Χανίων και Ρεθύμνης 60% των Χριστιανών κατοικούν σε «Χριστιανικούς» οικισμούς. Στους νομούς Ηρακλείου και Λασιθίου το ποσοστό Χριστιανών σε «Χριστιανικούς» οικισμούς είναι μικρότερο, αντίστοιχα 41% και 47%. Σε όλους τους νομούς, (εξάριση ο νομός Χανίων), το χαμηλότερο μέσο υψόμετρο είναι αυτό των οικισμών με κατοίκους και των δύο θρησκευμάτων. Οι «Μουσουλμανικοί» οικισμοί είναι σε χαμηλότερο υψόμετρο από τους «Χριστιανικούς». Ως προς την απόσταση από τη θάλασσα σε όλους σχεδόν τους νομούς οι «Μουσουλμανικοί» οικισμοί είναι σε μεγαλύτερη απόσταση από την θάλασσα από τους «Χριστιανικούς» (αντίστοιχα 11,4 χλμ. και 6,6 χλμ.).

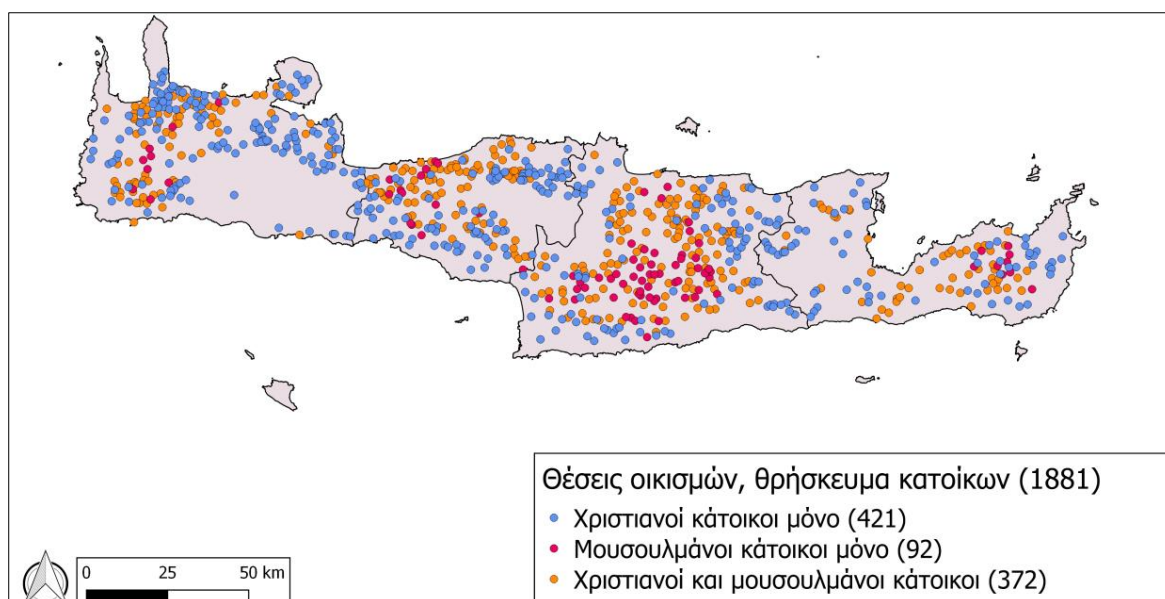
	<i>Μόνο Χριστιανοί</i>	<i>Μόνο Μουσουλμ.</i>	<i>Και τα δύο θρησκ.</i>	<i>Σύνολο</i>
Ηρακλείου				
<i>Οικισμοί</i>	100	64	143	307
<i>Χριστιανοί</i>	20.960 (41%)	0	30.616 (59%)	51.576 (63%)
<i>Μουσουλμ.</i>	0	5.836 (20%)	24.000 (80%)	29.836 (37%)
<i>Σύνολο</i>	20.960 (26%)	5.836 (7%)	54.616 (67%)	81.412 (100%)
<i>% Χριστιανοί</i>	100	0	56	63
<i>Μέσος πληθ. (X/ M/ Σ)¹</i>	210	91	214/ 168/ 382	265
<i>Μέσο υψόμετρο (μ)</i>	377	357	302	338
<i>Μέση απ. θάλασσα (χλμ)</i>	8,4	14,0	11,3	10,9
Λασιθίου				
<i>Οικισμοί</i>	66	10	51	127
<i>Χριστιανοί</i>	15.881 (47%)	0	18.225 (53%)	34.106 (84%)

<i>Μουσουλμ.</i>	0	1.228 (20%)	5.061 (80%)	6.289 (16%)
<i>Σύνολο</i>	15.881 (39%)	1.228 (3%)	23.286 (58%)	40.395 (100%)
<i>% Χριστιανοί</i>	100		78	84
<i>Μέσος πληθ. (X/ M/ Σ)¹</i>	241	123	357/ 99/ 457	318
<i>Μέσο υψόμετρο (μ)</i>	421	330	314	371
<i>Μέση απ. θάλασσα (χλμ)</i>	6,2	6,8	5,6	6,0
<i>Ρεθύμνης</i>				
<i>Οικισμοί</i>	99	16	97	212
<i>Χριστιανοί</i>	20.527 (56%)	0	16.405 (44%)	36.932 (74%)
<i>Μουσουλμ.</i>	0	1.653 (13%)	11.328 (87%)	12.981 (26%)
<i>Σύνολο</i>	20.527 (41%)	1.653 (3%)	27.733 (56%)	49.913 (100%)
<i>% Χριστιανοί</i>	100		59	74
<i>Μέσος πληθ. (X/ M/ Σ)¹</i>	207	103	169/ 117/ 286	235
<i>Μέσο υψόμετρο (μ)</i>	388	266	294	336
<i>Μέση απ. θάλασσα (χλμ)</i>	7,7	5,4	6,4	6,9
<i>Χανίων</i>				
<i>Οικισμοί</i>	156	9	81	246
<i>Χριστιανοί</i>	26.396 (62%)	0	15.838 (38%)	42.234 (75%)
<i>Μουσουλμ.</i>	0	508 (4%)	13.494 (96%)	14.002 (25%)
<i>Σύνολο</i>	26.396 (47%)	508 (1%)	29.332 (52%)	56.236 (100%)
<i>% Χριστιανοί</i>	100		54	75
<i>Μέσος πληθ. (X/ M/ Σ)¹</i>	169	56	196/ 167/ 362	229
<i>Μέσο υψόμετρο (μ)</i>	265	458	237	263
<i>Μέση απ. θάλασσα (χλμ)</i>	4,9	9,4	5,5	5,3
<i>Κρήτης</i>				
<i>Οικισμοί</i>	421	99	372	892
<i>Χριστιανοί</i>	83.764 (51%)	0	81.084 (49%)	164.848 (72%)
<i>Μουσουλμ.</i>	0	9.225 (15%)	53.883 (85%)	63.108 (28%)
<i>Σύνολο</i>	83.764 (37%)	9,225 (4%)	134.967 (59%)	227.956 (100%)
<i>% Χριστιανοί</i>	100		60	72
<i>Μέσος πληθ. (X/ M/ Σ)¹</i>	199	93	218/ 145/ 363	256
<i>Μέσο υψόμετρο (μ)</i>	345	349	288	322
<i>Μέση απ. θάλασσα (χλμ)</i>	6,6	11,4	8,0	7,7

¹ Μέσος πληθυσμός Χριστιανών (X)/ Μουσουλμάνων (M)/ Σύνολο πληθυσμού (Σ)

Πίνακας 19: Οικισμοί και πληθυσμός: κάτοικοι ενός ή δύο θρησκευμάτων (1881)

Στους **Χάρτες 8** και **9** εμφανίζονται οι θέσεις των οικισμών και ο πληθυσμός τους ανάλογα με το θρήσκευμα των κατοίκων. Σύγκριση των **Χαρτών 6** (απογραφή 1832) και **9** (1881) δείχνει ότι όπως και το 1832 και το 1881 οι «Μουσουλμανικοί» οικισμοί είναι συγκεντρωμένοι σε ορισμένες περιοχές. Από τους 202 «Χριστιανικούς» οικισμούς του 1832, 126 παραμένουν «Χριστιανικοί» (3.280 οικογένειες το 1832, 28.500 κάτοικοι το 1881, 17% Χριστιανών). Από τους 109 «Μουσουλμανικούς» οικισμούς του 1832 51 παραμένουν «Μουσουλμανικοί» (574 οικογένειες το 1832, 5.495 κάτοικοι το 1881, 9% Μουσουλμάνων) και το 1881. Οι υπόλοιποι μετατρέπονται σε οικισμούς με κατοίκους και των δύο θρησκευμάτων ή δεν αναφέρονται στην απογραφή του 1881.

Χάρτης 8: Οικισμοί, θρήσκευμα των κατοίκων (1881)

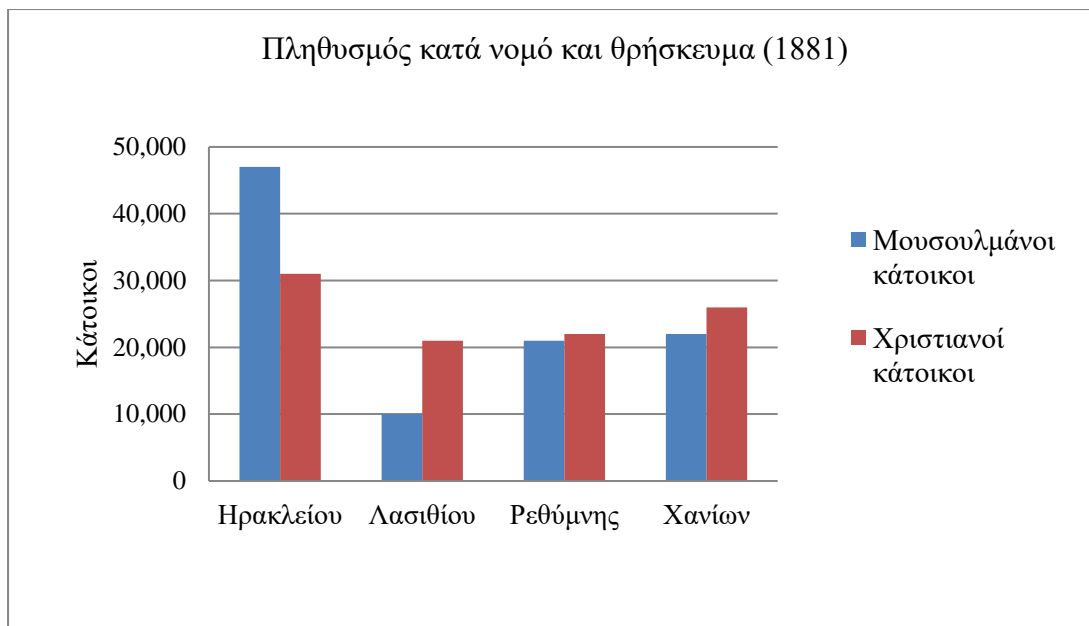
Στο σύνολο της Κρήτης οι Χριστιανοί είναι το 72%. Στους οικισμούς με πληθυσμό και των δύο θρησκευμάτων το ποσοστό Χριστιανών είναι 60%. Οικισμοί με περισσότερους από 2.000 κατοίκους είναι ο Χάνδακας (19.151 κάτοικοι, 31% Χριστιανοί), τα Χανιά (12.946, 27%), το Ρέθυμνο (7.889, 24%), η Ιεράπετρα (2.500, 43%), η Νεάπολη (2,288, 97%) και η Κριτσά (2.071, 100%). Η κατανομή των κατοίκων στους τέσσερις νομούς εμφανίζεται στον [Πίνακα 20](#) και στο [Διάγραμμα 6](#). Στο νομό Ηρακλείου οι Χριστιανοί είναι 63%, στους νομούς Ρεθύμνης και Χανίων 75% και στο νομό Χανίων 84%. Ο μισός πληθυσμός των Μουσουλμάνων (47%) κατοικεί στον νομό Ηρακλείου. Στη βιβλιογραφία²⁰ αναφέρεται ότι οι οικισμοί που βρίσκονταν γύρω από το Ηράκλειο εποίκιστηκαν μετά το 1830 από Μουσουλμάνους που τα προηγούμενα χρόνια κατοικούσαν σε άλλες περιοχές.

Νομός	Χριστιανοί κάτοικοι			Μουσουλμάνοι κάτοικοι			Σύνολο			
	Οικισμοί	Πληθ.	%	Οικισμοί	Πληθ.	%	Οικισμοί	Πληθ.	%	% Χριστ
Ηρακλείου	243	51.576	31	207	29.836	47	307	81.412	36	63
Λασιθίου	117	34.106	21	61	6.289	10	127	40.395	18	84
Ρεθύμνης	196	36.932	22	113	12.981	21	212	49.913	22	74
Χανίων	237	42.234	26	90	14.002	22	246	56.236	25	75
Σύνολο	793	164.84	100	471	63.108	10	892	227.956	100	72

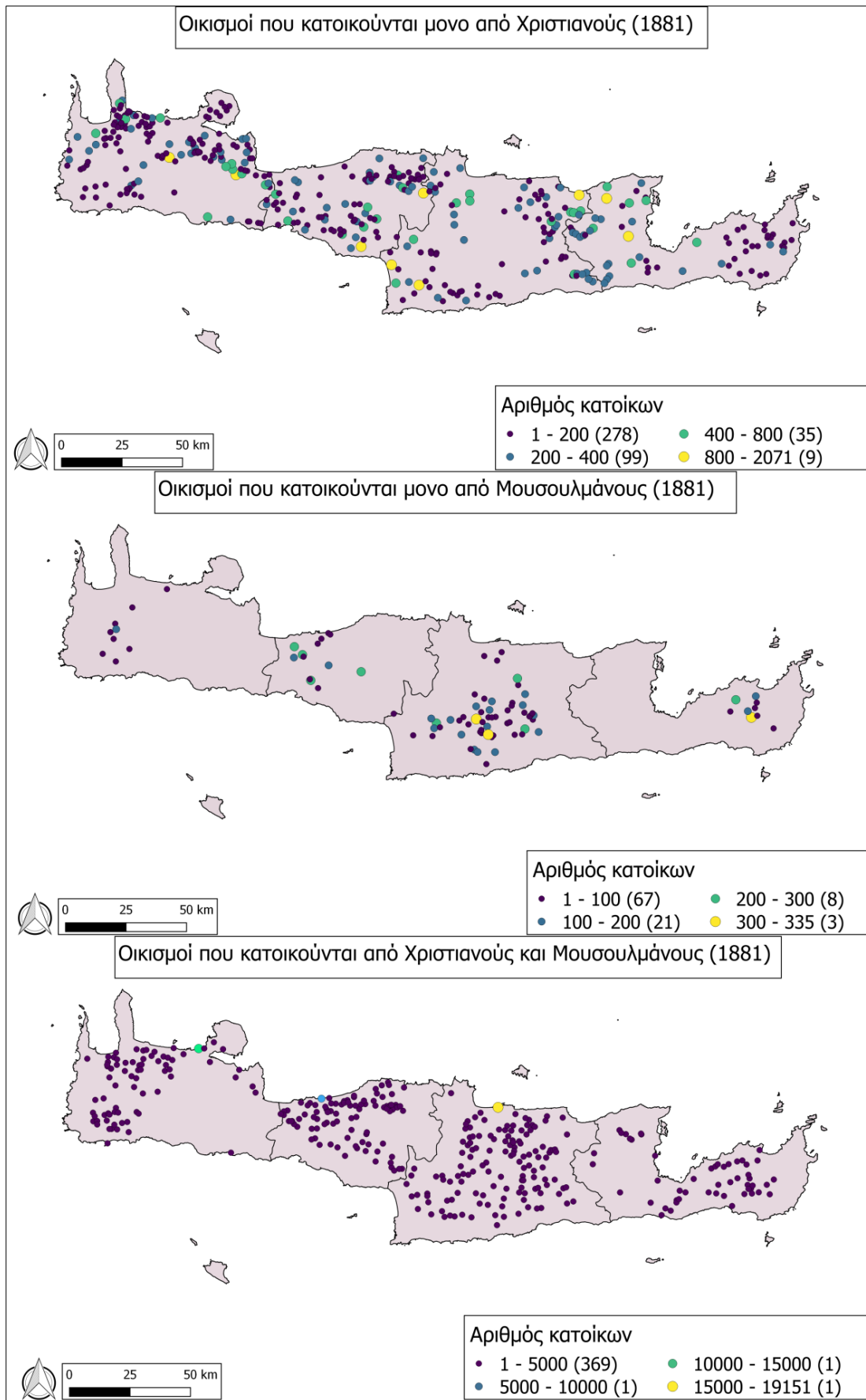
Πίνακας 20: Πληθυσμός, θρήσκευμα των κατοίκων (1881)

²⁰N. Ανδριώτης, «Πληθυσμός και οικισμοί της ανατολικής Κρήτης (16^{ος}-19^{ος} αι.)», 110'. Μ. Περάκης, «Εθνοθρησκευτικές και κοινωνικές μεταβολές στην Κρήτη μετά την Επανάσταση του 1821», 71-83' N. Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη, 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου της μάχης».

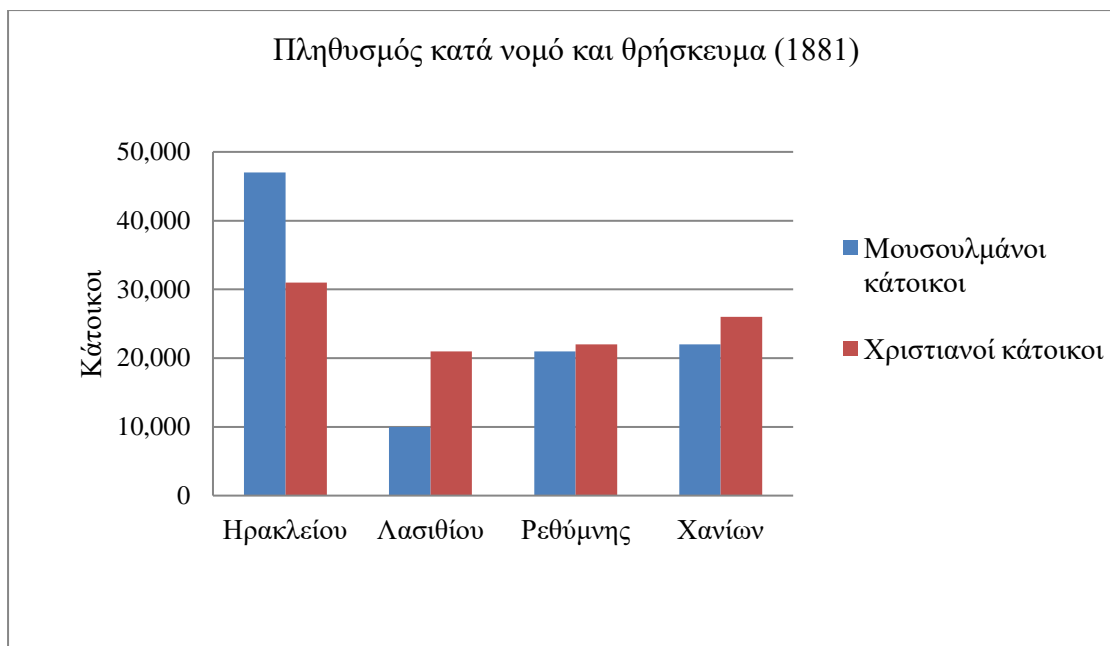

Διάγραμμα 6: Πληθυσμός κατά θρήσκευμα στους νομούς της Κρήτης (1881)

Χάρτης 9: Οικισμοί: κάτοικοι ενός ή δύο θρησκειμάτων (1881)

Διάγραμμα 7: Πληθυσμός κατά θρήσκευμα στους νομούς της Κρήτης (1881)

Η ανάλυση των δεδομένων επιβεβαιώνει αυτό που αναφέρεται στη βιβλιογραφία, ότι μετά το 1830 το ποσοστό των Χριστιανών στην ύπαιθρο αυξήθηκε, καθώς πολλοί μουσουλμάνοι εγκατέλειπαν τους οικισμούς στην ύπαιθρο και εγκαθίσταντο στις πόλεις και στα χωριά κοντά στις πόλεις ή έφευγαν για άλλες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το 1881 το 50% των Χριστιανών (421 οικισμοί, 83.754 κάτοικοι) κατοικεί σε οικισμούς που δεν κατοικούν Μουσουλμάνοι. Το ποσοστό Μουσουλμάνων στις πόλεις είναι σημαντικά υψηλότερο από αυτό της υπόλοιπης Κρήτης.

Ανάλυση των δεδομένων ανάλογα με την ιστορική περίοδο του οικισμού (Βενετική, Οθωμανική κλπ.) δείχνει ότι στους οικισμούς Βενετικής περιόδου (636 οικισμοί) ο πληθυσμός είναι 150.164 (66% συνόλου) και ότι 80% αυτών είναι Χριστιανοί (ανάλογο ποσοστό καταγραφής 1832 85%). Τα δεδομένα όμως δεν είναι συγκρίσιμα καθώς 234 οικισμοί της Βενετικής περιόδου (ίδρυση οικισμού πριν το 1650) με πληθυσμό το 1881 45,440 κατοίκους (78% Χριστιανοί) δεν αναφέρονται στην απογραφή του 1832. Στους 193 οικισμούς Οθωμανικής περιόδου το ποσοστό Χριστιανών είναι 90% όσο και το 1832 (148 οικισμοί Οθωμανικής περιόδου του 1881 δεν αναφέρονται στην απογραφή 1832).

Και στους 4 νομούς οι Χριστιανοί είναι περισσότεροι από τους Μουσουλμάνους, στις πόλεις (όπως χαρακτηρίζονται στη «Ψηφιακή Κρήτη») όμως συμβαίνει το αντίθετο ([Πίνακας 21](#), [Διάγραμμα 7](#)). Στις 4 πληθυσμιακά μεγαλύτερες πόλεις (Χάνδακα, Χανιά, Ρέθυμνο, Ιεράπετρα) 60-70% του πληθυσμού είναι Μουσουλμάνοι και σε αυτές κατοικεί περίπου το

50% των Μουσουλμάνων της Κρήτης. Σε οικισμούς με πληθυσμό 1.000-2.500 κατοίκους το ποσοστό των Χριστιανών είναι πολύ υψηλό και πολλές φορές 100%.

	<i>Χριστιανοί</i>	<i>Μουσουλμ.</i>	<i>Εβραίοι</i>	<i>Σύνολο</i>	<i>% Χριστιανοί</i>
Πόλεις					
Χάνδακας	5.958	13.193		19.151	31
Χανιά	3.477	9.469		12.946	27
Ρέθυμνο	1.865	6.024		7.889	24
Ιεράπετρα	1.070	1.430		2.500	43
Σητεία (Αβνιέ)	256	312	8	576	44
Άγιος Νικόλαος	87	8		95	92
Άλλοι μεγάλοι οικισμοί					
Νεάπολη	2.208	80		2.288	97
Κριτσά	2.071			2.071	100
Ανώγεια Αξικά	1.973			1.973	100
Αρχάνες Απάνω	1.725	48		1.773	97
Χαλέπα	1.117	452		1.569	71
Βραχάσι	1.333			1.333	100
Βιάννος, Απάνω	918	335		1.253	73
Τυμπάκι	1.070			1.070	100
Μέλαμπες	1.002			1.002	100

Πίνακας 21: Πληθυσμός κατά θρήσκευμα στις πόλεις/μεγάλους οικισμούς (1881)

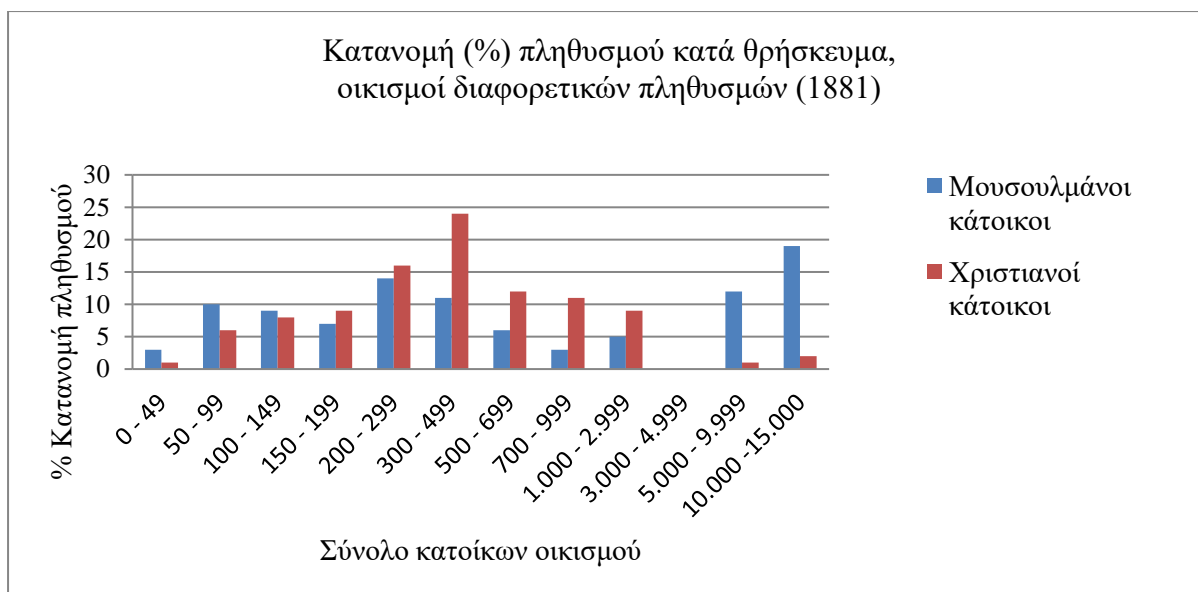

Διάγραμμα 8: Πληθυσμός κατά θρήσκευμα στις πόλεις/μεγάλους οικισμούς (1881)

Στον Πίνακα 22 παρουσιάζονται τα δεδομένα ανάλογα με το μέγεθος/πληθυσμό του οικισμού (σύνολο κατοίκων, άθροισμα Χριστιανών και Μουσουλμάνων). Σε 566 οικισμούς ο πληθυσμός είναι μικρότερος από 200 κατοίκους και σε αυτούς κατοικεί το 1881 25% των Χριστιανών και 30% των Μουσουλμάνων της Κρήτης, οι δε Χριστιανοί είναι 73% του πληθυσμού. Σε μεγαλύτερους οικισμούς (200-1.000 κάτοικοι, 313 οικισμοί) κατοικεί 63% των Χριστιανών και 35% των Μουσουλμάνων, οι δε Χριστιανοί είναι 85% του συνολικού πληθυσμού. Στους 12 οικισμούς με πληθυσμό άνω των 1.000 κατοίκων κατοικεί 12% των Χριστιανών και 36% των Μουσουλμάνων, οι δε Χριστιανοί είναι 53% του πληθυσμού. Οι τρεις οικισμοί με πληθυσμό άνω των 5,000 κατοίκων είναι ο Χάνδακας τα Χανιά και το Ρέθυμνο. Σε οικισμούς με πληθυσμό λιγότερο από 1,000 κατοίκους το μέσο υψόμετρο είναι 280-346 μέτρα και η μέση απόσταση τους από την θάλασσα 5,5-8,3 χλμ. Οι 10 οικισμοί με πληθυσμό 1.000-3.000 κατοίκους είναι πλησιέστερα στη θάλασσα (5,6 χλμ).

Σύνολο κατοίκων	Οικισμοί	Χριστιανοί κάτοικοι		Μουσουλμάνοι κάτοικοι		Σύνολο		% Χριστ. κάτοικοι	Μέσο υψομ. (μ)	Μέση αποστ. θάλ. (χλμ)
		Πληθ.	%	Πληθ.	%	Πληθ.	%			
0 - 49	121	2.344	1	1.532	2	3.876	2	60	281	7,5
50 - 99	200	9.451	6	5.131	8	14.582	6	65	339	8,2
100 - 149	142	13.159	8	4.532	7	17.691	8	74	327	7,7
150 - 199	103	14.262	9	3.588	6	17.850	8	80	315	7,6
200 - 299	135	25.214	15	7.145	11	32.359	14	78	336	8,3
300 - 499	116	38.767	24	5.258	8	44.025	19	88	346	7,0
500 - 699	39	19.155	12	3.187	5	22.342	10	86	269	6,8
700 - 999	23	16.709	10	1.704	3	18.413	8	91	289	7,4
1.000 - 2.999	10	14.487	9	2.345	4	16.832	7	86	321	5,6
3.000 - 4.999	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5.000 - 9.999	1	1.865	1	6.024	10	7.889	3	24	16	0,4
10.000 -20.000	2	9,435	6	22.662	36	32.097	14	27	11	0,2
Σύνολο	892	164,848	100	63.108	100	227.956	100	76		

Πίνακας 22: Πληθυσμός κατά θρήσκευμα, μέγεθος οικισμού (1881)

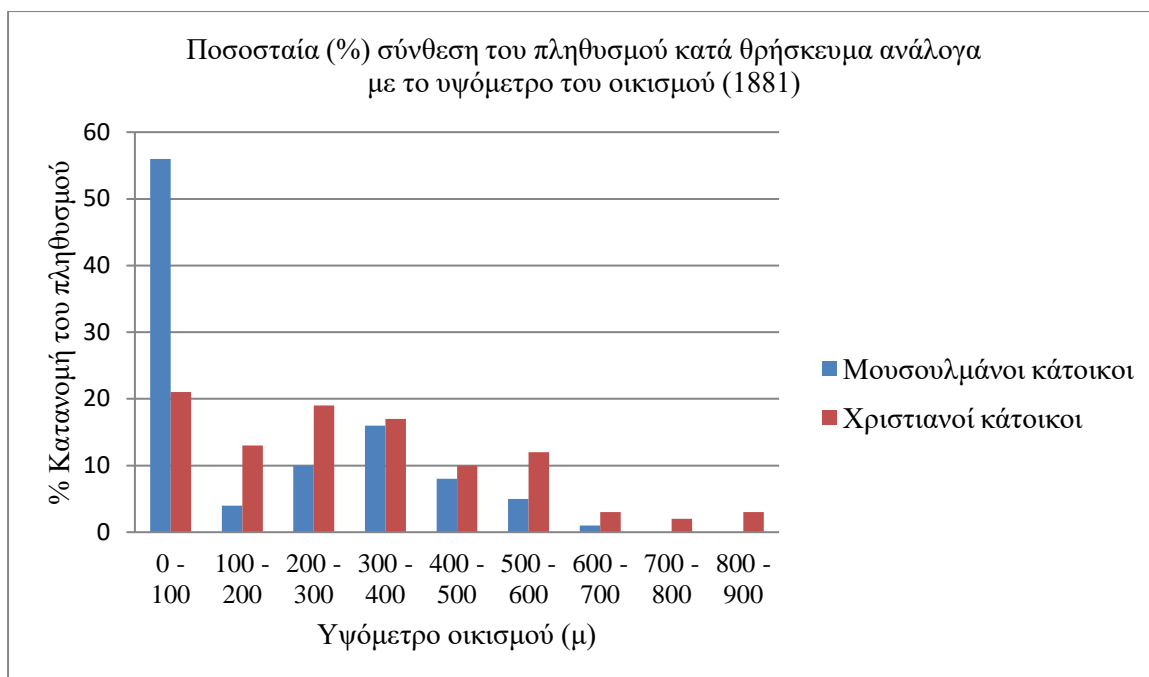

Διάγραμμα 9: Κατανομή (%) πληθυσμού κατά θρήσκευμα σε οικισμούς διαφορετικών πληθυσμών (1881)

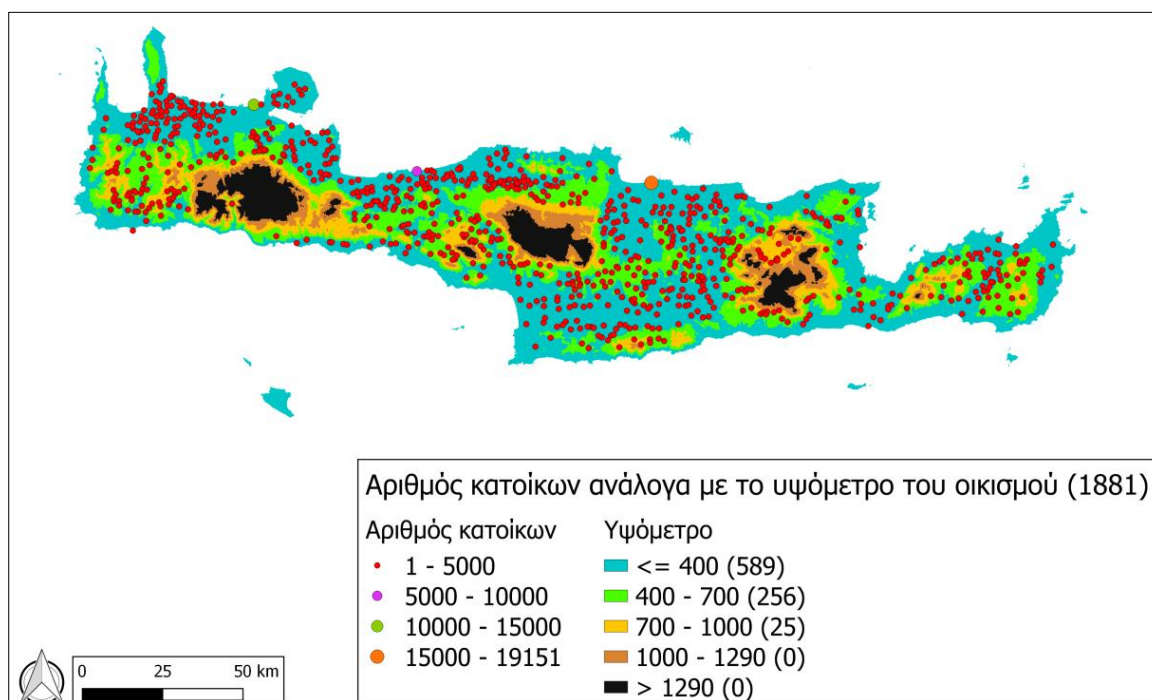
Στον Πίνακα 23 παρουσιάζονται τα δεδομένα του 1881 ανάλογα με το υψόμετρο του οικισμού. Οι Μουσουλμάνοι είναι σε μεγάλο βαθμό συγκεντρωμένοι σε οικισμούς/πόλεις με χαμηλό υψόμετρο (56% Μουσουλμάνων) και σε μεγάλο ποσοστό κατοικούν στις παράκτιες πόλεις (Χάνδακα, Ρέθυμνο, Χανιά). Σε αυτές τις περιοχές οι Χριστιανοί είναι το 50% του πληθυσμού. Στους οικισμούς σε υψηλότερα υψόμετρα οι Χριστιανοί είναι το 80-100% του πληθυσμού.

Υψόμετρο οικισμού (μ)	Χριστιανοί κάτοικοι			Μουσουλμάνοι κάτοικοι			Σύνολο κατοίκων				
	Οικισμοί	Πληθ.	%	Οικισμοί	Πληθ.	%	Οικισμοί	Πληθ.	%	Μέσος πληθ.	% Χριστ.
0 - 100	112	35.421	22	74	35.048	56	116	70.469	31	607	50
100 - 200	122	20.909	13	61	2.703	4	132	23.612	10	179	89
200 - 300	143	30.541	19	86	6.272	10	158	36.813	16	233	83
300 - 400	151	28.714	17	111	9.878	16	183	38.592	17	211	74
400 - 500	99	15.705	10	64	4.875	8	118	20.580	9	174	76
500 - 600	97	19.609	12	41	2.989	5	106	22.598	10	213	87
600 - 700	31	5.400	3	13	623	1	32	6.023	3	188	90
700 - 800	10	4.112	2	3	92	0	12	4.204	2	350	98
800 - 900	13	4.132	3	2	6	0	13	4.138	2	318	100
Σύνολο	778	164.54	100	455	62.486	100	870	227.029	100	261	72
Μη προσδ.	15	305	0%	16	622	3	22	927	0%	42	33
Σύνολο	793	164.84		471	63.108		892	227.956		256	72

Πίνακας 23: Πληθυσμός κατά θρήσκευμα, υψόμετρο οικισμών (1881)

Διάγραμμα 10: Κατανομή (%) πληθυσμού κατά θρήσκευμα, υψόμετρο οικισμών (1881)

Χάρτης 10: Οικισμοί, πληθυσμός, υψόμετρα οικισμών (1881)

Στατιστική ανάλυση

Τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης (Pearson's correlation coefficients) παρουσιάζονται στον Πίνακα 24. Σε 520 από τους 892 οικισμούς ο πληθυσμός είναι ενός θρησκεύματος και ο υπολογισμός του δείκτη συσχέτισης Χριστιανών και Μουσουλμάνων

κατοίκων λαμβάνει υπ' όψη του μόνον τα δεδομένα των οικισμών με πληθυσμό και των δύο θρησκευμάτων. Ο δείκτης συσχέτισης του αριθμού των Μουσουλμάνων και Χριστιανών κατοίκων είναι υψηλός (0,83) και στατιστικά σημαντικός. Στην απογραφή του 1832 η ανάλογη συσχέτιση (Χριστιανοί/Μουσουλμάνοι για οικισμούς με πληθυσμό και των δύο θρησκευμάτων) είναι μόνο 0,16 το οποίο σε αντιπαράθεση με τα δεδομένα του 1881 είναι σημαντικά μικρότερο. Η συσχέτιση του % των Χριστιανών με το συνολικό πληθυσμό του οικισμού είναι 0,12 και στατιστικά σημαντική.

	<i>Υψόμετρο</i>	<i>Απόστ. θάλασσα</i>	<i>Μουσουλμ. κάτοικοι</i>	<i>Χριστ. κάτοικοι</i>	<i>Σύνολο (M+X) κατοίκων</i>	<i>% Χριστιανών</i>
<i>Υψόμετρο</i>	1	,48	-,14	-,05	-,07	,03
<i>Απόστ.</i>		1	-,11	-,06	-,00	,14
<i>Μουσουλμ.</i>			1	,83	,98	-,09
<i>Χριστ.</i>				1	,89	,12
<i>Σύνολο</i>					1	,12
<i>% Χριστιανών</i>						1

Οι συσχετίσεις με έντονη γραφή είναι στατιστικά σημαντικές σε επίπεδο 0.01.

Πίνακας 24: Συσχετίσεις των μεταβλητών της απογραφής 1881

Στο [Πίνακα 25](#) εμφανίζονται οι συσχετίσεις μεταβλητών των απογραφών 1832 και 1881. Ως προς τον χριστιανικό πληθυσμό η συσχέτιση του αριθμού των χριστιανών τα δύο έτη είναι υψηλή (0,74). Η συσχέτιση του ποσοστού (%) του Χριστιανικού πληθυσμού σε κάθε οικισμό τα δύο έτη είναι σχετικά υψηλή. Για τον μουσουλμανικό πληθυσμό η συσχέτιση των δεδομένων του 1832 και 1881 είναι μόνον 0,21 αλλά είναι στατιστικά σημαντική. Οι συσχετίσεις επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι τα πρότυπα κατοίκησης των Μουσουλμάνων το 1881 άλλαξαν σημαντικά από αυτά του 1832, καθώς το 1881 54% περίπου των Μουσουλμάνων κατοικεί στις 3 μεγάλες πόλεις και μόνον το 15% των Μουσουλμάνων κατοικεί σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς (ανάλογο ποσοστό το 1832 32%).

	<i>1881 Χριστιανοί</i>	<i>1881 Μουσουλμ.</i>	<i>1881 Σύνολο</i>	<i>1881 % Χριστιανοί</i>
<i>1832 Χριστιανοί</i>	,74	,03	,54	,08
<i>1832 Μουσουλμ.</i>	-0,01	,21	,05	-,10
<i>1832 Σύνολο</i>	,33	-,04	,11	,16
<i>1832 % Χριστιανοί</i>	,18	-,07	,06	,35

Οι συσχετίσεις με έντονη γραφή είναι στατιστικά σημαντικές σε επίπεδο 0.01.

Πίνακας 25: Συσχετίσεις μεταβλητών της απογραφής 1832 (οικογένειες κατά θρήσκευμα) με αυτές της απογραφής 1881 (κάτοικοι κατά θρήσκευμα)

3.6 Σύγκριση των δεδομένων των απογραφών 1832 και 1881

Οι απογραφές 1832 και 1881 έχουν δεδομένα για το θρήσκευμα του πληθυσμού. Τα δεδομένα της καταγραφής του 1832 είναι το θρήσκευμα των οικογενειών σε 586 οικισμούς, ενώ το 1881 οι πληροφορίες είναι ο πληθυσμός (κάτοικοι) κατά θρήσκευμα 892 οικισμών. Αν και οι μεταβλητές που καταμετρούνται στις δύο απογραφές είναι διαφορετικές (οικογένειες, κάτοικοι) σε αυτό το κεφάλαιο γίνεται μία σύγκριση του ποσοστού των Χριστιανών στους νομούς της Κρήτης, καθώς και της αλλαγής την υψής των οικισμών ως προς την κατοίκηση τους από πληθυσμούς του ενός ή και των δύο θρησκευμάτων. Στην καταγραφή του 1832 δεν υπάρχουν πληροφορίες για τον αριθμό οικογενειών (ούτε ως σύνολο) στις τρεις μεγάλες πόλεις (Χάνδακα, Χανιά, Ρέθυμνο). Υπάρχουν πληροφορίες για τον πληθυσμό (κατοίκους) του Χάνδακα και του Ρεθύμνου και στην καταγραφή του 1834 για τον πληθυσμό του Ρεθύμνου και των Χανίων χωρίς όμως πληροφορίες για το θρήσκευμα των κατοίκων.

Στον Πίνακα 26 παρουσιάζονται σε συνοπτική μορφή τα δεδομένα των δύο απογραφών. Το ποσοστό πληθυσμού των νομών Ηρακλείου και Λασιθίου στο σύνολο της Κρήτης παραμένει σταθερό και στα δύο έτη (περίπου 35% και 17% αντίστοιχα για τους 2 νομούς). Το ποσοστό του πληθυσμού του νομού Ρεθύμνης αυξάνεται από 15% του συνόλου της Κρήτης το 1832 σε 22% το 1881 ενώ το ανάλογο ποσοστό του νομού Χανίων μειώνεται από 34% σε 25%. Δεν υπάρχουν δεδομένα για τον αριθμό οικογενειών στο Χάνδακα, στα Χανιά και στο Ρέθυμνο το 1832 συνεπώς οι κατανομές των δύο απογραφών δεν είναι απόλυτα συγκρίσιμες. Το ποσοστό Χριστιανών στη Κρήτη (χωρίς τις 3 πόλεις) αυξάνεται ελάχιστα (από 72% σε 74%) αλλά υπάρχουν αλλαγές της σύνθεσης του πληθυσμού των νομών ως προς το θρήσκευμα των κατοίκων.

Στο νομό Ηρακλείου το ποσοστό Χριστιανών από 68% το 1832 μειώνεται σε 63% το 1881, στο νομό Λασιθίου παραμένει σχετικά το ίδιο (περίπου 82%), στο νομό Ρεθύμνης αυξάνεται από 57% σε 74%, ενώ στο νομό Χανίων μειώνεται από 84% σε 75%. Αν τα δεδομένα των τριών πόλεων (Χάνδακας, Ρέθυμνο, Χανιά) δεν ληφθούν υπ' όψη στον πληθυσμό του 1881 το ποσοστό Χριστιανών το 1881 στους νομούς Ηρακλείου, Ρεθύμνης και Χανίων είναι αντίστοιχα 73%, 83% και 90% και στο σύνολο της Κρήτης 82%, (τελευταίες 4 γραμμές του Πίνακα 26) δηλαδή το ποσοστό Χριστιανών στην ύπαιθρο αυξάνεται σε όλους τους νομούς. Το μέσο μέγεθος οικισμού το 1832 είναι 26 οικογένειες και το 1881 211 κάτοικοι. Με την υπόθεση ότι η μέση οικογένεια αποτελείται από 4 μέλη το μέσο μέγεθος οικισμού το 1832 για το σύνολο της Κρήτης ήταν 104 κάτοικοι που σε σύγκριση με το μέσο μέγεθος το 1881 (211 κάτοικοι χωρίς τις 3 πόλεις) υποδηλώνει αύξηση 102%. Κατά μέσο όρο το 1832 σε κάθε οικισμό κατοικούσαν 80 Χριστιανοί και 28 Μουσουλμάνοι, ενώ το 1881 173 Χριστιανοί, (αύξηση 116%) και 39 Μουσουλμάνοι (αύξηση 39%).

	1832 (οικογένειες)					1881 (κάτοικοι)					1832 Μέσο πληθ. (κατοικ. ¹)
	Οικισμοί	Πληθ.	Μέσος πληθ.	%	% Χριστ.	Οικισμοί	Πληθ.	Μέσος πληθ.	%	% Χριστ.	
Ηρακλείου	257	5.367	21	34	68	307	81.412	265	36	63	84
Λασιθίου	88	2.637	30	17	81	127	40.395	318	18	84	117
Ρεθύμνης	69	2.296	33	15	57	212	49.913	235	22	74	132
Χανίων	175	5.273	30	34	84	246	56.236	229	25	75	120
Σύνολο	589	15.573	26	100	74	892	227.956	256	100	72	104
Χωρίς τις πόλεις του Χάνδακα, Ρεθύμνου και Χανίων											
Ηρακλείου - Χάνδακα	257	5.367	21	34	68	306	62.261	203	33	73	84
Λασιθίου	88	2.637	30	17	81	127	40.395	318	18	84	117
Ρεθύμνης - Ρέθυμνο	69	2.296	33	15	57	211	42.024	199	22	83	117
Χανίων-Χανιά	175	5.273	30	34	84	245	43.290	177	23	90	132
Σύνολο - 3 πόλεις	589	15.573	26	100	74	889	187.970	211		73	104

¹ Το μέσο μέγεθος σε κατοίκους των οικισμών το 1832 υπολογίζεται βάσει της υπόθεσης ότι κατά μέσο όρο κάθε οικογένεια έχει 4 μέλη

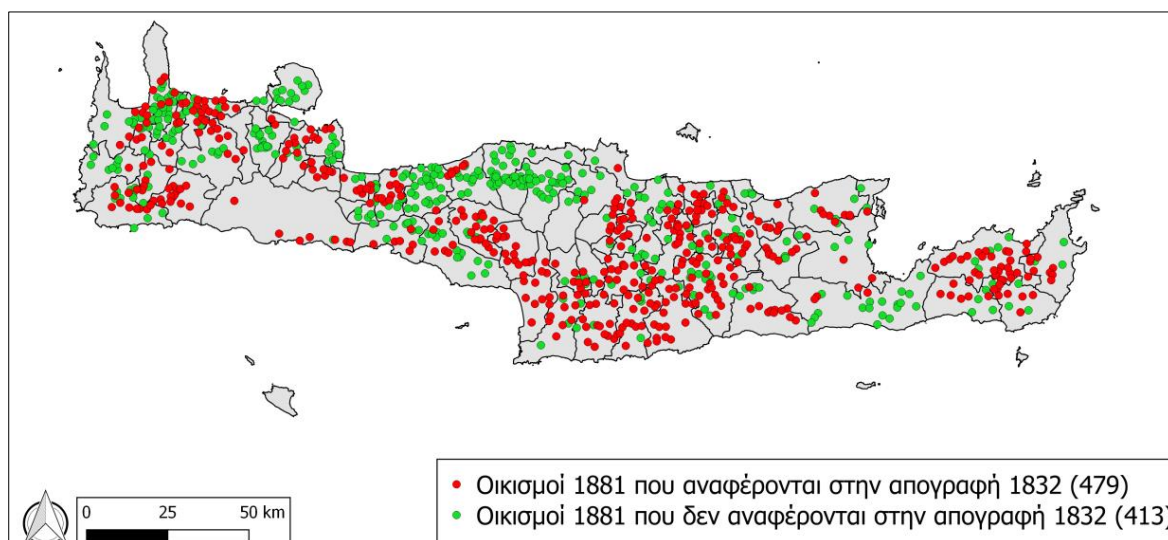
Πίνακας 26: Σύγκριση πληθυσμών απογραφών 1832 και 1881 κατά θρήσκευμα

Από τους 1002 διαφορετικούς οικισμούς που αναφέρονται στις απογραφές 1832 και 1881 οι 523 αναφέρονται σε μόνον μία από τις δύο απογραφές. 110 οικισμοί του 1832 (από τους 586) δεν αναφέρονται το 1881 και 413 οικισμοί του 1881 (από τους 892) (1881 κάτοικοι: 108.488 χωρίς τις 3 πόλεις 68.502, 36% συνολικού πληθυσμού 1881) δεν αναφέρονται στη καταγραφή του 1832 (Χάρτης 11). Σε 479 οικισμούς υπάρχουν δεδομένα και στις δύο απογραφές (1832 και 1881) (Χάρτης 11, 12). Συνοπτική σύγκριση όλων των οικισμών της απογραφής 1881 με αυτούς των 479 οικισμών παρουσιάζεται στο Πίνακα 27. Στους 479 οικισμούς οι Χριστιανοί είναι 98.233 (64% Χριστιανών της απογραφής του 1881) και οι Μουσουλμάνοι 21.235 (34% Μουσουλμάνων).²¹

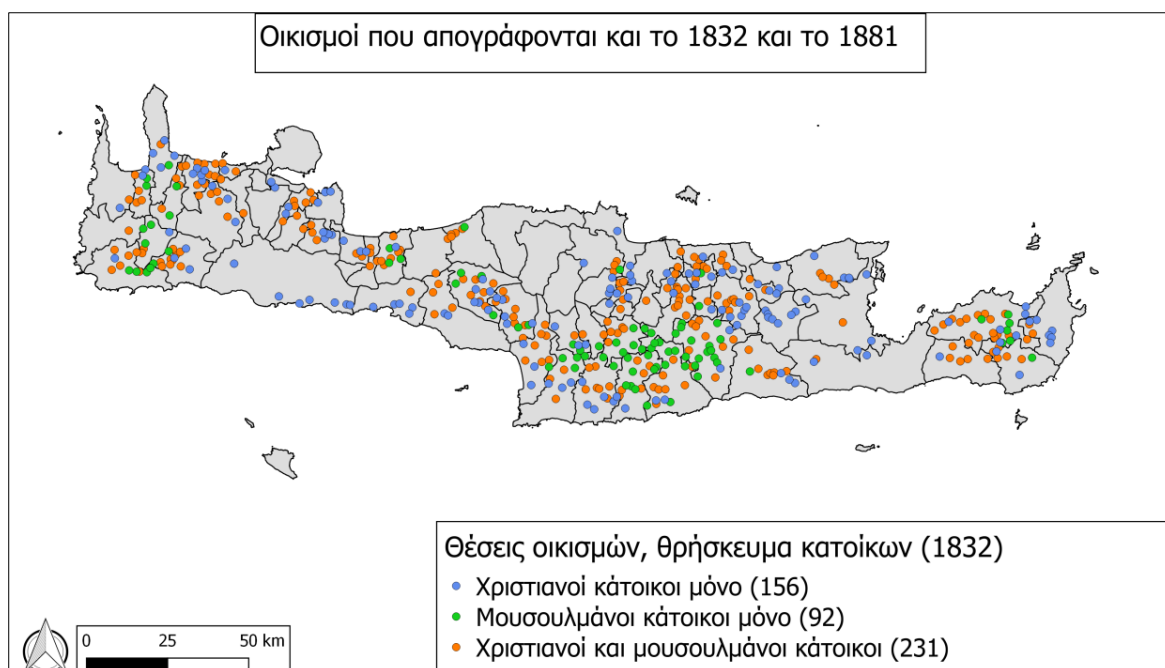
²¹ Ένας διαφορετικός τρόπος σύγκρισης των δεδομένων των δύο απογραφών θα ήταν ο πληθυσμός των οικισμών να αθροισθεί σε ομάδες οικισμών βάσει γεωγραφικής γειννίας. Δηλαδή οι πληθυσμοί 2 ή περισσότερων γειτονικών οικισμών να αθροισθούν και στη συνέχεια να συγκριθούν σε αυτές τις ομάδες οικισμών ο πληθυσμός και το θρήσκευμα των κατοίκων το 1832 και το 1881. Με αυτήν μέθοδο αποφεύγονται πιθανά λάθη καταμέτρησης στις απογραφές (γειτονικοί οικισμοί καταγράφηκαν με διαφορετικό όνομα στις δύο απογραφές, διαφορετικά ονόματα οικισμών κλπ.). Παρόμοια ανάλυση γίνεται στο κεφάλαιο 5 της μελέτης τα δεδομένα των 1.314 οικισμών αθροίζονται στο επίπεδο των 70 Καποδοστριακών δήμων της Κρήτης.

Νομός	Χριστιανοί κάτοικοι				Μουσουλμάνοι κάτοικοι				% Χριστ
	Οικισμοί	Πληθ.	%	Μέσο μέγεθος	Οικισμοί	Πληθ.	%	Μέσο μέγεθος	
Όλοι οι οικισμοί (χωρίς Χάνδακα, Ρέθυμνο, Χανιά)									
Ηρακλείου	242	45.618	30	189	207	29.836	47	81	63
Λασιθίου	117	34.106	22	292	61	6.289	10	103	84
Ρεθύμνης	195	35.067	23	180	113	12.981	21	62	74
Χανίων	236	38.21.	25	164	90	14.002	22	51	75
Σύνολο	790	153.54	100	194	471	63.108	100	74	72
Οικισμοί που αναφέρονται στην απογραφή 1881 και στην απογραφή 1832 (σύνολο 479)									
Ηρακλείου	181	40.309	41	223	152	12.848	61	85	76
Λασιθίου	67	21.628	22	323	42	3.206	15	76	87
Ρεθύμνης	60	11.119	11	185	37	2.907	14	79	79
Χανίων	111	25.177	26	227	45	2.274	11	51	92
Σύνολο	419	98.233	100	234	0	21.235	100	77	82

Πίνακας 27: Σύγκριση πληθυσμών της απογραφής 1881: α) όλοι οι οικισμοί, β) οικισμοί που αναφέρονται και στην απογραφή 1832

Χάρτης 11: Οικισμοί της απογραφής 1881 ανάλογα με το αν αναφέρονται/δεν αναφέρονται στην απογραφή 1832

Χάρτης 12: Οικισμοί που αναφέρονται και στην απογραφή 1832 και στην απογραφή 1881

Τα χαρακτηριστικά των 479 οικισμών διαφέρουν από αυτά του συνόλου των οικισμών το 1881. Το ποσοστό (%) των Μουσουλμάνων υποεκτιμάται και στους 4 νομούς και ο πληθυσμός Χριστιανών στον μέσο οικισμό είναι υψηλότερος. Πολλοί μικροί οικισμοί της απογραφής του 1881 με Μουσουλμανικό πληθυσμό δεν συμπεριλαμβάνονται στους 479. Οι 479 οικισμοί όμως είναι ένα μεγάλο σε αριθμό δείγμα και συνεπώς η ανάλυση των αλλαγών στους 479 οικισμούς πιθανόν επιτρέπει την αποτύπωση των αλλαγών των συνθηκών κατοίκησης από το 1832 στο 1881.

Τα χαρακτηριστικά των 479 οικισμών το 1832 και το 1881 ως προς της κατοίκηση τους από πληθυσμό ενός ή δύο θρησκευμάτων παρουσιάζονται στον [Πίνακα 28](#). Το 1832 40% του πληθυσμού των 479 οικισμών κατοικεί σε οικισμούς ενός θρησκεύματος «Χριστιανικούς» ή «Μουσουλμανικούς». Το ανάλογο ποσοστό το 1881 είναι 47% καθώς το ποσοστό των Χριστιανών που κατοικεί σε «Χριστιανικούς» οικισμούς αυξάνεται (44% Χριστιανών το 1832, 51% το 1881, το ποσοστό Μουσουλμάνων στους «Μουσουλμανικούς» οικισμούς παραμένει 32%). Ο πληθυσμός του μέσου οικισμού διπλασιάζεται και στις τρεις κατηγορίες οικισμών με μεγαλύτερη αύξηση στους οικισμούς με πληθυσμό και των δύο θρησκευμάτων. Όπως αναλύεται παρακάτω, ο χαρακτήρας πολλών οικισμών ως προς την κατοίκηση τους από κατοίκους ενός ή δύο θρησκευμάτων άλλαξε το 1881 από αυτόν του 1832, και οι «Χριστιανικοί» και «Μουσουλμανικοί» οικισμοί του 1881 δεν είναι οι ίδιοι με αυτούς του 1832.

	<i>Μόνο Χριστιανοί</i>	<i>Μόνο Μουσουλμ.</i>	<i>Και τα δύο θρησκ.</i>	<i>Σύνολο</i>
1832 (οικογένειες)				
<i>Οικισμοί</i>	156 (33%)	92 (19%)	231 (48%)	479
<i>Χριστιανοί</i>	3,971 (44%)	0	5,138 (56%)	9.109 (73%)
<i>Μουσουλμάνοι</i>	0	1,119 (32%)	2,335 (68%)	3.454 (27%)
<i>Σύνολο</i>	3,971 (32%)	1,119 (9%)	7,473 (59%)	12.563 (100%)
<i>% Χριστιανοί</i>	100%	0%	69%	73%
<i>Μέσος πληθ. (οικογ.)</i>	25	12	32	26
<i>Μέσος πληθ. (κάτοικοι)¹</i>	102	49	129	105
1881 (κάτοικοι)				
<i>Οικισμοί</i>	203 (42%)	60 (13%)	216 (45%)	479
<i>Χριστιανοί</i>	50.014 (51%)		48.219 (49%)	98.233 (82%)
<i>Μουσουλμάνοι</i>		6.570 (31%)	14.665 (69%)	21.235 (18%)
<i>Σύνολο</i>	50.014 (42%)	6.570 (5%)	62.884 (53%)	119.468 (100%)
<i>% Χριστιανοί</i>	100%	0%	77%	82%
<i>Μέσος πληθ. (κάτοικοι)</i>	246	110	291	249

¹ Ο μέσος αριθμός κατοίκων υπολογίζεται με την υπόθεση ότι σε κάθε οικογένεια υπάρχουν κατά μέσο 4 μέλη

Πίνακας 28: Πληθυσμός κατά θρήσκευμα των οικισμών (479) που αναφέρονται και στην απογραφή 1832 και στη απογραφή 1881

Σύγκριση των δεδομένων των 479 οικισμών ως προς την ιστορική περίοδο του οικισμού (Πίνακας 29, 402 «Βενετικοί» οικισμοί, 45 «Οθωμανικοί») δείχνει ότι το ποσοστό Χριστιανών αυξάνεται και στους «Βενετικούς» και στους «Οθωμανικούς» οικισμούς. Με εξαίρεση το νομό Ρεθύμνης (υπάρχει μόνο ένας «Οθωμανικός» οικισμός) το ποσοστό Χριστιανών είναι υψηλότερο στους οικισμούς Οθωμανικής περιόδου. Αν και οι «Οθωμανικοί» οικισμοί είναι νεότεροι (ίδρυση μετά το 1650 και πολύ πιθανόν μετά το 1800 όταν άρχισαν οι συγκρούσεις Χριστιανών-Μουσουλμάνων) το ποσοστό του πληθυσμού που κατοικεί σε αυτούς το 1881 είναι το ίδιο με αυτό του 1832 (6%), το οποίο δεν είναι αναμενόμενο και θα πρέπει να ερευνηθούν οι λόγοι για αυτό.

	<i>Ηρακλείου</i>	<i>Λασιθίου</i>	<i>Ρεθύμνης</i>	<i>Χανίων</i>	<i>Κρήτη</i>
<i>Βενετικοί οικισμοί</i>	191	58	62	91	402
<i>1832 % Πληθ.</i>	88%	84%	94%	82%	87%
<i>1881 % Πληθ.</i>	90%	86%	92%	81%	88%
<i>1832 % Χριστ.</i>	66%	80%	53%	82%	70%
<i>1881 % Χριστ.</i>	76%	86%	78%	91%	81%
<i>Οθωμανικοί οικισμοί</i>	11	16	1	17	45
<i>1832 % Πληθ.</i>	4%	11%	0%	9%	6%
<i>1881 % Πληθ.</i>	3%	11%	1%	10%	6%
<i>1832 % Χριστ.</i>	83%	97%	0%	93%	91%
<i>1881 % Χριστ.</i>	91%	98%	2%	98%	95%

Πίνακας 29: Κατανομή πληθυσμών σε Βενετικούς και Οθωμανικούς οικισμούς: οικισμοί (479) με δεδομένα και στην απογραφή 1832 και στη απογραφή 1881

Στον Πίνακα 30 παρατίθεται ο μεταβατικός πίνακας (transition matrix) των 479 οικισμών που κωδικοποιεί την αλλαγή του χαρακτήρα των οικισμών από το 1832 στο 1881 ως προς την κατοίκηση τους από πληθυσμό ενός ή δύο θρησκευμάτων.

1832 → 1881 ¹	Ηρακλείου	Λασιθίου	Ρεθύμνης	Χανίων	Κρήτη
X → X	48 (77%)	27 (82%)	18 (95%)	33 (79%)	126 (81%)
X → M	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
X → X/M	14 (23%)	6 (18%)	1 (5%)	9 (21%)	30 (19%)
M → X	1 (2%)	0 (0%)	0 (0%)	2 (14%)	3 (3%)
M → M	36 (60%)	8 (100%)	3 (30%)	4 (29%)	51 (55%)
M → X/M	23 (38%)	0 (0%)	7 (70%)	8 (57%)	38 (41%)
X/M → X	20 (20%)	8 (22%)	11 (30%)	35 (59%)	74 (32%)
X/M → M	4 (4%)	2 (6%)	3 (8%)	0 (0%)	9 (4%)
X/M → X/M	75 (76%)	26 (72%)	23 (62%)	24 (41%)	148 (64%)
Σύνολο νομού	221	77	66	115	479

¹ X: «Χριστιανικοί» οικισμοί, M: «Μουσουλμανικοί» οικισμοί X/M: Οικισμοί με κατοίκους δύο θρησκευμάτων

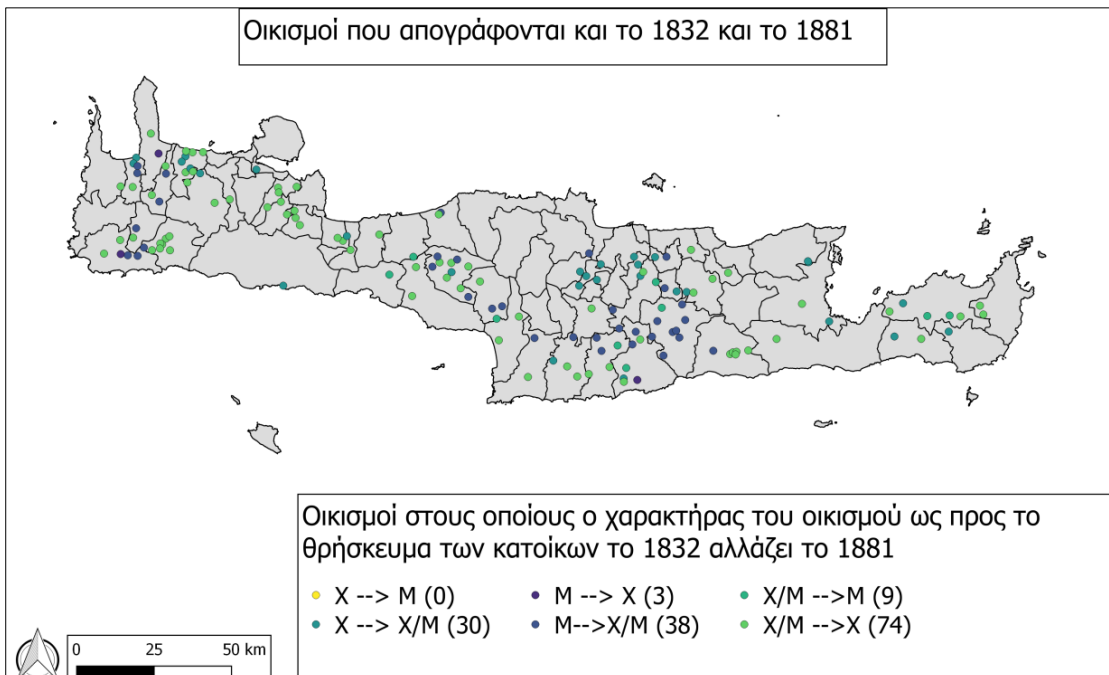
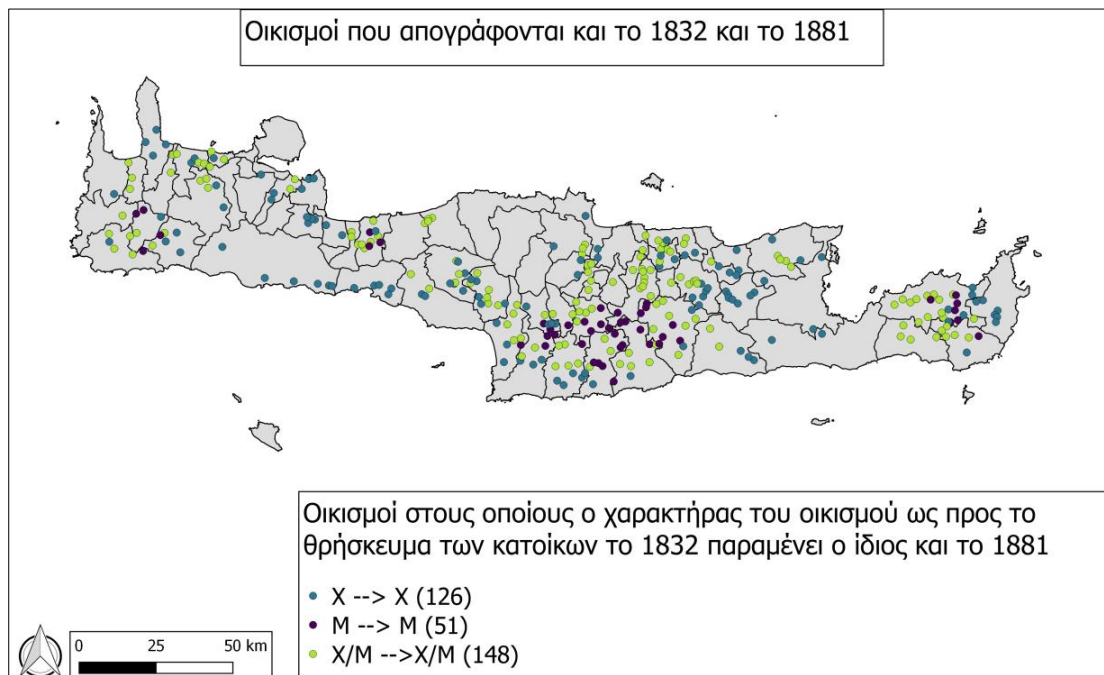
Πίνακας 30: Αλλαγές του χαρακτήρα των οικισμών (479) που αναφέρονται και στην απογραφή του 1832 και την απογραφή του 1881 ως προς την κατοίκηση τους από πληθυσμό ενός ή δύο θρησκευμάτων

Στο νομό Ηρακλείου 48 «Χριστιανικοί» οικισμοί του 1832 (77% των «Χριστιανικών») παραμένουν «Χριστιανικοί» και το 1881, ενώ 14 «Χριστιανικοί» οικισμοί του 1832 κατοικούνται από πληθυσμό και των δύο θρησκευμάτων το 1881. Σε όλους τους νομούς (εκτός από νομό Λασιθίου) μεγάλο ποσοστό των «Μουσουλμανικών» οικισμών μετατρέπονται σε οικισμούς δύο θρησκευμάτων, ενώ οι περισσότεροι «Χριστιανικοί» οικισμοί του 1832 παραμένουν «Χριστιανικοί» και το 1881. Στον Χάρτη 13 αποτυπώνεται η θέση των 479 οικισμών που υπάρχουν και στις δύο απογραφές, και η αλλαγή του χαρακτήρα τους («Χριστιανικοί» κλπ.) από το 1832 στο 1881.

Με στόχο να εξετασθούν οι αλλαγές ως προς τις συνθήκες κατοίκησης και του διαχωρισμού του πληθυσμού ανάλογα με το θρήσκευμα έγινε σύγκριση των πληθυσμών των 479 οικισμών του 1832 και του 1881. Οι οικογένειες του 1832 μετατράπηκαν σε κατοίκους βάσει της υπόθεσης ότι κατά μέσο όρο σε κάθε οικογένεια υπάρχουν 4 μέλη.²² Την περίοδο 1832-1881 ο Χριστιανικός πληθυσμός των 479 οικισμών αυξάνεται κατά 170%, ενώ ο Μουσουλμανικός μόνο κατά 54%. Οι μεγαλύτερες αυξήσεις πληθυσμού παρατηρούνται στους νομούς Ηρακλείου και Λασιθίου (X:220%/M:114%, X:195%/M:104% αντίστοιχα). Στους δύο άλλους νομούς οι αυξήσεις είναι μικρότερες. Οι Χριστιανοί υπερδιπλασιάζονται στους νομούς

²² Διαφορετική υπόθεση για τον αριθμό μελών ανά οικογένεια θα οδηγούσε σε διαφορετικούς πληθυσμούς και διαφορετικά ποσοστά αύξησης, τα συμπεράσματα όμως θα ήταν τα ίδια καθώς γίνεται συγκριτική ανάλυση των ποσοστών χρησιμοποιώντας δείκτες.

Ρεθύμνης και Χανίων (αυξήσεις 123% και 118% αντιστοίχως). Ο πληθυσμός των Μουσουλμάνων στο νομό Ρεθύμνης μειώνεται κατά 27% ενώ στα Χανιά παραμένει σταθερός. Η σύγκριση των ποσοστιαίων αλλαγών του πληθυσμού παρουσιάζεται στον Πίνακα 31 ως δείκτες (indicators) που ποσοτικοποιούν την αλλαγή του πληθυσμού κάποιας ομάδας οικισμών ως προς την αλλαγή πληθυσμού του ίδιου θρησκευάτος στο νομό (100 = αύξηση πληθυσμού στο σύνολο του νομού). Πχ. ο δείκτης 83 στο νομό Ηρακλείου των οικισμών που παρέμειναν «Χριστιανικοί» ($X \rightarrow X$), υποδηλώνει ότι η αύξηση του πληθυσμού στους οικισμούς του νομού Ηρακλείου που παρέμειναν «Χριστιανικοί» είναι κατά 17% μικρότερη ($100-83$) της αύξησης των Χριστιανών στο σύνολο του νομού.

Χάρτης 13: Μεταβολές του χαρακτήρα των οικισμών ως προς το θρήσκευμα των κατοίκων 1832 → 1881

	X → X	X → M	X → X/M	M → X	M → M	M → X/M	X/M → X	X/M → M	X/M → X/M	Δείκ της	Αύξη ση %
Ηρακλείου											
Οικισμοί (αριθμός)	48	0	14	1	36	23	20	4	75		
Χριστιανοί	83		106	--		--	99	++	111	100	220
Μουσουλ.			--	++	128	117	++	98	83	100	114
Σύνολο	98		152	795	79	96	87	48	103	100	186
Λασιθίου											
Οικισμοί (αριθμός)	27	0	6	0	8	0	8	2	26		
Χριστιανοί	61		105				103	++	138	100	195
Μουσουλ.			--		177		++	179	85	100	104
Σύνολο	67		122		103		97	48	123	100	179
Ρεθύμνης											
Οικισμοί (αριθμός)	18	0	1	0	3	7	11	3	23		
Χριστιανοί	100		95			--	167	++	80	100	123
Μουσουλ.			--		381	322	++	-261	-179	-100	-27
Σύνολο	217		259		177	231	-281	-133	42	100	57
Χανίων											
Οικισμοί (αριθμός)	33	0	9	2	4	8	35	0	24		
Χριστιανοί	41		177	--		--	99		138	100	118
Μουσουλ.			--	++	-12,217	2,049	++		-2,175	100	0
Σύνολο	49		263	7,671	54	126	95		119	100	99
Κρήτη											
Οικισμοί (αριθμός)	126	0	30	3	51	38	74	9	148	479	
Χριστιανοί	69		125	--		--	95	++	124	100	170
Μουσουλ.			--	++	259	148	++	-13	68	100	54
Σύνολο.	85		183	4,023	101	110	93	-18	106	100	138

¹ X: «Χριστιανικοί» οικισμοί, M: «Μουσουλμανικοί» οικισμοί M/X: Οικισμοί με κατοίκους δύο θρησκειμάτων.

Κοκκίνο χρώμα υποδηλώνει μείωση πληθυσμού.

++ Ο πληθυσμός του 1832 μειώθηκε κατά 100%

--: Ο πληθυσμός αυξήθηκε, η ποσοστιαία αύξηση δεν μπορεί να υπολογισθεί καθώς το 1832 ο πληθυσμός ήταν 0

Πίνακας 31: Δείκτες αύξησης πληθυσμού κατά θρήσκευμα στους οικισμούς (479) που αναφέρονται στις απογραφές 1832 και 1881. Δείκτης 100 αύξηση πληθυσμού στο σύνολο του νομού.

Η ανάλυση των δεδομένων των 479 οικισμών δείχνει τα εξής:

Νομός Ηρακλείου:

Ο πληθυσμός Χριστιανών στους 222 οικισμούς του νομού που υπάρχουν και στις δύο απογραφές αυξάνεται κατά 220%, ενώ ο Μουσουλμανικός κατά 114%. Το ποσοστό Χριστιανών από 68% το 1832 είναι 76% το 1881.

- Ως προς τον Χριστιανικό πληθυσμό: στους οικισμούς που παρέμειναν «Χριστιανικοί» (X→X) η αύξηση Χριστιανών ήταν κατά 17% μικρότερη από αυτή των Χριστιανών στο σύνολο του νομού (100-83%), στους 14 οικισμούς που από «Χριστιανικοί» μετατρέπονται σε οικισμούς δύο θρησκειμάτων (X→X/M) (Χριστιανοί 87%) η αύξηση των Χριστιανών είναι 6% υψηλότερη από αυτή του νομού και στους οικισμούς που παρέμειναν με κατοίκους και των δύο θρησκειμάτων (X/M→X/M) ή αύξηση ήταν κατά 11% υψηλότερη

από αυτή στο σύνολο του νομού. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι υπήρξε αναλογικά μεγαλύτερη αύξηση πληθυσμού στους οικισμούς με κατοίκους και των δύο θρησκευμάτων και μικρότερη αύξηση πληθυσμού στους «Χριστιανικούς» οικισμούς.

- Στους Μουσουλμάνους παρατηρείται το αντίστροφο φαινόμενο, υπάρχει συγκέντρωση πληθυσμού στους «Μουσουλμανικούς» οικισμούς. Στους 36 οικισμούς που παρέμειναν Μουσουλμανικοί η αύξηση πληθυσμού ήταν κατά 28% υψηλότερη από αυτή του συνόλου των Μουσουλμάνων στο νομό, ενώ στους οικισμούς και των δύο θρησκευμάτων η αύξηση των Μουσουλμάνων ήταν κατά 17% μικρότερη από αυτή των Μουσουλμάνων στο νομό. Στους 23 οικισμούς που από «Μουσουλμανικοί» μετατράπηκαν και οικισμούς δύο θρησκευμάτων οι Μουσουλμάνοι είναι το 84% των κατοίκων και η αύξηση του πληθυσμού τους 17% υψηλότερη από αυτή των Μουσουλμάνων του νομού.

Νομός Λασιθίου

- Ο πληθυσμός Χριστιανών στο νομό αυξάνεται κατά 195%, ενώ ο Μουσουλμανικός κατά 104%. Το ποσοστό Χριστιανών από 82% το 1832 αυξάνεται σε 87% το 1881.
- Ως προς τον Χριστιανικό πληθυσμό: στους 27 «Χριστιανικούς» οικισμούς του 1832 που παραμένουν «Χριστιανικοί» και το 1881 ($X \rightarrow X$) η αύξηση πληθυσμού υπολείπεται κατά 39% αυτής του νομού. Μεγάλη είναι η αύξηση Χριστιανών στους οικισμούς με κατοίκους και των δύο θρησκευμάτων και το 1832 και το 1881 (38% υψηλότερη από αυτή του νομού). Στους 6 οικισμούς που το 1881 κατοικούν και Μουσουλμάνοι ($X \rightarrow X/M$) (Χριστιανοί 96% του συνόλου) η αύξηση είναι μόνο 5% υψηλότερη από την αύξηση των Χριστιανών του νομού.
- Στους Μουσουλμάνους παρατηρείται συγκέντρωση και διαχωρισμός με αύξηση του πληθυσμού των «Μουσουλμανικών» οικισμών κατά 77% υψηλότερη από αυτή των Μουσουλμάνων του νομού, ενώ στους οικισμούς δύο θρησκευμάτων η αύξηση των Μουσουλμάνων είναι κατά 15% κατώτερη αυτής του νομού.

Νομός Ρεθύμνης

- Ο πληθυσμός των Χριστιανών στο νομό αυξάνεται κατά 123%, των Μουσουλμάνων μειώνεται κατά 27%. Το ποσοστό Χριστιανών 56% το 1832 αυξάνεται σε 79% το 1881.
- Ως προς τον Χριστιανικό πληθυσμό: στους «Χριστιανικούς» οικισμούς η αύξηση των Χριστιανών είναι ίδια με αυτή του νομού. Στους οικισμούς του 1832 με πληθυσμό και των δύο θρησκευμάτων (X/M), το 1881 στους μεν οικισμούς που παραμένουν X/M η αύξηση των Χριστιανών είναι 20% μικρότερη από αυτή του νομού, στους δε οικισμούς που μετατρέπονται σε «Χριστιανικούς» η αύξηση είναι 67% ανώτερη από αυτή του νομού.
- Ως αποτέλεσμα της μεγάλης μείωσης του αριθμού των Μουσουλμάνων που κατοικούν σε οικισμούς δύο θρησκευμάτων (περίπου 80% μείωση) ο Μουσουλμανικός πληθυσμός του νομού μειώνεται κατά 27%. Στους «Μουσουλμανικούς» οικισμούς αντιθέτως οι Μουσουλμάνοι σχεδόν διπλασιάζονται (100% αύξηση).

Νομός Χανίων

- Ο Χριστιανικός πληθυσμός αυξάνεται κατά 118%, ενώ ο Μουσουλμανικός παραμένει ο ίδιος (αύξηση 0,4%). Το ποσοστό Χριστιανών 83% το 1832 αυξάνεται σε 92% το 1881.
- Ως προς τον Χριστιανικό πληθυσμό: στους 33 οικισμούς του 1832 που παραμένουν «Χριστιανικοί» και το 1881 η αύξηση του πληθυσμού είναι κατά 59% μικρότερη της αύξησης των Χριστιανών του νομού, ενώ στους 9 οικισμούς που το 1881 κατοικούνται και από Μουσουλμάνους (X/M->X/M) ή αύξηση είναι 77% υψηλότερη. Στους 24 οικισμούς με κατοίκους και των δύο θρησκευμάτων και το 1832 και το 1881 η αύξηση Χριστιανών είναι 38% υψηλότερη από αυτή του νομού.
- Στους Μουσουλμάνους (στο σύνολο του νομού ο πληθυσμός παραμένει ο ίδιος), υπάρχει συγκέντρωση Μουσουλμάνων στους «Μουσουλμανικούς» οικισμούς (αύξηση 53%), ενώ στους «Μουσουλμανικούς» οικισμούς που μετατρέπονται σε οικισμούς δύο θρησκευμάτων (οι Μουσουλμάνοι είναι 41%) ο πληθυσμός Μουσουλμάνων μειώνεται κατά 9% και τέλος στους οικισμούς δύο θρησκευμάτων (X/M->X/M) η αύξηση είναι 10%.

Η παραπάνω ανάλυση δείχνει ότι την περίοδο 1832-1881, εποχή με αυξανόμενες συγκρούσεις Χριστιανών και Μουσουλμάνων και την μετατροπή των συγκρούσεων από θρησκευτικές σε εθνικές καθώς ήδη υπήρχε το Ελληνικό κράτος τα πρότυπα κατοίκησης στην ύπαιθρο άλλαξαν. Πέρα από την γενικότερη αύξηση του Χριστιανικού πληθυσμού, η αύξηση του πληθυσμού στους οικισμούς που παρέμειναν «Χριστιανικοί» ήταν συγκριτικά μικρότερη από αυτή των Χριστιανών στο σύνολο των οικισμών, δηλαδή η αύξηση στους οικισμούς με πληθυσμό και των δύο θρησκευμάτων ήταν υψηλότερη. Αυτό ισχύει και στους 4 νομούς.

Ως προς τους Μουσουλμάνους η αύξηση του πληθυσμού στους νομούς Ηρακλείου και Λασιθίου είναι 50% αυτής των Χριστιανών, ενώ στο νομό Ρεθύμνης ο πληθυσμός των Μουσουλμάνων μειώνεται σημαντικά και στο νομό Χανίων παραμένει σταθερός. Και στους τέσσερεις νομούς όμως είναι έντονο το φαινόμενο της συγκέντρωσης του πληθυσμού σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς.

Η παραπάνω ανάλυση βασίζεται σε τρεις βασικές υποθέσεις. Το ότι τα δεδομένα των δύο απογραφών 1832 και 1881 είναι συμβατά αν και οι δύο απογραφές έγιναν με διαφορετική μεθοδολογία, στη υπόθεση ότι το δείγμα των 479 οικισμών δείχνει τα μοτίβα κατοίκησης για το σύνολο των οικισμών και στην υπόθεση ότι ο μέσος αριθμός μελών ανά οικογένεια το 1832 (4 μέλη) ισχύει για όλους τους οικισμούς και για τις Χριστιανικές και για τις Μουσουλμανικές οικογένειες.

4. Πληθυσμιακή εξέλιξη του Χάνδακα, του Ρεθύμνου και των Χανίων

4.1. Εισαγωγή

Σε αυτό το κεφάλαιο αναλύεται η εξέλιξη του πληθυσμού των τριών μεγάλων πόλεων της Κρήτης την εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας.

Για τον Χάνδακα, οι πληροφορίες για τον πληθυσμό αντλούνται από τέσσερις απογραφές. Η απογραφή 1671 παρέχει πληροφορίες για τους κατοίκους φορολογούμενους με κεφαλικό φόρο. Η απογραφή 1693 καλύπτει χριστιανούς ορθόδοξους, Αρμένιους κατοίκους και εβραίους φορολογούμενους με κεφαλικό φόρο. Για το 1700 υπάρχουν πληροφορίες για χριστιανούς ορθόδοξους, εβραίους, και Αρμένιους κατοίκους. Για το 1832 δίνονται πληροφορίες για κατοίκους, χωρίς ωστόσο να προσδιορίζεται το θρήσκευμα. Για το 1881 δίνονται πληροφορίες για μουσουλμάνους και χριστιανούς ορθόδοξους κατοίκους.

Για το Ρέθυμνο, αντλούνται πληροφορίες από πέντε απογραφές. Η απογραφή του 1650 παρέχει πληροφορίες για νοικοκυριά φορολογουμένων. Στις απογραφές του 1832 και του 1834 υπάρχουν πληροφορίες για κατοίκους, δεν προσδιορίζεται όμως το θρήσκευμα τους. Η απογραφή 1881 περιλαμβάνει πληροφορίες για μουσουλμάνους και χριστιανούς ορθόδοξους κατοίκους. Στην απογραφή του 1890 υπάρχουν πληροφορίες για τον πληθυσμό των εβραίων, μουσουλμάνων και χριστιανών ορθοδόξων κατοίκων.

Στα Χανιά, τα πληθυσμιακά δεδομένα προέρχονται από τρεις απογραφές. Στην απογραφή του 1700 υπάρχουν πληροφορίες για χριστιανούς ορθόδοξους, μουσουλμάνους και εβραίους κατοίκους. Το 1834 δίνονται πληροφορίες για τον συνολικό πληθυσμό (κατοίκους) κατοίκους, χωρίς να προσδιορίζεται το θρήσκευμα. Το 1881 τα δεδομένα είναι οι χριστιανοί ορθόδοξοι και οι μουσουλμάνοι κάτοικοι.

4.2. Χάνδακας

Στον Πίνακα 32 παρατίθενται οι πληροφορίες για την πόλη του Χάνδακα που καταγράφονται στις απογραφές της «Ψηφιακής Κρήτης». Τα δεδομένα που αναφέρονται μάλλον καλύπτουν την εντός των τειχών πόλη του Χάνδακα και όχι του οικισμού στην ύπαιθρο κοντά στη πόλη. Παρουσιάζουν μία αναμενόμενη πληθυσμιακή αύξηση, καθώς εδραιώνεται η νέα οθωμανική κυριαρχία, αλλά τα δεδομένα δεν επιτρέπουν περαιτέρω αναλύσεις. Δεδομένα για το θρήσκευμα των κατοίκων είναι διαθέσιμα μόνο για το 1881 και συνεπώς δεν μπορεί να γίνει σύγκριση των αλλαγών της κατανομής του πληθυσμού ανάλογα με το θρήσκευμα των κατοίκων.

Εξέλιξη του πληθυσμού στο Χάνδακα					
	1671	1693	1700	1832	1881
Φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο	39				
Χριστιανοί κάτοικοι φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο		426	800		
Εβραίοι κάτοικοι φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο		126	1.000		
Αρμένιοι κάτοικοι φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο		40	200		
Κάτοικοι				12.000	
Χριστιανοί ορθόδοξοι κάτοικοι					5.958 (31%)
Μουσουλμάνοι κάτοικοι					13.193 (69%)
Σύνολο κατοίκων (1881)					19.151 (100%)
Αύξηση πληθυσμού 1832-1881					(60%)

Πίνακας 32: Πληθυσμός της πόλης του Χάνδακα από τις διάφορες απογραφές

Μετά την οθωμανική κατάκτηση ο Χάνδακας σχεδόν ερημώθηκε. Πολλοί κάτοικοι εγκατέλειψαν την πόλη πριν τη λήξη του πολέμου και κατέφυγαν στα Ιόνια Νησιά και στη Βενετία και σε άλλες ιταλικές πόλεις. Πολλοί κάτοικοι έφυγαν και μετά την παράδοση του Χάνδακα καθώς σύμφωνα με τους όρους της συνθηκολόγησης Βενετίας και του οθωμανικού κράτους ο άμαχος πληθυσμός μπορούσε να αποχωρήσει από την πόλη μαζί με τον βενετικό στόλο. Σύμφωνα με το οθωμανικό κατάστιχο του κεφαλικού φόρου TT980, το οποίο συντάχθηκε το 1671 στην πόλη του Χάνδακα καταγράφονται 39 υπόχρεοι σε κεφαλικό φόρο (26 εβραίοι και 13 χριστιανοί).²³ Η πόλη οπωσδήποτε υπέστη μακροχρόνια πολιορκία, ο μικρός όμως αριθμός κατοίκων (φορολογουμένων, συνεπώς δεν περιλαμβάνει τους Μουσουλμάνους) που καταγράφονται το 1671 δεν φαίνεται λογικός και θα πρέπει να επαληθευθεί και με δεδομένα από άλλες πηγές καθώς αν είχαν παραμείνει στρατεύματα κατοχής θα υπήρχε και Χριστιανικός πληθυσμός υπεύθυνος για τις λειτουργίες της πόλης (εμπόριο κλπ.). Σύμφωνα με την απογραφή του Μάρκου Γραδινίκου που έγινε το 1628 (επί εποχής Βενετών) ο πληθυσμός του Χάνδακα ήταν 11,474²⁴ και συνεπώς τα δεδομένα που δείχνουν ερήμωση της πόλης ίσως να μην είναι σωστά ή η καταγραφή έγινε αμέσως μετά την κατάκτηση της πόλης όταν ο πληθυσμός είχε φύγει στην ύπαιθρο φοβούμενος σφαγές κλπ.

Το 1693 στο οθωμανικό κατάστιχο κεφαλικού φόρου MM745 καταγράφονται 126 εβραίοι, 40 Αρμένιοι και 426 χριστιανοί κάτοικοι υπόχρεοι σε κεφαλικό φόρο. Η καταμέτρηση των φορολογουμένων έγινε ατομικά και όχι μόνο των επικεφαλής των νοικοκυριών.²⁵ Το 1700, σύμφωνα με την καταγραφή του Tournefort στην πόλη κατοικούν 200 Αρμένιοι, 1.000 εβραίοι και 800 χριστιανοί.²⁶ Ο αριθμός των εβραίων είναι πολύ υψηλός και δεν είναι σαφές γιατί σε άλλες απογραφές που αναφέρονται στη «Ψηφιακή Κρήτη» δεν αναφέρεται εβραϊκός

²³ Α. Αναστασόπουλος – Η. Κολοβός – Μ. Σαρηγιάννης, «Οι πρώτοι δύο αιώνες οθωμανικής κυριαρχίας στην Κρήτη (1645-1821): νέες πηγές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις», *Κρητικά Χρονικά*, ΛΖ' (2017), 170' Greene, *Κρήτη, ένας κοινός κόσμος*, 150' Ν. Μοσχονάς, «Οργάνωση του πληθυσμού στις βενετικές κτήσεις της Ελληνικής Ανατολής», στο *Διεθνές Συμπόσιο: Πλούσιοι και Φτωχοί στην Κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής*, επιμ. Χρ. Μαλτέζου, Βενετία 1998, 497.

²⁴ Ν. Σταυράκης, «Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης» 187

²⁵ Greene, *Κρήτη, ένας κοινός κόσμος*, 168.

²⁶ J. P. de Tournefort, *Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του Αρχιπελάγους 1700-1702: Από το έργο Relation d'un voyage du Levant*, Ηράκλειο 2003, 49-55.

πληθυσμός. Στη απογραφή του 1832 στον Χάνδακα καταμετρώνται 12.000 κάτοικοι, δεν υπάρχουν όμως πληροφορίες για το θρήσκευμα τους. Με την υπόθεση ότι κατά μέσο όρο σε κάθε οικογένεια υπάρχουν 4 άτομα ο πληθυσμός είναι 3,000 οικογένειες, 36% του πληθυσμού του νομού Ηρακλείου. Στη απογραφή του 1881 ο πληθυσμός της πόλης είναι 19.151 και τα ποσοστά Χριστιανών και Μουσουλμάνων είναι 31% και 69% αντιστοίχως. Το 1881 στον Χάνδακα κατοικεί το 24% του πληθυσμού (σημαντική μείωση από το 36% το 1832), το 12% των Χριστιανών και το 44% των Μουσουλμάνων του νομού Ηρακλείου. Η αύξηση του πληθυσμού την περίοδο 1832-1881 είναι 60% και μπορεί να χαρακτηριστεί λογική δεδομένης της συγκέντρωσης Μουσουλμάνων στις μεγάλες πόλεις, υπήρξε όμως όπως αναφέρεται στη βιβλιογραφία και έξοδος των Χριστιανών στην ύπαιθρο.

4.3. Ρέθυμνο

Ο πληθυσμός της πόλης του Ρεθύμνου, πριν την κατάληψή της από τους Οθωμανούς, ήταν περίπου 8.000 (όλοι χριστιανοί).²⁷ Οι μισοί περίπου από αυτούς αποχώρησαν πριν την έναρξη της πολιορκίας της πόλης τον Οκτώβριο του 1646.²⁸ Ο αριθμός φορολογούμενων το 1650 (33 νοικοκυριά) δεν φαίνεται λογικός, ίσως όμως να εξηγείται από μαζική έξοδο των Χριστιανών από την πόλη μετά την κατάληψη. Το 1832 καταμετρώνται 3.200 κάτοικοι και το 1834 8.000 κάτοικοι (Πίνακας 34). Καθώς μεσολαβούν μόνο 2 έτη μεταξύ των δύο απογραφών η διαφορά των πληθυσμών είναι πολύ μεγάλη και πιθανόν οι δύο απογραφές καλύπτουν διαφορετικές περιοχές (πόλη Ρεθύμνου 1834, πόλη εντός τειχών 1832) ή/και διεξήχθησαν με διαφορετική μεθοδολογία. Δεν υπάρχουν πληροφορίες για το θρήσκευμα των κατοίκων. Με την υπόθεση ότι το μέσο μέγεθος οικογένειας ήταν 4 μέλη ο πληθυσμός του Ρεθύμνου το 1832 ήταν 800 οικογένειες (26% του νομού Ρεθύμνης) και το 1834 2.000 (47% του νομού. πληθυσμός οικογενειών άλλων οικισμών νομού από καταγραφή 1832).

Εξέλιξη του πληθυσμού της πόλης του Ρεθύμνου					
	1650	1832	1834	1881	1890
Νοικοκυριά φορολογούμενων	33				
Άγαμοι φορολογούμενοι	6				
Κάτοικοι		3.200	8.000		
Χριστιανοί ορθόδοξοι κάτοικοι				1.865 (24%)	2.444 (26%)
Μουσουλμάνοι κάτοικοι				6.024 (76%)	6.691 (73%)
Εβραίοι κάτοικοι					31 (1%)
Σύνολο				7.889 (100%)	9.166 (100%)
Αύξηση πληθ. από προηγ. απογραφή με δεδομένα				0%	16%
Κάτοικοι εντός των τειχών					7.929

Πίνακας 33: Δεδομένα για την πόλη του Ρεθύμνου από τις διάφορες απογραφές

²⁷ Σύμφωνα με από απογραφή Μάρκου Γραδινίκου το 1628 ο πληθυσμός της πόλης του Ρεθύμνου ήταν 7.993 κάτοικοι, Ν. Σταυράκης, «Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης» 187.

²⁸ Γ. Γρυντάκης, *Η κατάκτηση της Δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους: Η στάση των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 1998, 158.

Στην απογραφή του 1881 ο πληθυσμός της πόλης του Ρεθύμνου είναι 7.889 άτομα, 24% Χριστιανοί, 76% Μουσουλμάνοι. Ο πληθυσμός της πόλης του Ρεθύμνου είναι το 24% του πληθυσμού (σημαντική μείωση από το 1832), το 12% των Χριστιανών και το 44% των Μουσουλμάνων του νομού Ρεθύμνης το 1881. Σύμφωνα με τα δεδομένα την περίοδο 1834-1881 ο πληθυσμός της πόλης του Ρεθύμνου παραμένει σταθερός (ελάχιστη μείωση). Αν οι δύο καταγραφές είναι συμβατές ως προς την μεθοδολογία διενέργειας της απογραφής και τα όρια της περιοχής που καλύπτουν, η μη αύξηση πληθυσμού φαίνεται παράδοξη καθώς δημογραφικοί λόγοι και η συγκέντρωση πληθυσμού στις πόλεις θα οδηγούσαν σε αύξηση του πληθυσμού. Όμως όπως αναφέρεται στη βιβλιογραφία ²⁹ εξαιτίας των συγκρούσεων μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων που ξεκίνησαν από την επανάσταση του 1821 και συνεχίστηκαν τις επόμενες δεκαετίες, υπήρξε μεν συγκέντρωση των μουσουλμάνων στην πόλη του Ρεθύμνου, όμως μεγάλο μέρος του Χριστιανικού πληθυσμού έφυγε από τις πόλεις και συγκεντρώθηκε στην ύπαιθρο.

Στην απογραφή του 1890 ο πληθυσμός της πόλης του Ρεθύμνου είναι 9.166, 73% δε από αυτούς είναι Μουσουλμάνοι. Στη διάρκεια της δεκαετίας μεταξύ των δύο απογραφών (1881-1890) ο πληθυσμός αυξάνεται κατά 16%. Η αύξηση του πληθυσμού είναι λογική και τα ποσοστά των Χριστιανών/Μουσουλμάνων τα δύο έτη είναι παρόμοια. Στην ίδια απογραφή καταγράφονται 7.929 «κάτοικοι εντός των τειχών», το υποσύνολο του πληθυσμού της πόλης που κατοικούσε εντός των τειχών.

4.4. Χανιά

Στη «Ψηφιακή Κρήτη» πληθυσμιακά δεδομένα για την πόλη των Χανίων υπάρχουν για πρώτη φορά για το έτος 1700. Υπάρχουν όμως από άλλες πηγές δεδομένα πριν την Οθωμανική κατάληψη. Σύμφωνα με την απογραφή του Μάρκου Γραδινίκου (1628) ο πληθυσμός της πόλης ήταν 4.340 κάτοικοι.³⁰ Το 1700 στη πόλη των Χανίων καταγράφονται 3.550 κάτοικοι (2.000 χριστιανοί ορθόδοξοι, 1.500 μουσουλμάνοι και 50 Εβραίοι κάτοικοι) (Πίνακας 33). Η καταγραφή είναι 55 έτη μετά την οθωμανική κατάκτηση των Χανίων (1645) και ο μουσουλμανικός πληθυσμός είναι σχετικά υψηλός (25% μικρότερος αυτού των χριστιανών κατοίκων). Καθώς δεν υπήρξαν εποικισμοί από Οθωμανούς ο σχετικά υψηλός αριθμός μουσουλμάνων είναι μάλλον αποτέλεσμα εξισλαμισμών (οι κάτοικοι εξασφάλιζαν φορολογικά προνόμια όπως απαλλαγή από την υποχρέωση καταβολής του κεφαλικού φόρου)³¹ και επιγαμιών (μουσουλμάνος παντρεύεται χριστιανή, τα παιδιά παίρνουν το θρήσκευμα του πατέρα). Το 1834 ο πληθυσμός των Χανίων είναι 5.800 κάτοικοι, και τα δεδομένα δεν προσδιορίζουν το θρήσκευμά τους.

²⁹ Μ. Περάκης, «Εθνοθησκευτικές και κοινωνικές μεταβολές στην Κρήτη μετά την Επανάσταση του 1821», *Μνήμων*, 31 (2010), 73.

³⁰ Ν. Σταυράκης, «Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης» 187.

³¹ Βλ. π.χ. Μ. Πεπονάκης, «Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ρέθυμνο 1997. Στ. Παρλαμάς, «Εξισλαμισμοί στην περιοχή του Χάνδακα: τα πρώτα χρόνια μετά το τέλος του Κρητικού Πολέμου», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2016.

Εξέλιξη του πληθυσμού της πόλης των Χανίων			
	1700	1834	1881
Χριστιανοί ορθόδοξοι κάτοικοι	2.000 (56%)		3.477 (27%)
Μουσουλμάνοι κάτοικοι	1.500 (42%)		9.469 (73%)
Εβραίοι κάτοικοι	50 (1%)		
<i>Σύνολο</i>	<i>3.550 (100%)</i>		<i>12.946 (100%)</i>
Κάτοικοι		5.800	
<i>Αύξηση πληθ. από προηγούμενη απογραφή με δεδομένα</i>		<i>66%</i>	<i>123%</i>

Πίνακας 34: Δεδομένα για την πόλη των Χανίων από τις διάφορες απογραφές

Η αύξηση του πληθυσμού την περίοδο 1700-1834, 66%, είναι λογική, πιθανόν υψηλή, και πιθανόν εξηγείται από την φυσική αύξηση του πληθυσμού ή/και την εσωτερική μετανάστευση πληθυσμού από άλλους οικισμούς στα Χανιά. Με την υπόθεση ότι το μέσο μέγεθος οικογένειας ήταν 4 μέλη το 1834 κατοικούσαν στα Χανιά 1.450 οικογένειες (22% οικογενειών νομού Χανίων. --δεδομένα οικογενειών άλλων οικισμών νομού από καταγραφή 1832--).

Το 1881 καταγράφονται συνολικά 12.946 κάτοικοι από τους οποίους μόνο το 27% είναι Χριστιανοί (73% Μουσουλμάνοι). Ο πληθυσμός της πόλης των Χανίων είναι το 23% του πληθυσμού, το 8% των Χριστιανών και το 68% των Μουσουλμάνων του νομού Χανίων το 1881. Το υψηλό ποσοστό Μουσουλμάνων στη πόλη των Χανίων το 1881 υποδηλώνει τη συγκέντρωση των Μουσουλμάνων στις μεγάλες πόλεις και την έξοδο των Χριστιανών στην ύπαιθρο. Η αύξηση του πληθυσμού την περίοδο 1834-1881 είναι πολύ υψηλή (123%) και αν οι δύο καταγραφές είναι πλήρεις και συμβατές ως προς την μεθοδολογία που έγιναν μπορεί να εξηγηθεί μόνο από την συγκέντρωση του Μουσουλμανικού πληθυσμού στις μεγάλες πόλεις δηλαδή την εσωτερική μετανάστευση από άλλους οικισμούς του νομού Χανίων ή και της υπόλοιπης Κρήτης. Στη βιβλιογραφία³² αναφέρεται ότι στο νομό Χανίων τον 19^ο αιώνα οι Μουσουλμάνοι παρέμειναν σε μεγάλο ποσοστό στην πόλη, ενώ υπήρξε τάση εξόδου των Χριστιανών προς την ύπαιθρο.

³²Μ. Περάκης, «Εθνοθηρησκευτικές και κοινωνικές μεταβολές στην Κρήτη μετά την Επανάσταση του 1821», *Μνήμων*, 31 (2010), 73.

5. Ανάλυση των απογραφών 1650, 1671, 1832 και 1881 σε επίπεδο δήμων

5.1. Εισαγωγή

Το κεφάλαιο αυτό επικεντρώνεται στην ανάλυση των δεδομένων των απογραφών 1650, 1671, 1832 και 1881 σε επίπεδο Καποδιστριακού δήμου. Η ανάλυση σε αυτό το χωρικό επίπεδο επιτρέπει τον εντοπισμό χαρακτηριστικών κατοίκησης του πληθυσμού που δεν είναι εμφανή όταν η ανάλυση γίνεται σε επίπεδο μεμονωμένων οικισμών ή νομού. Αθροίζοντας τα δεδομένα των οικισμών στο επίπεδο του δήμου επιτρέπει να φανούν κάποιες τάσεις σε χωρικό επίπεδο μεγαλύτερο από αυτό του οικισμού.³³ Το σχέδιο Καποδίστρια οριοθετεί 70 δήμους για την Κρήτη. Προτιμήθηκε αυτό το χωρικό επίπεδο συσσωμάτωσης (αθροίσματος) των δεδομένων των οικισμών και όχι αυτό των Καλλικρατικών δήμων (οι δήμοι με την σημερινή διοικητική διαίρεση της Ελλάδας, συνολικά 27 στη Κρήτη) καθώς επιτρέπει μία πλέον λεπτομερή χωρική ανάλυση. Σε επόμενη ερευνητική εργασία θα μπορούσε να επιχειρηθεί χωρική ανάλυση που εστιάζεται στους οικισμούς και να γίνουν διακριτές χωρικές συσχετίσεις που δεν ακολουθούν αναγκαστικά τα θεσμοθετημένα διοικητικά όρια.

Στον Πίνακα 35 έχουν υπολογιστεί χαρακτηριστικά κάθε δήμου, ο αριθμός των οικισμών του δήμου που αναφέρονται στη «Ψηφιακή Κρήτη», το μέσο υψόμετρο του δήμου και η μέση απόσταση από την θάλασσα. Οι δύο γεωγραφικές μεταβλητές (μέσο υψόμετρο, μέση απόσταση) έχουν υπολογιστεί βάσει των πληροφοριών των οικισμών του δήμου για τους οποίους υπάρχουν πληροφορίες σε μία ή περισσότερες απογραφές. Στον νομό Ηρακλείου οι Καποδιστριακοί δήμοι με τους περισσότερους οικισμούς στις Οθωμανικές καταγραφές είναι οι δήμοι του Αρκαλοχωρίου (42 οικισμοί), Αστερουσίων (26 οικισμοί), Καστελλίου (24 οικισμοί), Γόρτυνας (23 οικισμοί), Νίκου Καζαντζάκη (23 οικισμοί), Κόφινα (22 οικισμοί), Βιάννου (21 οικισμοί), Μοιρών (20 οικισμοί). Στον νομό Λασιθίου ο δήμος Ιεράπετρας έχει τους περισσότερους οικισμούς (27 οικισμοί). Στον νομό Ρεθύμνης οι δήμοι με τους περισσότερους οικισμούς της «Ψηφιακής Κρήτης» είναι του Γεροποτάμου (33 οικισμοί), Ρεθύμνης (31 οικισμοί), Κουλούκωνα (30 οικισμοί). Στον νομό Χανίων οι δήμοι του Κολυμβαρίου (33 οικισμοί), Πελεκάνου (29 οικισμοί), Μουσούρων (22 οικισμοί), Μυθήμνης (22 οικισμοί), Πλατανιά (22 οικισμοί), Κισσάμου (21 οικισμοί), Σφακίων (21 οικισμοί), Ανατολικού Σελίνου (20 οικισμοί) έχουν τους περισσότερους οικισμούς.

Η ανάλυση κατ' αρχάς υπολογίζει τους πληθυσμούς των διαφόρων δήμων³⁴ και στη συνέχεια επικεντρώνεται στην εκτίμηση της κατανομής του πληθυσμού του νομού στους δήμους. Σύγκριση των κατανομών επιτρέπει την αποτύπωση των αλλαγών πληθυσμών στους δήμους. Στις απογραφές 1832 και 1881 βασικά σημεία της ανάλυσης είναι οι πληθυσμιακές αλλαγές της περιόδου 1832-1881 και ο διαχωρισμός του πληθυσμού βάσει του θρησκευματος.

³³ Ανάλυση των δεδομένων ορισμένων απογραφών σε επίπεδο επαρχίας παρουσιάζεται από Ν. Ανδριώτη, «Πληθυσμός και οικισμοί της ανατολικής Κρήτης (16^{ος}-19^{ος} αι.)»

³⁴ Οι πληθυσμοί νομών στους Πίνακες αυτού του κεφαλαίου πιθανόν να μην συμφωνούν με αυτούς που αναφέρονται στο κεφάλαιο 3 της μελέτης καθώς οι πληθυσμοί στο κεφάλαιο 3 περιλαμβάνουν και τους οικισμούς για τους οποίους υπάρχουν δεδομένα στις καταγραφές αλλά δεν είναι γνωστή η γεωγραφική θέση τους και συνεπώς ο δήμος στον οποίον ανήκουν και συνεπώς δεν λαμβάνονται υπ' όψη στον υπολογισμό των πληθυσμών των δήμων. Οι διαφορές πληθυσμών είναι πάντως πολύ μικρές.

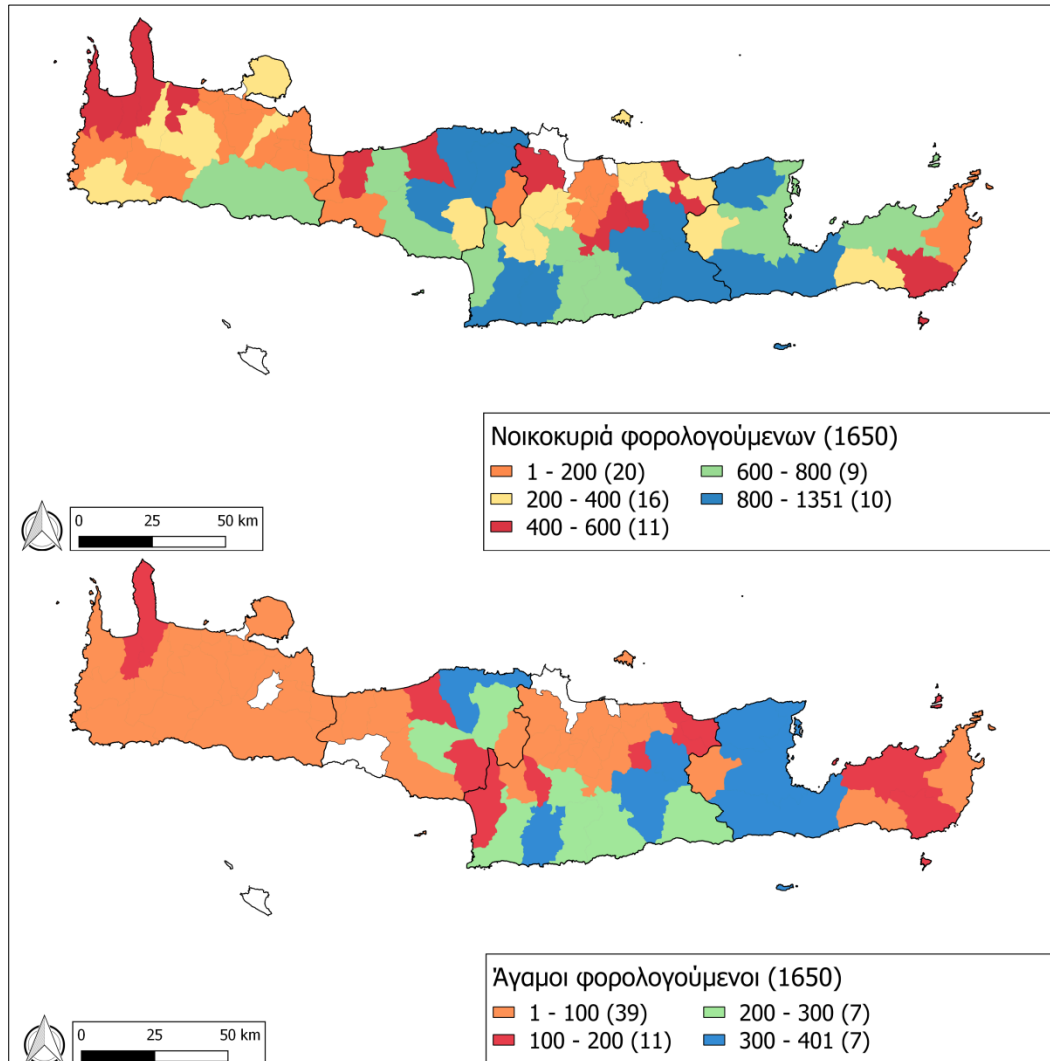
<i>Δήμος</i>	<i>Οικισμοί «Ψηφιακής Κρήτης»</i>	<i>Μέσο υψόμ. (μ)</i>	<i>Απόστ θάλ. (χλμ)</i>
Κρήτη	1.153		
Νομός Ηρακλείου	378		
Αγίας Βαρβάρας	16	493	19,7
Αρκαλοχωρίου	44	359	14,3
Αρχανών	4	384	10,6
Αστερουσίων	28	392	8,7
Βιάννου	23	553	7,1
Γαζίου	8	158	3,2
Γοργοαΐνη	10	401	13,9
Γόρτυνας	23	270	8,9
Γουβών	12	199	4,2
Επισκοπής	8	288	7,2
Ζαρού	11	402	15,1
Ηρακλείου	18	159	6,2
Θραψανού	6	342	14,3
Καστελλίου	24	401	12,7
Κόφινα	24	374	10,3
Κρουσώνα	5	313	12,4
Μαλίων	3	334	3,6
Μοιρών	20	194	9,3
Νέας Αλικαρν.	1	11	1,6
Νίκου Καζαντζάκη	31	390	15,2
Παλιανής	7	319	16,9
Ρούβα	7	425	18,8
Τεμένους	6	371	16,9
Τυλίσου	11	415	8,6
Τυμπακίου	20	191	6,0
Χερσονήσου	8	223	4,7
Νομός Λασιθίου	167		
Αγίου Νικολάου	19	321	4,7
Ιεραπέτρας	32	246	3,9
Ιτάνου	14	361	4,2
Λεύκης	18	499	6,7
Μακρύ Γιαλού	12	301	4,9
Νεάπολης	17	329	6,2
Οροπ. Λασιθίου	18	856	13,2
Σητείας	37	314	5,4

	<i>Οικισμοί «Ψηφιακής Κρήτης»</i>	<i>Μέσο υψόμ. (μ)</i>	<i>Απόστ θάλ. (χλμ)</i>
Νομός Ρεθύμνης	256		
Ανωγείων	2	695	12,6
Αρκαδίου	26	210	4,5
Γεροποτάμου	35	228	6,2
Κουλούκωνα	32	344	8,0
Κουρητών	16	411	9,1
Λάμπης	31	421	5,1
Λαππαίων	12	332	6,0
Νικηφόρου Φωκά	23	269	5,8
Ρεθύμνης	35	260	4,4
Σιβρίτου	25	524	12,7
Φοίνικα	19	284	4,0
Νομός Χανίων	352		
Ακρωτηρίου	16	145	2,2
Ανατολικού Σελίνου	20	535	6,3
Αρμένων	12	210	5,2
Βάμου	16	204	2,6
Βουκολιάν	17	227	7,9
Γεωργιουπόλεως	12	117	2,5
Ελευθ. Βενιζέλου	5	51	3,0
Θερίσου	7	138	5,6
Ινναχωρίου	16	438	6,6
Καντάνου	16	447	10,1
Κεραμιών	19	429	7,3
Κισσάμου	21	152	2,9
Κολυμβαρίου	34	162	3,7
Κρυονερίδας	8	194	5,3
Μουσούρων	23	286	10,7
Μυθήμνης	22	159	4,9
Νέας Κυδωνίας	4	58	1,2
Πελεκάνου	29	415	5,0
Πλατανιά	22	89	3,5
Σούδας	3	94	0,8
Σφακίων	21	356	2,5
Φρε	6	245	8,0
Χανίων	2	20	0,3
Ασή Γωνιάς (κ)	1	413	9,0
Γαύδου (κ)			

Πίνακας 35: Οι Καποδιστριακοί δήμοι της Κρήτης

5.2. Καταγραφές του 1650 και 1671

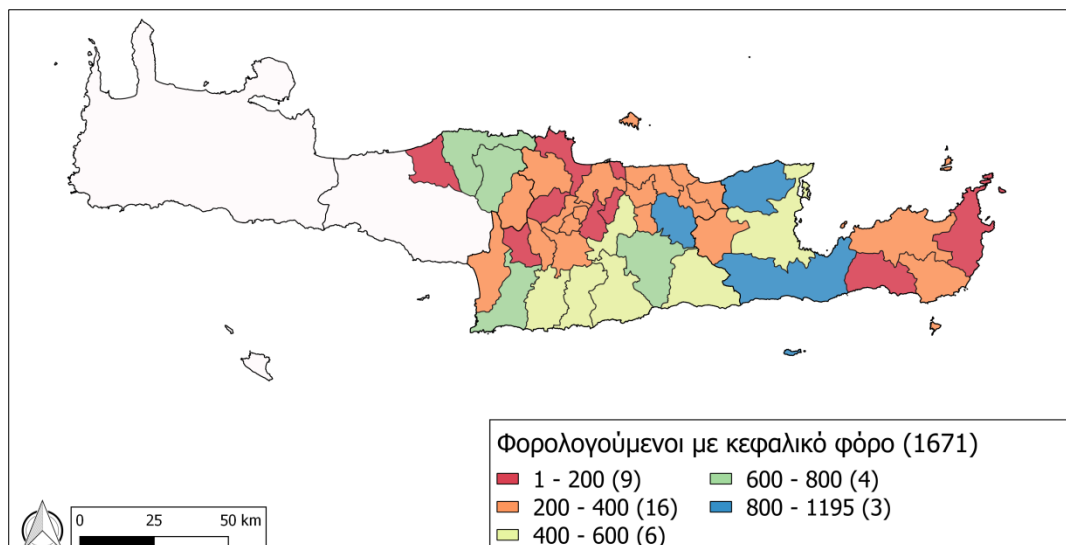
Τα αποτελέσματα των καταγραφών 1650 και 1671 σε επίπεδο Καποδιστριακού δήμου εμφανίζονται στον Πίνακα 36 και στους Χάρτες 14 (1650) και 15 (1671). Για κάθε δήμο παρατίθεται το σύνολο των φορολογούμενων νοικοκυριών (1650), των άγαμων φορολογούμενων (1650), η αναλογία νοικοκυριών/ άγαμων (1650) και το σύνολο των φορολογουμένων (1671). Θεματικοί χάρτες της κατανομής του πληθυσμού στους δήμους εμφανίζονται στο Χάρτη 14 (1650) και Χάρτη 15 (1671).

Χάρτης 14: Νοικοκυριά φορολογούμενων στους δήμους της Κρήτης (1650)

Δήμοι με περισσότερα από 900 νοικοκυριά φορολογουμένων το 1650 είναι οι (σε παρένθεση ο νομός): Καστελλίου (Η) 1.351, Νεάπολης (Λ) 1.271, Ιεράπετρας (Λ) 1.171, Αρκαλοχωρίου (Η) 1.103, Σιβρίτου (Ρ) 980, Γόρτυνας (Η) 929 και Γεροποτάμου (Ρ) 918. Σε μεγάλο βαθμό οι ίδιοι δήμοι έχουν τους περισσότερους φορολογούμενους και στη καταγραφή του 1671. Η αναλογία νοικοκυριά προς άγαμους φορολογούμενους (απογραφή 1650) κυμαίνεται από 2,2 (δήμος Καντάνου (Χ)) σε 12,3 (δήμος Λαππαίων (Ρ)). Σε 16 δήμους είναι μεταξύ 2,0 και 3,0, σε 15 δήμους μεταξύ 3,0 και 4,0 και σε 16 δήμους μεταξύ 4,0 και 5,0. Οι συσχετίσεις της

αναλογίας νοικοκυριά/άγαμοι με το μέσο υψόμετρο του δήμου ή την απόσταση από την θάλασσα δεν είναι σημαντικές.

Χάρτης 15: Φορολογούμενοι με κεφαλικό φόρο στους δήμους της Κρήτης (1671)

Η σύγκριση των κατανομών του πληθυσμού του νομού στους δήμους (Πίνακας 37) δείχνει ότι τα ποσοστά κατανομής του 1650 είναι σχετικά παρόμοια με αυτά του 1671. Στον νομό Ηρακλείου στον δήμο Καστελλίου αναλογεί το 11% των νοικοκυριών/φορολογουμένων, στον δήμο Αρκαλοχωρίου το 7-9%, στον δήμο Γόρτυνας το 6-8%. Στο νομό Λασιθίου το ποσοστό του δήμου Νεάπολης αυξάνεται από 26% σε 32%, του δήμου Ιεράπετρας παραμένει σταθερό στο 24% ενώ του Αγίου Νικολάου μειώνεται από 15% σε 13%. Τα αποτελέσματα της σύγκρισης δείχνουν ότι τα πρώτα 20 χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας οι πληθυσμιακές μεταβολές υπήρξαν σχετικά ομοιόμορφες.

Στον νομό Ρεθύμνης στην καταγραφή του 1671 υπάρχουν πληροφορίες μόνο για 4 οικισμούς, συνεπώς δεν είναι εφικτή κάποια σύγκριση. Οι τρεις μεγαλύτεροι δήμοι του νομού Ρεθύμνης το 1650 ήταν οι δήμοι Σιβρίτου, Γεροποτάμου και Κουλούκωνα (16%, 16% και 14% αντίστοιχα του πληθυσμού του νομού Ρεθύμνης). Στον δήμο Χανίων οι τέσσερις μεγαλύτεροι δήμοι το 1650 (νοικοκυριά φορολογουμένων) είναι οι δήμοι Σφακίων, Κισσάμου, Κολυμβαρίου και Μυθήμνης (12%, 10%, 9%, 9% των νοικοκυριών του νομού Χανίων αντίστοιχα).

Δήμος	Οικισμοί	Μέσο υψόμ. (μ)	Απόστ θάλ. (χλμ)	1650			1671
				Νοικοκ φορολ.	Άγαμοι φορολ.	Αναλογία Νοικοκ/ άγαμοι ¹	
Σύνολο Κρήτης	731			29.381	7.795	3,8	15.233
Ν. Ηρακλείου	281			12.580	3.827	3,3	9.529
Αγίας Βαρβάρας	14	493	19,7	657	223	2,8	271
Αρκαλοχωρίου	35	359	14,3	1.159	393	2,8	734
Αρχανών	3	384	10,6	54	2	6,0	74
Αστερουσίων	23	391	8,9	827	300	2,4	567
Βιάννου	13	553	7,1	882	269	2,9	481
Γαζίου	0	158	3,2			--	83
Γοργολαΐνη	5	401	13,9	254	58	3,6	263
Γόρτυνας	23	270	8,9	929	314	3,0	544
Γουβών	9	199	4,2	313	67	4,7	299
Επισκοπής	8	288	7,2	349	67	4,2	361
Ζαρού	7	402	15,1	250	90	2,8	151
Ηρακλείου	2	159	6,2	57	13	4,4	331
Θραψανού	5	342	14,3	408	134	3,0	346
Καστελλίου	18	401	12,7	1.351	390	3,2	1.047
Κόφινα	19	374	10,3	735	268	2,7	600
Κρουσάνα	5	313	12,4	215	55	3,9	195
Μαλίων	3	334	3,6	371	153	2,4	306
Μοιρών	16	194	9,3	845	287	2,8	603
Νέας Αλικαρνασσού	0	11	1,6				16
Νίκου Καζαντζάκη	23	391	15,3	613	103	4,4	560
Παλιανής	6	319	16,9	248	27	9,2	245
Ρούβα	4	424	18,8	312	111	2,8	287
Τεμένους	5	371	16,9	180	50	3,6	153
Τυλίσου	9	415	8,6	417	86	4,8	370
Τυμπακίου	20	191	6,0	747	198	3,6	426
Χερσονήσου	6	223	4,7	407	169	2,4	216
Νομός Λασιθίου	91			4.942	1.516	3,3	3.954
Αγίου Νικολάου	7	321	4,5	715	309	2,3	489
Ιεραπέτρας	20	246	3,9	1.171	401	2,9	1.051
Ιτάνου	3	361	4,2	55	16	3,4	34
Λεύκης	11	499	6,7	534	117	4,5	366
Μακρύ Γιαλού	7	301	4,9	224	65	3,4	118
Νεάπολης	11	329	6,2	1.271	376	3,4	1.195
Οροπεδίου Λασιθίου	11	856	13,2	355	84	3,7	380
Σητείας	21	314	5,4	617	148	3,9	321
Νομός Ρεθύμνης	190			6.282	1.311	4,8	1.750

Ανωγείων	2	695	12,6	182	25	6,2	221
Αρκαδίου	18	210	4,5	587	130	4,3	90
Γεροποτάμου	27	228	6,2	981	398	2,4	747
Κουλούκωνα	23	344	8,0	884	212	4,1	692
Κουρητών	16	411	9,1	398	125	2,9	
Λάμπης	26	421	5,1	652	9	5,0	
Λαππαίων	6	332	6,0	172	6	12,3	
Νικηφόρου Φωκά	13	269	5,8	595	58	7,8	
Ρεθύμνης	20	260	4,4	627	94	5,2	
Σιβρίτου	24	524	12,7	993	254	3,7	
Φοίνικα	15	284	4,0	211		--	
Νομός Χανίων	169			5.577	1.141	4,9	
Ακρωτηρίου	7	145	2,2	246	74	3,3	
Ανατολικού Σελίνου	6	535	6,3	98	13	5,0	
Αρμένων	5	210	5,2	282	59	4,8	
Βάμου	7	204	2,6	177	31	4,3	
Βουκολιών	10	227	7,9	356	82	4,3	
Γεωργιουπόλεως	6	117	2,5	69	6	6,5	
Ελευθ. Βενιζέλου	3	51	3,0	112	20	5,6	
Θερίσου	3	138	5,6	62	14	4,4	
Ινναχωρίου	8	438	6,6	145	34	4,3	
Καντάνου	6	447	10,1	170	59	2,5	
Κεραμίων	4	429	7,3	190	39	4,9	
Κισσάμου	16	152	2,9	540	93	5,2	
Κολυμβαρίου	17	162	3,7	516	140	3,6	
Κρυονερίδας	4	194	5,3	197	25	7,9	
Μουσούρων	13	286	10,7	327	71	4,6	
Μυθήμνης	16	159	4,9	479	102	4,1	
Νέας Κυδωνίας	1	58	1,2	54	15	3,6	
Πελεκάνου	11	415	5,0	243	74	2,9	
Πλατανιά	12	89	3,5	418	87	4,8	
Σούδας	1	94	0,8	110	22	5,0	
Σφακίων	11	356	2,5	683	77	7,2	
Φρε	1	245	8,0	61		--	
Χανίων		20	0,3			--	
Ασή Γωνιάς (κ)	1	413	9,0	42	4	10,5	
Γαύδου (κ)							

¹Η αναλογία Νοικοκυριά/Άγαμοι κάθε δήμου υπολογίζεται μόνο με τα δεδομένα των οικισμών για τους οποίους υπάρχουν πληροφορίες και για τις δύο μεταβλητές, συνολικά 670 οικισμοί σε όλη τη Κρήτη.

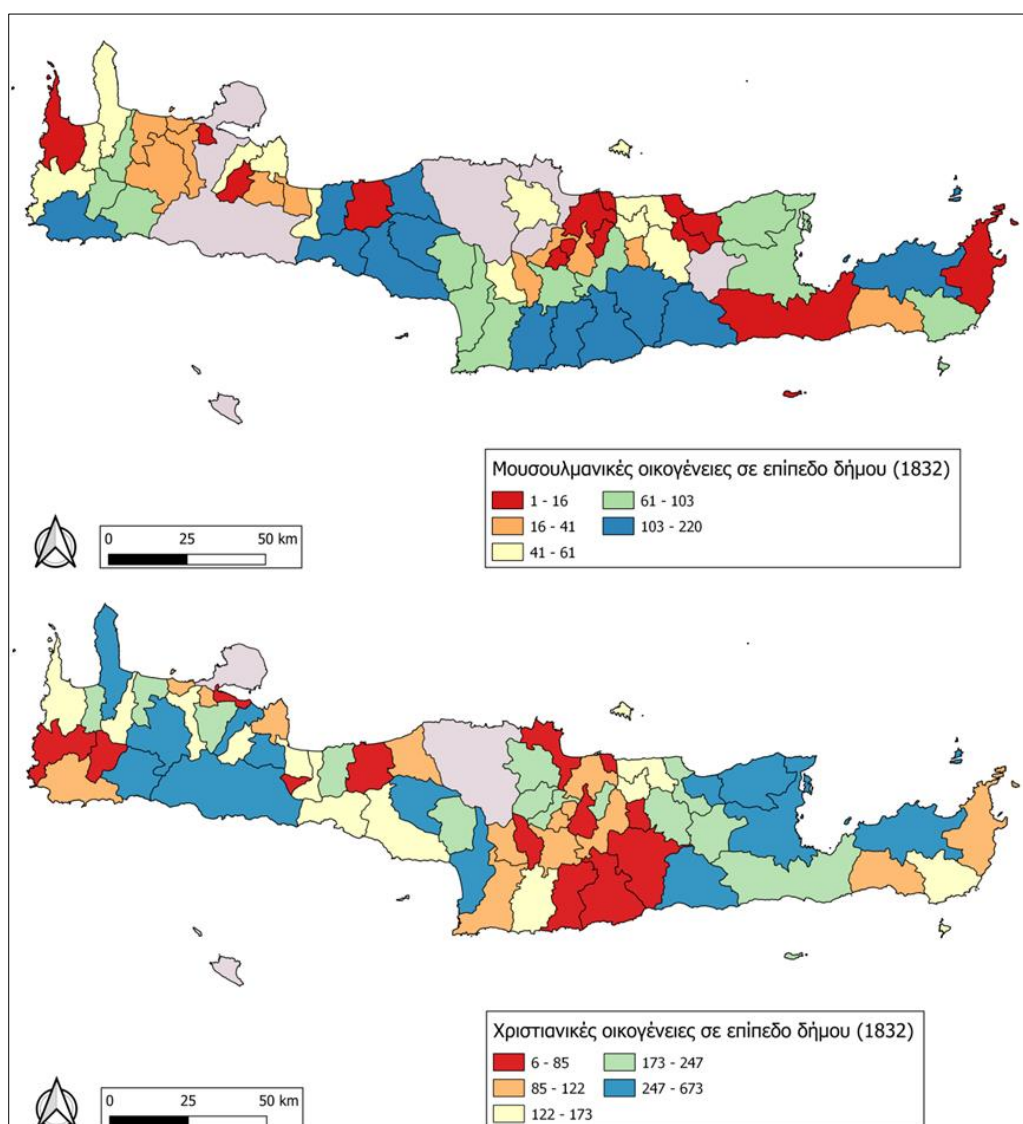
Πίνακας 36: Καποδιστριακοί δήμοι της Κρήτης: δεδομένα απογραφών 1650 και 1671

Δήμος	1650		1671		1650		1671
	% Νοικοκ. φορολ. νομού	% Άγαμοι φορολ. νομού	% Φορολ. νομού		% Νοικοκ. φορολ. νομού	% Άγαμοι φορολ. νομού	% Φορολ. νομού
Κρήτη	100	100	100				
Νομός Ηρακλείου	43	49	63	Νομός Ρεθύμνης	21	17	11
Αγίας Βαρβάρας	5	6	3	Ανωγείων	3	2	13
Αρκαλοχωρίου	9	10	8	Αρκαδίου	9	10	5
Αρχανών	0	0	1	Γεροποτάμου	16	30	43
Αστερουσίων	7	8	6	Κουλούκωνα	14	16	40
Βιάννου	7	7	5	Κουρητών	6	10	
Γαζίου			1	Λάμπης	10	1	
Γοργοαΐνη	2	2	3	Λαππαίων	3	0	
Γόρτυνας	7	8	6	Νικηφόρου Φωκά	9	4	
Γουβών	2	2	3	Ρεθύμνης	10	7	
Επισκοπής	3	2	4	Σιβρίτου	16	19	
Ζαρού	2	2	2	Φοίνικα	3		
Ηρακλείου	0	0	3	Νομός Χανίων	19	15	
Θραγανού	3	4	4	Ακρωτηρίου	4	6	
Καστελλίου	11	10	11	Ανατ. Σελίνου	2	1	
Κόφινα	6	7	6	Αρμένων	5	5	
Κρουσάνα	2	1	2	Βάμου	3	3	
Μαλίων	3	4	3	Βουκολιών	6	7	
Μοιρών	7	7	6	Γεωργιουπόλεως	1	1	
Νέας Αλικαρνασσού			0	Ελευθ. Βενιζέλου	2	2	
Νίκου Καζαντζάκη	5	3	6	Θερίσου	1	1	
Παλιανής	2	1	3	Ινναχωρίου	3	3	
Ρούβα	2	3	3	Καντάνου	3	5	
Τεμένους	1	1	2	Κεραμιών	3	3	
Τυλίσου	3	2	4	Κισσάμου	10	8	
Τυμπακίου	6	5	4	Κολυμβαρίου	9	12	
Χερσονήσου	3	4	2	Κρυονερίδας	4	2	
Νομός Λασιθίου	17	19	26	Μουσούρων	6	6	
Αγίου Νικολάου	14	20	12	Μυθήμνης	9	9	
Ιεραπέτρας	24	26	27	Νέας Κυδωνίας	1	1	
Ιτάνου	1	1	1	Πελεκάνου	4	6	
Λεύκης	11	8	9	Πλατανιά	7	8	
Μακρύ Γιαλού	5	4	3	Σούδας	2	2	
Νεάπολης	26	25	30	Σφακίων	12	7	
Οροπ. Λασιθίου	7	6	10	Φρε	1		
Σητείας	12	10	8	Χανίων			
				Ασή Γωνιάς (κ)	1	0	
				Γαύδου (κ)			

Πίνακας 37: Ποσοστιαία κατανομή (%) των φορολογουμένων των νομών στους δήμους (1650, 1671)

5.3. Απογραφές 1832 και 1881

Τα δεδομένα των απογραφών 1832 και 1881 σε επίπεδο δήμου παρουσιάζονται στον [Πίνακα 38](#). Για κάθε δήμο παρατίθενται το σύνολο των οικογενειών (1832) /κατοίκων (1881) (Σ οικογ/κατ), το ποσοστό Χριστιανών (% Χ) και τα ποσοστά (%) του χριστιανικού/μουσουλμανικού πληθυσμού του δήμου που κατοικεί σε «Χριστιανικούς»/«Μουσουλμανικούς» οικισμούς (% Μόνο Χ/ Χ, % Μόνο Μ/Μ). Θεματικοί χάρτες του πληθυσμού στους δήμους εμφανίζονται στο [Χάρτη 16](#) (απογραφή 1832) και [Χάρτη 17](#) (απογραφή 1881).

Χάρτης 16: Αριθμός οικογενειών κατά θρήσκευμα στους δήμους της Κρήτης (1832)

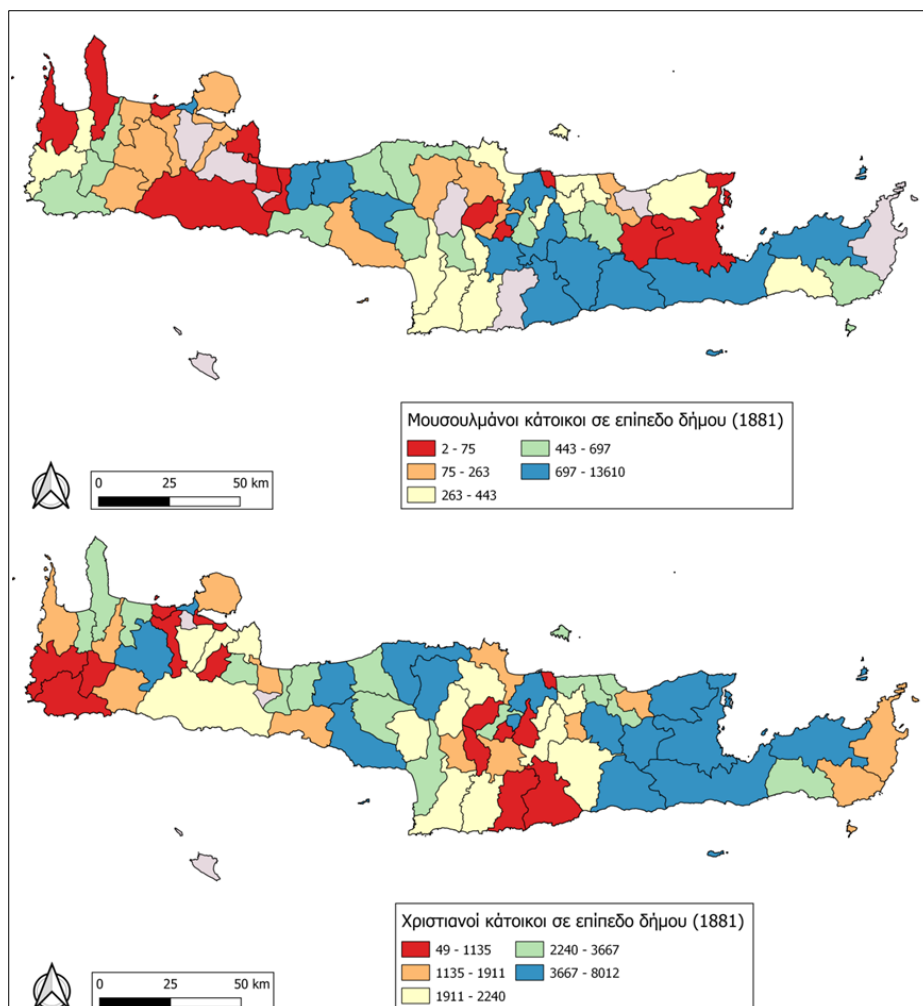
Ο πληθυσμός του Καποδιστριακού δήμου Ηρακλείου το 1881 είναι 22.494 κάτοικοι (37% Χριστιανοί, 63% Μουσουλμάνοι). Στο δήμο κατοικεί το 27% του πληθυσμού, το 16% των Χριστιανών και το 48% των Μουσουλμάνων του νομού. Στον οικισμό του Χάνδακα στη καταγραφή του 1832 δεν καταγράφονται οικογένειες, καταγράφονται 12.000 κάτοικοι χωρίς

προσδιορισμό του θρησκευμάτος τους. Εάν υποθέσουμε ότι κάθε οικογένεια αποτελείται από 4 μέλη οι οικογένειες του δήμου Ηρακλείου το 1832 είναι 3.000, 36% των οικογενειών του νομού. Δήμοι του νομού Ηρακλείου με πληθυσμό άνω των 4,000 κατοίκων το 1881 είναι: Βιάννου (5.667 κάτοικοι), Αρκαλοχωρίου (5.438), Καστελλίου (4.415), Τυμπακίου (4.070). Για να συγκριθούν οι μεταβολές πληθυσμών, καθώς τα δεδομένα του 1832 είναι οικογένειες και του 1881 κάτοικοι, οι οικογένειες του 1832 μετατρέπονται σε κατοίκους με την υπόθεση ότι σε όλους τους οικισμούς κάθε οικογένεια είχε κατά μέσο όρο 4 μέλη.³⁵ Η αύξηση του συνολικού πληθυσμού του νομού είναι 162%. Η μεγαλύτερη ποσοστιαία αύξηση πληθυσμού ήταν στους δήμους Γαζίου (539%), Τεμένους, (467%), Θραψανού, (382%), Αρκαλοχωρίου (355%), Νίκου Καζαντζάκη (323%), Μοιρών (319%) και η μικρότερη αύξηση στους δήμους Νέας Αλικαρνασσού (92%), Ηρακλείου (81%) και Ρούβα (59%).

---

³⁵ Η υπόθεση ότι κατά μέσο όρο σε κάθε οικογένεια υπάρχουν 4 άτομα που χρησιμοποιείται και σε άλλες ενότητες της ερευνητικής εργασίας αναφέρεται από Ν. Ανδριώτη «Πληθυσμός και οικισμοί της ανατολικής Κρήτης (16^{ος}-19^{ος} αι.)», 14, και είναι μέσος όρος για τις οικογένειες στην Ελλάδα την εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας. Είναι μέσος όρος και δεν λαμβάνει υπ' όψη τοπικές ιδιαιτερότητες (πόλεις/μικρότερες οικογένειες, ύπαιθρος/μεγαλύτερες οικογένειες), ούτε διαφορές του μεγέθους των οικογενειών ανάλογα με το θρήσκευμα ή/και μεταβολές του μέσου μεγέθους οικογένειας με την πάροδο των ετών. Συνεπώς η υπόθεση για το ίδιο μέσο αριθμό μελών ανά οικογένεια επιτρέπει μεν την σύγκριση πληθυσμών οικογενειών/νοικοκυριών και κατοίκων, πιθανόν όμως να μην είναι απόλυτα σωστή.

Χάρτης 17: Αριθμός κατοίκων κατά θρήσκευμα στους δήμους της Κρήτης (1881)

Στους περισσότερους δήμους του νομού Ηρακλείου την περίοδο 1832-1881 το % Χριστιανών παραμένει σταθερό ή αυξάνεται σημαντικά. Το 1881 το ποσοστό Χριστιανών είναι μικρότερο από 50 % στους δήμους Αρκαλοχωρίου (28% το 1832 /41% το 1881), Αστερουσίων (27% / 44%), Ηρακλείου (37% το 1881), Κόφινα (27% / 32%), Νέας Αλικαρνασσού (56% / 40%) Ρούβα (57%/ 60%) και Τεμένους (61% / 44%). Στους δήμους Ρούβα και Τεμένους (δήμοι στην ενδοχώρα) το % Χριστιανών μειώνεται αισθητά από το 1832 στο 1881 οι πληθυσμοί όμως αυτών των δήμων ήταν πολύ μικροί το 1832. Δήμοι με έντονη συγκέντρωση πληθυσμού σε «Χριστιανικούς» οικισμούς (ποσοστό άνω του 50% Χριστιανών του δήμου) είναι οι δήμοι Βιάννου, Γαζίου, Γουβών, Ζαρού, Καστελλίου, Κόφινα, Κρουσώνα, Μαλίων, Μοιρών Τυλίσου, Τυμπακίου και Χερσονήσου. Δήμοι με έντονη συγκέντρωση Μουσουλμάνων σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς (ποσοστό άνω του 50% Μουσουλμάνοι του δήμου) είναι οι δήμοι Αγίας Βαρβάρας (61% το 1832/76% το 1881), Ζαρού (91% /81%), Κόφινα (54% /71%), Μοιρών, (84% / 58%) και Παλιανής (0% / 65%).

Στο νομό Λασιθίου ο μεγαλύτερος δήμος το 1832 είναι ο δήμος Σητείας αλλά το 1881 ο πολυπληθέστερος δήμος είναι της Ιεράπετρας. Δήμοι με πληθυσμό μεγαλύτερο από 4.000 κατοίκους το 1881 είναι οι δήμοι Ιεράπετρας (10.107 κάτοικοι, 23,3% νομού), Σητείας (8.177).

Νεάπολης (7.971), Αγίου Νικολάου (6.126), και Οροπεδίου Λασιθίου (4.134) Ο πληθυσμός του νομού αυξάνεται κατά 320%. Οι ποσοστιαίες αυξήσεις πληθυσμών την περίοδο 1832-1881 (υπόθεση 4 μέλη ανά οικογένεια) είναι μεγαλύτερες για τους δήμους Ιεραπέτρας (1.139%), Μακρύ Γιαλού (400%), Οροπεδίου Λασιθίου (340%) και μικρότερες για τους δήμους Αγίου Νικολάου (191%) και Ιτάνου (108%). Το % Χριστιανών αυξάνεται σε όλους τους δήμους του νομού Λασιθίου. Μόνη εξαίρεση ο δήμος Ιεράπετρας, που ως αποτέλεσμα της συγκέντρωσης του μουσουλμανικού πληθυσμού στις πόλεις αλλά και της μεγάλης αύξησης των Χριστιανών, ο πληθυσμός του δήμου από 204 οικογένειες το 1832 (100% Χριστιανοί) το 1881 είναι 10.107 κάτοικοι (74% Χριστιανοί). Το 1881, σε κάθε δήμο του νομού Λασιθίου το % Χριστιανών κατοίκων είναι μεγαλύτερο από 70%. Δήμοι με υψηλά ποσοστά Χριστιανών να κατοικούν σε «Χριστιανικούς» οικισμούς είναι οι δήμοι Αγίου Νικολάου (42% το 1832/ 91% το 1881) Ιτάνου (89% /100%) και Οροπεδίου Λασιθίου (100% /65%). Οι μόνοι δήμοι με πληθυσμό σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς είναι οι δήμοι Λεύκης (11% το 1832 /17% το 1881 των μουσουλμάνων κατοικεί σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς), Μακρύ Γιαλού (20% /15%) και Σητείας (45% /45%).

Ο πληθυσμός του δήμου Ρεθύμνης το 1881 είναι 13.210 κάτοικοι (37% Χριστιανοί, 63% Μουσουλμάνοι) Στο δήμο κατοικεί το 26% πληθυσμού, το 13% Χριστιανών, και το 64% των Μουσουλμάνων του νομού Ρεθύμνης. Το 1832 δεν καταγράφονται οικογένειες την πόλη του Ρεθύμνου, καταγράφονται όμως 8.000 κάτοικοι χωρίς να προσδιορίζεται το θρήσκευμα τους. Με την υπόθεση ότι κάθε οικογένεια αποτελείται από 4 μέλη οι οικογένειες του δήμου Ρεθύμνου το 1832 είναι 3.159, 48% των οικογενειών του νομού. Ο πληθυσμός του νομού το 1832-1881 αυξάνεται κατά 201%. Οι αυξήσεις πληθυσμών είναι μεγαλύτερες στους δήμους Νικηφόρου Φωκά (291%), Λάμπης (268%), Σιβρίτου (216%) και Λαππαίων (206%) και μικρότερες στο δήμο Ρεθύμνου (59%). Το 1832 στους οικισμούς των δήμων Ανωγείων, Γεροποτάμου και Κουλούκωνα δεν καταγράφονται οικογένειες. Το 1881 ο συνολικός πληθυσμός των 3 δήμων είναι 11.447 κάτοικοι και σε κάθε δήμο το % Χριστιανών μεγαλύτερο από 95%. Στους δήμους Λάμπης και Φοίνικα το % Χριστιανών του 1832 σχεδόν διπλασιάζεται το 1881. Η συγκέντρωση Χριστιανών σε «Χριστιανικούς» οικισμούς αυξάνεται σημαντικά το 1881 και είναι πολύ υψηλή για τους δήμους Ανωγείων (100%), Κουλούκωνα (89%), Φοίνικα (86%) και Λάμπης (83%). Την περίοδο 1832-1881 το ποσοστό Μουσουλμάνων που κατοικεί σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς στο δήμο Φοίνικα αυξάνεται (από 0% σε 65%), στον δήμο Νικηφόρου Φωκά παραμένει σταθερό (περίπου 56%), ενώ στον δήμο Σιβρίτου μειώνεται (από 70% σε 23%).

Ο πληθυσμός του δήμου Χανίων το 1881 είναι 14.515 κάτοικοι (32% Χριστιανοί, 68% Μουσουλμάνοι) Στο δήμο κατοικεί το 26% του συνολικού πληθυσμού, το 11% των Χριστιανών και το 72% των Μουσουλμάνων του νομού Χανίων. Το 1832 δεν καταγράφονται οικογένειες στη πόλη των Χανίων, καταγράφονται όμως 5.800 κάτοικοι χωρίς να προσδιορίζεται το θρήσκευμα τους. Με την υπόθεση ότι κάθε οικογένεια αποτελείται από 4 μέλη. οι οικογένειες στο δήμο Χανίων το 1832 είναι 1.450, 22% των οικογενειών του νομού. Ο πληθυσμός του νομού το 1832-1881 αυξάνεται κατά 126%. Οι αυξήσεις πληθυσμών είναι μεγαλύτερες στους δήμους Ινναχωρίου (711%), Σούδας (323%), Βάμου (237%), Κισσάμου (226%) και Κολυμβαρίου (204%) και μικρότερες στους δήμους Μουσούρων (96%),

Πελεκάνου (92%), Ασή Γωνιάς (κ) (83%), Φρε (74%), Ανατολικού Σελίνου (38%), Σφακίων (13%), Θερίσου (-20%). Στην απογραφή του 1881 δεν υπάρχουν δεδομένα για τους οικισμούς του δήμου Ελευθερίου Βενιζέλου, ενώ για του οικισμούς στο δήμο Ακρωτηρίου και την κοινότητα της Γαύδου δεν υπάρχουν πληροφορίες ούτε το 1832 ούτε το 1881.

Το % Χριστιανών αυξάνεται σε όλους τους δήμους του νομού Χανίων και το 1881 στους περισσότερους είναι ανώτερο του 90%. Οι 4 δήμοι του νομού με % Χριστιανών το 1881 μικρότερο από 70% είναι οι δήμοι Χανίων (32%), Καντάνου (42%), Πελεκάνου (65%) και Σούδας (68%). Στον δήμο Χανίων το χαμηλό ποσοστό Χριστιανών υποδηλώνει συγκέντρωση Μουσουλμάνων στη πόλη των Χανίων και έξοδο των Χριστιανών στην ύπαιθρο. Στον δήμο Καντάνου το % Χριστιανών είναι σχετικά χαμηλό και το 1832 (38%). Ως προς την κατοίκηση του πληθυσμού σε «Χριστιανικούς»/ «Μουσουλμανικούς» οικισμούς 63% των Χριστιανών του νομού το 1881 κατοικεί σε «Χριστιανικούς» οικισμούς το μεγαλύτερο ποσοστό από κάθε άλλο νομό. Το 1832 το ανάλογο ποσοστό είναι 48%. Σε 10 από τους 25 δήμους του νομού τουλάχιστον 75% του Χριστιανικού πληθυσμού κατοικεί το 1881 σε «Χριστιανικούς» οικισμούς. Η συγκέντρωση μουσουλμάνων σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς μειώνεται καθώς συγκεντρώνονται στη πόλη των Χανίων. Δήμοι με σχετικά υψηλό ποσοστό μουσουλμάνων σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς είναι οι δήμοι Ιναχωρίου (43% το 1832/8% το 1881), Καντάνου (56%/ 34%), Κολυμβαρίου (43% /0%), Μυθήμνης (54% / 0%), Πελεκάνου (32% /20%), Πλατανιά (0%/ 20%).

Για να εντοπιστούν οι συγκριτικές πληθυσμιακές μεταβολές υπολογίστηκε η κατανομή του πληθυσμού του νομού στους δήμους. Αν και τα δεδομένα του 1832 είναι για οικογένειες και του 1881 για κατοίκους, η σύγκριση των κατανομών τα δύο αυτά έτη επιτρέπει την αποτύπωση των πληθυσμιακών αλλαγών στα όρια του νομού. Οι κατανομές παρουσιάζονται στο [Πίνακα 39](#). Πληροφορίες υπάρχουν για α) συνολικό πληθυσμό, β) Χριστιανούς, γ) Χριστιανούς σε «Χριστιανικούς» οικισμούς και δ) Μουσουλμάνους σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς. Επιλέχθηκαν αυτές οι 4 πληροφορίες καθώς αποδίδουν τα χαρακτηριστικά της σύνθεσης του πληθυσμού (συνολικό αλλά και κατά θρήσκευμα) αλλά και την συγκέντρωση /διαχωρισμό των κατοίκων σε οικισμούς ανάλογα με το θρήσκευμα τους.

Για τον υπολογισμό των κατανομών του πληθυσμού του 1832 (οικογένειες) συναθροίζονται και οι κάτοικοι των πόλεων του Χάνδακα (δήμος Ηρακλείου), Ρεθύμνου και Χανίων βάσει της υπόθεσης ότι κατά μέσο όρο κάθε οικογένεια έχει 4 μέλη. Οι κατανομές των Χριστιανών του νομού στους δήμους υπολογίζονται και για το 1832 και για το 1881 χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψη ο αριθμός των Χριστιανών στις πόλεις του Χάνδακα, Ρεθύμνου και Χανίων το 1832 και το 1881. Για το 1832 δεν λαμβάνεται υπ' όψη καθώς δεν υπάρχουν δεδομένα για το θρήσκευμα των κατοίκων και ούτε μπορεί να γίνει κάποια αξιόπιστη υπόθεση, και για το 1881 (αν και υπάρχουν δεδομένα) ώστε η κατανομή να είναι συγκρίσιμη με αυτή του 1832. Οι κατανομές των «Χριστιανικών» και «Μουσουλμανικών» πληθυσμών υπολογίζονται με τα διαθέσιμα δεδομένα (οι 3 πόλεις έχουν πληθυσμό και των δύο θρησκευμάτων συνεπώς δεν έχουν κάποια επίδραση στις κατανομές).

Στον Πίνακα 40 παρουσιάζονται οι διαφορές της κατανομής πληθυσμών το 1832 και 1881. Για τον εύκολο εντοπισμό των σημαντικών διαφορών οι θετικές διαφορές που είναι μεγαλύτερες από 2 ποσοστιαίες μονάδες (η κατανομή του 1881 είναι τουλάχιστον 2,0 ποσοστιαίες μονάδες μεγαλύτερη από αυτή του 1832) σημειώνονται με έντονο πράσινο έντονο χρώμα οι δε μεγαλύτερες από 2 ποσοστιαίες μονάδες αρνητικές διαφορές (η κατανομή του 1881 είναι τουλάχιστον 2 ποσοστιαίες μονάδες μικρότερη από αυτή του 1832) με κόκκινο χρώμα. Π.χ. στο δήμο Αρκαλοχωρίου το 1832 κατοικεί το 3,6% των οικογενειών του νομού Ηρακλείου και το 1881 το 6,3%. Συνεπώς το ποσοστό του δήμου αυξήθηκε κατά 2,7 ποσοστιαίες μονάδες (6,3-3,6) σημειωμένο με πράσινο χρώμα. Στον ίδιο δήμο το 1832 κατοικεί 2,3% των Χριστιανικών οικογενειών του δήμου και το 1881 το 4,6% συνεπώς η ποσοστιαία κατανομή του δήμου αυξήθηκε κατά 2,3 ποσοστιαίες μονάδες (4,6-2,3) (πράσινο χρώμα). Στο δήμο Ηρακλείου το 1832 κατοικεί το 37,2% των οικογενειών του νομού και το 1881 το 27,5%. Συνεπώς όπως αναφέρεται στο Πίνακα το ποσοστό του δήμου Ηρακλείου μειώθηκε κατά 11,5 ποσοστιαίες μονάδες (37,2-27,5) (κόκκινο χρώμα). Στον ίδιο δήμο το 1832 κατοικεί το 2,7% των Χριστιανών του νομού και το 1881 το 5,0%, αυξήθηκε συνεπώς το ποσοστό του δήμου κατά 2,3 μονάδες (πράσινο χρώμα).³⁶

Σύγκριση των κατανομών του πληθυσμού (1832 και 1881) του νομού Ηρακλείου στους δήμους δείχνει ότι το ποσοστό του δήμου Ηρακλείου το 1881 μειώνεται κατά 11,5 ποσοστιαίες μονάδες ενώ το ποσοστό του δήμου Αρκαλοχωρίου αυξάνεται κατά 2,6 μονάδες. Οι μεταβολές των κατανομών στους άλλους δήμους είναι μικρότερες. Σε πολλούς δήμους οι διαφορές των κατανομών είναι μικρότερες από 1%. Θα ήταν αναμενόμενο οι διαφορές στις κατανομές να είναι μεγαλύτερες, καθώς ο πληθυσμός του νομού αυξήθηκε κατά 162%, οι δύο καταγραφές έγιναν με διαφορετική μεθοδολογία και την εποχή 1832-1881 λόγω των συγκρούσεων υπήρξαν μετακινήσεις πληθυσμών. Και οι κατανομές του Χριστιανικού πληθυσμού του νομού στους δήμους είναι σχετικά σταθερές και οι διαφορές μικρές. Πιθανόν η σταθερότητα των κατανομών του Χριστιανικού πληθυσμού να εξηγείται από το γεγονός ότι δεν λαμβάνεται υπ' όψη ο Χριστιανικός πληθυσμός του Χάνδακα (πραγματική μείωση του ποσοστού Χριστιανών του νομού στον Χάνδακα και παράλληλη πραγματική αύξηση των ποσοστών των άλλων δήμων)

Την εποχή 1832-1881 το ποσοστό Χριστιανών του νομού στους δήμους Μαλίων και Κρουσώνα μειώνεται κατά 4,9 και 3,2 μονάδες αντιστοίχως, η μείωση όμως δεν είναι ουσιαστική καθώς για τους κατοίκους των οικισμών Μαλίων και Κρουσώνα δεν προσδιορίζεται το θρήσκευμα των κατοίκων το 1881. Για τον δήμο Ηρακλείου η αύξηση των 2,3 μονάδων ίσως δεν είναι ουσιαστική καθώς περιλαμβάνει μόνο τους οικισμούς γύρω από τον Χάνδακα και όχι τον οικισμό του Χάνδακα, δείχνει όμως και την συγκέντρωση Χριστιανών στα περίχωρα του Χάνδακα.

---

³⁶ Δεδομένης της συγκέντρωσης Μουσουλμάνων στον Χάνδακα, η αύξηση του ποσοστού των Χριστιανών του νομού στο δήμο Ηρακλείου φαίνεται παράξενη, πρέπει να επισημανθεί όμως ότι δεν λαμβάνονται υπ' όψη οι Χριστιανοί του Χάνδακα ούτε το 1832 ούτε το 1881. Το ποσοστό του δήμου Ηρακλείου υπολογίζεται από τα δεδομένα 17 οικισμών γύρω από τον Χάνδακα με πληθυσμό το 1881 3265 κατοίκους 2307 Χριστιανοί. Στη πόλη του Χάνδακα ο συνολικός πληθυσμός το 1881 είναι 19.151 και οι Χριστιανοί 5. 958.

Ως προς την κατοίκηση σε «Χριστιανικούς» οικισμούς το ποσοστό των δήμων Βιάννου και Τυμπακίου αυξάνονται αντιστοίχως κατά 6,1 και 4,0 μονάδες ενώ το ποσοστό των δήμων Κρουσώνα και Μαλίων μειώνεται κατά 8,0 και 3,7 μονάδες (για τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω ή μείωση δεν είναι πραγματική). Μικρότερες αυξήσεις/ μειώσεις στις κατανομές υπάρχουν και σε άλλους δήμους. Ως προς τον πληθυσμό σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς οι μεγαλύτερες μεταβολές σε ποσοστιαίες μονάδες είναι στους δήμους: Αγίας Βαρβάρας (5,8), Κόφινα (8,2) και Νίκου Καζαντζάκη (6, 6), Γόρτυνα (-3,7), Μοιρών (-4,3) και Αστερουσίων (-5,2).

Στο νομό Λασιθίου ως αποτέλεσμα της μεγάλης αύξησης του πληθυσμού του δήμου της Ιεράπετρας το ποσοστό του δήμου στο συνολικό πληθυσμό του νομού Λασιθίου αυξάνεται κατά 15,4 μονάδες και μειώνεται αναλόγως το ποσοστό των δήμων Αγίου Νικολάου (-6,3), Ιτάνου (-3,4) και Σητείας (-3,6). Παρόμοιες μεταβολές γίνονται και στις κατανομές του Χριστιανικού πληθυσμού του νομού. Το ποσοστό Χριστιανών του νομού που κατοικεί σε «Χριστιανικούς» οικισμούς παραμένει σχετικά σταθερά (49% το 1832, 46% πληθυσμού το 1881) και οι μεγαλύτερες διαφορές των κατανομών στους δήμους είναι στους δήμους Αγίου Νικολάου (9,4 μονάδες), Ιτάνου (-5,8) και Οροπ. Λασιθίου (-7,1). Το ποσοστό Μουσουλμάνων του νομού που κατοικεί σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς παραμένει σταθερό (20% το 1832 και το 1881) και κατά 85% είναι συγκεντρωμένοι σε οικισμούς του δήμου Σητείας.

Στο νομό Ρεθύμνης, στο δήμο Ρεθύμνου το 1832 κατοικεί το 48,3% του πληθυσμού του νομού και το 1881 το 25,6% (μείωση 22,8). Το ποσοστό των δήμων Ανωγείων, Γεροποτάμου και Κουλούκωνα αυξάνονται κατά 4,0, 10,2 και 8,3 μονάδες αντιστοίχως, οι αυξήσεις όμως πιθανόν να μην είναι πραγματικές καθώς στην καταγραφή του 1832 δεν αναφέρονται οικισμοί σε αυτούς τους 3 δήμους. Η έλλειψη δεδομένων για το 1832 για τους 3 αυτούς δήμους δεν επιτρέπει ουσιαστική σύγκριση των κατανομών του Χριστιανικού πληθυσμού στο νομό (στους 3 δήμους τα ποσοστά κατανομών αυξάνονται, και σε άλλους με δεδομένα το 1832 μειώνονται). Το ποσοστό των Χριστιανών της Κρήτης που κατοικεί σε «Χριστιανικούς» οικισμούς του νομού Ρεθύμνης αυξάνεται από 8,8% το 1832 σε 24,5% το 1881. 40% αυτών (10,0+12,3+17,4) κατοικούν σε «Χριστιανικούς» οικισμούς των 3 δήμων και συνεπώς οι μεταβολές των κατανομών στους άλλους νομούς οφείλονται σε μεγάλο βαθμό σε αυτούς τους 3 δήμους. Ως προς τα ποσοστά κατανομής των Μουσουλμάνων σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς αυξάνονται στους δήμους Ρεθύμνου (15,6) και Φοίνικα (17,9) και μειώνονται στους δήμους Κουρητών (-11,0), και Σιβρίτου (-23,8).

Το ποσοστό του νομού Χανίων στο συνολικό πληθυσμό της Κρήτης μειώνεται από 30,4% το 1832 σε 24,7% το 1881. Οι κατανομές του πληθυσμού του νομού στους 25 δήμους είναι σχεδόν παρόμοιες το 1832 και το 1881. Οι πλέον σημαντικές διαφορές κατανομών είναι στους δήμους Ακρωτηρίου (2,2 μονάδες αλλά χωρίς δεδομένα το 1832), Ανατολ. Σελίνου (-2,4), Ινναχωρίου (2,3), Σφακίων (-5,1) και Χανίων (2,4). Η σταθερότητα των κατανομών είναι σχετικά παράδοξη καθώς θα ήταν αναμενόμενο οι κατανομές να είχαν αλλάξει με την πάροδο των χρόνων. Η κατανομή των Χριστιανών κατοίκων του νομού στους δήμους το 1881 είναι

ελαφρά διαφορετική από αυτή του 1832 και οι διαφορές των δύο κατανομών είναι ανάλογες με αυτές των διαφορών στις κατανομές πληθυσμού. Το ποσοστό των Χριστιανών του νομού που κατοικεί σε «Χριστιανικούς» οικισμούς αυξάνεται από 48% σε 63%. Κατοικούν κυρίως στους δήμους Κεραμιών, Κολυμβαρίου, Κρυονερίδας, Μουσούρων και Σφακίων. Οι μεταβολές στις κατανομές των Χριστιανών σε «Χριστιανικούς» οικισμούς είναι σχετικά μικρές με μόνη εξαίρεση το δήμο Σφακίων που το 1832 είναι το 32% του νομού αλλά το 1881 μόνο το 5,9 %. Το ποσοστό των Μουσουλμάνων του νομού που κατοικεί σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς μειώνεται από 20,5% σε 5,6%. Δήμοι με «Μουσουλμανικούς» οικισμούς το 1881 είναι οι δήμοι Ανατολικού Σελίνου, Βουκολιών, Καντάνου και Πελεκάνου.

	Οικισμοί	Μέσο υψομ. (μ)	Αποστ. Θάλ. (χλμ)	Πληθυσμός Οικογ/κάτοικοι ^{1,2}		% Χριστ. ³		% Χ Μόνο Χ		% Μ Μόνο Μ	
				1832	1881	1832	1881	1832	1881	1832	1881
Κρήτη	872			21.872	242.599	75	72	46	51	31	14
Νομός Ηρακλείου	298			8.340	87.428	69	64	45	41	42	19
Αγίας Βαρβάρας	13	493	19,7	185	2.331	57	59	0	0	61	76
Αρκαλοχωρίου	38	359	14,3	299	5.438	28	41	40	35	64	37
Αρχανών	4	384	10,6	206	2.303	94	87	15	0	0	0
Αστερουσίων	22	391	8,9	307	2.917	27	44	17	30	53	45
Βιάννου	17	553	7,1	620	5.697	69	84	32	69	8	0
Γαζίου	5	158	3,2	75	1.916	100	78	100	65	--	0
Γοργολαΐνη	6	401	13,9	203	2.691	86	90	32	11	0	0
Γόρτυνας	17	270	8,9	227	2.986	55	83	55	45	45	37
Γουβών	12	199	4,2	193	2.695	78	85	40	51	0	0
Επισκοπής	8	288	7,2	205	2.298	71	84	62	38	25	0
Ζαρού	10	402	15,1	161	1.909	59	71	47	55	91	81
Ηρακλείου ^{2,3}	14	159	6,2	2.106	22.494	---	37	90	5	0	0
Θραψανού	5	342	14,3	88	1.696	55	69	79	8	75	27
Καστελλίου	20	401	12,7	301	4.415	82	88	70	56	0	0
Κοφινά	20	374	10,3	195	2.223	27	32	58	70	54	71
Κρουσώνα	4	313	12,4	205	2.343	100	100	100	85	--	0
Μαλίων	2	334	3,6	281	2.562	100	100	57	100	0	--
Μοιρών	14	194	9,3	167	2.802	56	82	74	72	84	58
Νέας Αλικαρν.	1	11	1,6	16	123	56	40	0	0	0	0
Νίκου Καζαντζάκη	21	391	15,3	229	3.876	55	55	14	4	17	30
Παλιανής	3	319	16,9	116	1.176	92	92	23	0	0	65
Ρούβα	5	424	18,8	91	579	57	50	0	0	46	42
Τεμένους	6	371	16,9	46	1.044	61	44	0	0	0	34
Τυλίσου	10	415	8,6	232	2.207	82	90	21	57	48	0
Τυμπακίου	13	191	6,0	379	4.070	76	91	38	72	37	42
Χερσονήσου	8	223	4,7	207	2.637	92	95	55	76	0	0
Νομός Λασιθίου	126			2.581	43.411	82	84	49	46	20	20
Αγίου Νικολάου	12	321	4,5	527	6.126	84	100	42	91	0	0
Ιεραπέτρας	22	246	3,9	204	10.107	100	74	81	39	0	0
Ιτάνου	12	361	4,2	173	1.438	96	100	89	100	0	--
Λεύκης	12	499	6,7	197	2.597	64	73	30	21	11	17
Μακρύ Γιαλού	11	301	4,9	143	2.861	80	84	18	23	21	15
Νεάπολης	12	329	6,2	522	7.971	80	94	37	35	0	0
Οροπ. Λασιθίου	11	856	13,2	235	4.134	100	100	100	65	--	0
Σητείας	34	314	5,4	580	8.177	69	71	23	24	45	45
Νομός Ρεθύμνης	209			4.296	51.670	57	74	35	56	19	13
Ανωγείων	2	695	12,6	0	2.053	--	100	--	100	--	--
Αρκαδίου	19	210	4,5	301	3.176	35	84	0	17	3	0

Γεροποτάμου	31	228	6,2	0	5.291	--	91	--	53	--	0
Κουλούκωνα	27	344	8,0	0	4.279	--	97	--	89	--	0
Κουρητών	15	411	9,1	262	2.508	66	82	37	50	28	10
Λάμπης	20	421	5,1	375	5.519	44	96	55	83	0	34
Λαππαίων	11	332	6,0	217	2.655	74	97	0	61	0	0
Νικηφόρου Φωκά	19	269	5,8	339	5.299	59	73	12	27	57	56
Ρεθύμνης ^{2,3}	30	260	4,4	2.076	13.210	---	37	0	6	0	3
Σιβρίτου	22	524	12,7	381	4.813	73	76	63	63	70	23
Φοίνικα	13	284	4,0	345	2.867	46	81	69	86	0	65
Νομός Χανίων	239			5.205	60.090	85	75	48	63	32	4
Ακρωτηρίου	11	145	2,2	0	1.313	--	93	--	69	--	0
Ανατ. Σελίνου	15	535	6,3	404	2.230	80	91	30	77	27	36
Αρμένων	10	210	5,2	295	2.479	84	91	9	57	0	0
Βάμου	10	204	2,6	165	2.221	73	100	58	90	0	0
Βουκολιών	14	227	7,9	243	2.680	60	72	55	30	88	14
Γεωργιουπόλεως	8	117	2,5	198	1.748	89	99	40	73	0	0
Ελευθ. Βενιζέλου	0	51	3,0	114	0	88	--	0	--	0	--
Θερίσου	2	138	5,6	160	509	89	85	13	89	6	0
Ινναχωρίου	10	438	6,6	59	1.915	10	73	0	88	43	8
Καντάνου	9	447	10,1	99	900	38	42	26	40	56	34
Κεραμιών	17	429	7,3	225	2.204	100	100	100	100	--	--
Κισσάμου	9	152	2,9	138	1.801	94	97	46	92	0	0
Κολυμβαρίου	27	162	3,7	299	3.640	85	99	50	90	43	0
Κρυονερίδας	7	194	5,3	361	3.360	94	100	38	100	0	--
Μουσούρων	18	286	10,7	603	4.735	94	94	38	58	0	0
Μυθήμνης	15	159	4,9	281	2.806	80	85	24	25	54	0
Νέας Κυδωνίας	3	58	1,2	145	1.200	84	94	10	11	0	0
Πελεκάνου	21	415	5,0	233	1.785	49	65	49	34	32	20
Πλατανιά	18	89	3,5	236	2.683	83	93	24	69	0	20
Σούδας	2	94	0,8	40	676	100	68	100	8	--	0
Σφακίων	8	356	2,5	673	3.036	100	100	100	77	--	0
Φρε	3	245	8,0	169	1.178	95	100	19	100	0	--
Χανίων ^{2,3}	2	20	0,3	1.450	14.515	---	32	--	0	--	0
Ασή Γωνιάς (κ)	0	413	9,0	65	476	100	--	100	--	--	--
Γαύδου (κ)	0			0	0						

¹ Ο συνολικός πληθυσμός το 1832 είναι οικογένειες και το 1881 κάτοικοι.

² Στις οικογένειες του δήμου Ηρακλείου το 1832 συναθροίζεται πληθυσμός 12.000 κατοίκων του Χάνδακα (κάθε οικογένεια 4 μέλη, 3.000 οικογένειες). Με τον ίδια μεθοδολογία υπολογίζονται και οι οικογένειες του δήμου Ρεθύμνης (Ρέθυμνο 8,000 κάτοικοι) και δήμου Χανίων (Χανιά 5.800 κάτοικοι).

³ Δεν υπολογίζεται το % Χριστιανών το 1832 στους δήμους Ηρακλείου, Ρεθύμνης και Χανίων καθώς δεν υπάρχουν δεδομένα για το θρήσκευμα των κατοίκων των πόλεων Χάνδακα, Ρεθύμνου και Χανίων. Το % Χριστιανών στο σύνολο του νομού και της Κρήτης υπολογίζεται χωρίς τους κατοίκους των 3 πόλεων.

Πίνακας 38: Καποδιστριακοί δήμοι της Κρήτης: α) Συνολικός πληθυσμός, β) % Χριστιανών, γ) % Χριστιανών σε «Χριστιανικούς» οικισμούς και δ) % Μουσουλμάνων σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς το 1832 και το 1881.

	% Σ στο σύνολο νομού με 1832 κάτοικοι σε οικογένειες		% Χ στο σύνολο νομού χωρίς 3 πόλεις		% Μόνο Χ νομού		% Μόνο Μ νομού	
	1832	1881	1832	1881	1832	1881	1832	1881
Κρήτη	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Νομός Ηρακλείου	38.1	36.0	34.6	48.2	31.7	25.4	56.9	62.5
Αγίας Βαρβάρας	2.2	2.7	2.9	3.0	0.0	1.6	7.0	12.8
Αρκαλοχωρίου	3.6	6.2	2.3	4.6	2.0	3.4	19.5	19.9
Αρχανών	2.5	2.6	5.3	4.3	1.8	0.0	0.0	0.0
Αστερουσίων	3.7	3.3	2.2	2.5	0.8	1.7	17.0	11.7
Βιάννου	7.4	6.5	11.7	9.7	8.2	14.3	2.3	0.0
Γαζίου	0.9	2.2	2.0	2.7	4.5	3.7	0.0	0.0
Γοργολαΐνη	2.4	3.1	4.7	5.3	3.3	1.2	0.0	0.0
Γόρτυνας	2.7	3.4	3.4	4.6	4.1	4.5	6.6	2.8
Γουβών	2.3	3.1	4.1	5.0	3.6	5.4	0.0	0.0
Επισκοπής	2.5	2.6	3.9	4.2	5.4	3.4	2.1	0.0
Ζαρού	1.9	2.2	2.6	3.0	2.7	3.5	8.6	7.9
Ηρακλείου	37.2	25.7	2.7	5.0	5.4	2.1	0.0	0.8
Θραμανού	1.1	1.9	1.3	2.6	2.3	0.5	4.3	2.5
Καστελλίου	3.6	5.0	6.7	8.4	10.3	10.2	0.0	0.0
Κόφρινα	2.3	2.5	1.4	1.5	1.8	2.3	11.0	19.2
Κρουσώνα	2.5	2.7	5.6	2.3	12.3	4.3	0.0	0.0
Μαλίων	3.4	2.9	7.6	2.8	9.6	5.9	0.0	0.0
Μοιρών	2.0	3.2	2.5	4.3	4.1	6.7	8.8	4.6
Νέας Αλικαρνασσού	0.2	0.1	0.2	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0
Νίκου Καζαντζάκη	2.7	4.4	3.4	4.7	1.1	0.4	2.6	9.1
Παλιανής	1.4	1.3	2.9	1.2	1.5	0.0	0.0	0.6
Ρούβα	1.1	0.7	1.4	0.6	0.0	0.0	2.6	2.1
Τεμένους	0.6	1.2	0.8	1.0	0.0	0.0	0.0	3.5
Τυλίσου	2.8	2.5	5.2	4.3	2.4	5.3	2.9	0.0
Τυμπακίου	4.5	4.7	7.8	6.7	6.5	10.4	4.9	2.4
Χερσονήσου	2.5	3.0	5.2	5.5	6.4	8.9	0.0	0.0
Νομός Λασιθίου	11.8	17.9	16.7	18.5	19.7	18.5	7.7	13.6
Αγίου Νικολάου	20.4	14.1	21.1	13.7	17.8	27.2	0.0	0.0
Ιεραπέτρας	7.9	23.3	9.6	20.3	15.9	17.3	0.0	0.0
Ιτάνου	6.7	3.3	7.9	3.9	14.2	8.5	0.0	0.0
Λεύκης	7.6	6.0	6.0	4.6	3.7	2.2	8.4	8.1
Μακρύ Γιαλού	5.5	6.6	5.4	6.9	2.0	3.5	6.3	5.6
Νεάπολης	20.2	18.4	19.9	22.3	14.9	16.7	0.0	0.0
Οροπ. Λασιθίου	9.1	9.5	11.2	10.9	22.6	15.5	0.0	0.0
Σητείας	22.5	18.8	18.9	17.3	8.9	9.1	85.3	86.3
Νομός Ρεθύμνης	19.6	21.3	14.9	20.4	8.8	24.5	14.9	18.2
Ανωγείων	0.0	4.0	0.0	5.9	0.0	10.0	0.0	0.0
Αρκαδίου	7.0	6.1	8.1	7.6	0.0	2.3	2.7	0.0

Γεροποτάμου	0.0	10.2	0.0	13.6	0.0	12.3	0.0	0.0
Κουλούκωνα	0.0	8.3	0.0	11.5	0.0	17.4	0.0	0.0
Κουρητών	6.1	4.9	13.3	5.8	13.8	5.0	13.7	2.7
Λάμπης	8.7	10.7	12.5	14.7	19.4	20.9	0.0	4.1
Λαππαίων	5.1	5.1	12.2	7.1	0.0	7.4	0.0	0.0
Νικηφόρου Φωκά	7.9	10.3	15.2	10.0	5.2	4.6	43.7	43.7
Ρεθύμνης	48.3	25.6	5.1	8.2	0.0	1.3	0.0	15.6
Σιβρίτου	8.9	9.3	21.2	10.2	37.8	10.9	39.9	16.0
Φοίνικα	8.0	5.5	12.2	5.4	23.8	8.0	0.0	17.9
Νομός Χανίων	30.4	24.8	33.8	12.9	39.9	31.5	20.5	5.6
Ακρωτηρίου	0.0	2.2	0.0	3.1	0.0	3.1	0.0	0.0
Ανατ. Σελίνου	6.1	3.7	7.3	4.3	4.6	4.8	8.7	11.8
Αρμένων	4.4	4.1	5.6	5.7	1.0	4.8	0.0	0.0
Βάμου	2.5	3.7	2.7	5.4	3.3	7.2	0.0	0.0
Βουκολιών	3.7	4.5	3.3	4.7	3.8	2.1	33.7	18.7
Γεωργιούπόλεως	3.0	2.9	4.0	4.1	3.3	4.4	0.0	0.0
Ελευθ. Βενιζέλου	1.7	0.0	2.3	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Θερίσου	2.4	0.8	3.2	1.1	0.9	1.5	0.4	0.0
Ιναχωρίου	0.9	3.2	0.1	2.8	0.0	3.6	9.1	6.1
Καντάνου	1.5	1.5	0.9	0.9	0.5	0.6	13.5	34.1
Κεραμιών	3.4	3.7	5.1	5.7	10.7	8.4	0.0	0.0
Κισσάμου	2.1	3.0	2.9	4.5	2.9	6.1	0.0	0.0
Κολυμβαρίου	4.5	6.1	5.8	9.4	6.1	12.3	7.5	0.0
Κρυονερίδας	5.4	5.6	7.7	8.4	6.1	12.2	0.0	0.0
Μουσούρων	9.1	7.9	12.8	10.1	10.2	8.5	0.0	0.0
Μυθήμνης	4.2	4.7	5.1	5.9	2.6	2.1	11.9	0.0
Νέας Κυδωνίας	2.2	2.0	2.8	2.9	0.6	0.5	0.0	0.0
Πελεκάνου	3.5	3.0	2.6	2.8	2.7	1.4	15.1	22.4
Πλατανιά	3.5	4.5	4.4	6.5	2.2	6.5	0.0	6.9
Σούδας	0.6	1.1	0.9	0.9	1.9	0.1	0.0	0.0
Σφακιών	10.1	5.1	15.3	5.2	32.0	5.9	0.0	0.0
Φρε	2.5	2.0	3.6	2.6	1.4	3.8	0.0	0.0
Χανίων	21.8	24.2	0.0	2.9	0.0	0.0	0.0	0.0
Ασή Γωνιάς (κ)	1.0	0.8	1.5	0.0	3.1	0.0	0.0	0.0
Γαύδου (κ)	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

¹ Ο συνολικός πληθυσμός το 1832 είναι οικογένειες και το 1881 κάτοικοι.

² Στις οικογένειες του δήμου Ηρακλείου το 1832 προστίθενται 3,000 οικογένειες για τους 12.000 κατοίκους του Χάνδακα (κάθε οικογένεια 4 μέλη). Με τον ίδια μεθοδολογία υπολογίζονται και οι οικογένειες του δήμου Ρεθύμνης (Ρέθυμνο 8,000 κάτοικοι, 2,000 οικογένειες) και δήμου Χανίων (Χανιά 5.800 κάτοικοι, 1450 οικογένειες).

³ Δεν υπολογίζεται το % Χριστιανών το 1832 στους δήμους Ηρακλείου, Ρεθύμνης και Χανίων καθώς δεν υπάρχουν δεδομένα για το θρήσκευμα των κατοίκων των πόλεων Χάνδακα, Ρεθύμνου και Χανίων. Το % Χριστιανών στο σύνολο του νομού και της Κρήτης υπολογίζεται χωρίς τους κατοίκους των 3 πόλεων.

Πίνακας 39 Κατανομή του α) συνολικού πληθυσμού, β) Χριστιανών, γ) Χριστιανών σε «Χριστιανικούς» οικισμούς και δ) Μουσουλμάνων σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς του νομού στους δήμους το 1832 και το 1881

	% Πληθ. νομού	% Χριστ. νομού	% Μόνο Χ νομού	% Μόνο Μ νομού		% Πληθ. νομού	% Χριστ. νομού	% Μόνο Χ νομού	% Μόνο Μ νομού
Ν. Ηρακλείου ¹	-2.1	13.5	-6.2	5.6	Ν. Ρεθύμνης ¹	1.7	5.5	15.8	3.3
Αγίας Βαρβάρας	0.4	0.1	1.6	5.8	Ανωγείων	4.0	5.9	10.0	--
Αρκαλοχωρίου	2.6	2.3	1.4	0.3	Αρκαδίου	-0.9	-0.5	2.3	-2.7
Αρχανών	0.2	-0.9	-1.8	--	Γεροποτάμου	10.2	13.6	12.3	--
Αστερουσίων	-0.3	0.3	0.8	-5.2	Κουλούκωνα	8.3	11.5	17.4	--
Βιάννου	-0.9	-2.0	6.1	-2.3	Κουρητών	-1.2	-7.5	-8.8	-11.0
Γαζίου	1.3	0.6	-0.8	--	Λάμπης	2.0	2.1	1.4	4.1
Γοργοαΐνη	0.6	0.5	-2.1	--	Λαππαίων	0.1	-5.1	7.4	--
Γόρτυνας	0.7	1.3	0.4	-3.7	Νικηφόρου Φωκά	2.4	-5.2	-0.6	--
Γουβών	0.8	0.9	1.9	--	Ρεθύμνης	-22.8	3.1	1.3	15.6
Επισκοπής	0.2	0.3	-2.0	-2.1	Σιβρίτου	0.4	-11.0	-26.9	-23.8
Ζαρού	0.3	0.4	0.8	-0.6	Φοίνικα	-2.5	-6.8	-15.8	17.9
Ηρακλείου	-11.5	2.3	-3.3	0.8	Ν. Χανίων ¹	-5.7	-20.8	-8.4	-14.8
Θραψανού	0.9	1.3	-1.8	-1.7	Ακρωτηρίου	2.2	3.1	3.1	--
Καστελλίου	1.4	1.7	-0.1	--	Ανατολ. Σελίνου	-2.4	-3.1	0.2	3.1
Κόφινα	0.2	0.1	0.5	8.2	Αρμένων	-0.3	0.1	3.8	--
Κρουσώνα	0.2	-3.2	-8.0	--	Βάμου	1.2	2.7	3.8	--
Μαλίων	-0.4	-4.9	-3.7	--	Βουκολιών	0.8	1.4	-1.7	-15.0
Μοιρών	1.2	1.8	2.6	-4.3	Γεωργιουπόλεως	-0.1	0.1	1.1	--
Νέας Αλικαρν.	-0.1	-0.1	0.0	--	Ελευθ. Βενιζέλου	-1.7	-2.3	--	--
Νίκου Καζαντζ.	1.7	1.2	-0.7	6.6	Θερίσου	-1.6	-2.1	0.6	-0.4
Παλιανής	0.0	-1.7	-1.5	0.6	Ιναχωρίου	2.3	2.7	3.6	-3.0
Ρούβα	-0.4	-0.8	0.0	-0.4	Καντάνου	0.0	0.1	0.1	20.6
Τεμένους	0.6	0.2	0.0	3.5	Κεραμιών	0.3	0.6	-2.3	--
Τυλίσου	-0.3	-0.9	2.9	-2.9	Κισσάμου	0.9	1.6	3.2	--
Τυμπακίου	0.1	-1.1	4.0	-2.5	Κολυμβαρίου	1.6	3.6	6.3	-7.5
Χερσονήσου	0.5	0.3	2.6	--	Κρουνερίδας	0.2	0.7	6.1	--
Ν. Λασιθίου ¹	6.1	1.8	-1.2	5.9	Μουσούρων	-1.2	-2.7	-1.7	--
Αγίου Νικολάου	-6.3	-7.4	9.4	0.0	Μυθήμνης	0.4	0.8	-0.5	-11.9
Ιεραπέτρας	15.4	10.7	1.4	0.0	Νέας Κυδωνίας	-0.2	0.2	-0.1	0.0
Ιτάνου	-3.4	-4.0	-5.8	--	Πελεκάνου	-0.5	0.2	-1.3	7.4
Λεύκης	-1.7	-1.3	-1.5	-0.4	Πλατανιά	0.9	2.1	4.3	6.9
Μακρύ Γιαλού	1.1	1.5	1.5	-0.7	Σούδας	0.5	0.0	-1.8	--
Νεάπολης	-1.9	2.3	1.8	--	Σφακίων	-5.1	-10.0	-26.2	--
Οροπ. Λασιθίου	0.4	-0.2	-7.1	--	Φρε	-0.6	-1.0	2.4	--
Σητείας	-3.6	-1.6	0.3	1.1	Χανίων	2.4	2.9	--	--
					Ασή Γωνιάς (κ)	-0.2	-1.5	-3.1	--
					Γαύδου (κ)	--	--	--	--

Με πράσινο έντονο χρώμα σημειώνονται οι θετικές διαφορές που είναι μεγαλύτερες από 2 ποσοστιαίες μονάδες (κατανομή 1881 είναι τουλάχιστον 2.00 μονάδες μεγαλύτερη από αυτή του 1832) και κόκκινο έντονο χρώμα οι αρνητικές διαφορές που είναι μεγαλύτερες από 2 ποσοστιαίες μονάδες (κατανομή 1881 τουλάχιστον 2.00 μονάδες μικρότερη από αυτή του 1832).

¹ Για τους νομούς οι κατανομές υπολογίζονται ως προς το σύνολο της Κρήτης.

Πίνακας 40: Διαφορές στις ποσοστιαίες κατανομές του α) συνολικού πληθυσμού, β) Χριστιανών, γ) Χριστιανών σε «Χριστιανικούς» οικισμούς και δ) Μουσουλμάνων σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς του νομού στους δήμους το 1832 και το 1881

6. Βασικά συμπεράσματα της έρευνας

Στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε η ανάλυση διαφόρων απογραφών και καταγραφών που διεξήχθησαν στην Κρήτη κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Η μελέτη επικεντρώθηκε στις καταγραφές των ετών 1650, 1671, 1832 και 1881, οι οποίες παρέχουν δεδομένα για πολλούς οικισμούς. Αντλώντας από τα διαθέσιμα δεδομένα των απογραφών πραγματοποιήθηκαν αναλύσεις σε επίπεδο οικισμών, νομού και Καποδιστριακών δήμων. Η έρευνα εστιάστηκε σε θέματα της κατανομής του πληθυσμού ανάλογα με το μέγεθος του οικισμού, το υψόμετρο και την απόσταση από τη θάλασσα. Στις απογραφές του 1832 και 1881 η ανάλυση εστιάστηκε και στα θέματα της κατανομής του πληθυσμού ανάλογα με το θρήσκευμα (Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι). Σημειώνεται, ότι στο τέλος της έρευνας διαπιστωθήκαν κάποιες διαφορές ανάμεσα στα δεδομένα της «Ψηφιακής Κρήτης» και αυτών στις πρωτότυπες πηγές (έντυπες εκδόσεις). Για την απογραφή του 1881 η διαφορά στον συνολικό πληθυσμό είναι περίπου 15%. Δεν έγινε κάποια προσπάθεια διόρθωσης των δεδομένων καθώς θα απαιτούσε πλήρη έλεγχο όλων των δεδομένων και αυτό δεν ήταν ο στόχος του παρόντος έργου.

Σύμφωνα με την καταγραφή του 1650 το μεγαλύτερο ποσοστό φορολογούμενων νοικοκυριών και άγαμων φορολογούμενων της Κρήτης κατοικούσε σε οικισμούς του σημερινού νομού Ηρακλείου, ενώ στους οικισμούς των νομών Λασιθίου, Ρεθύμνης και Χανίων κατοικούσε μικρότερος αριθμός φορολογούμενων νοικοκυριών. Το 1650 είναι η περίοδος που μόλις ολοκληρωθεί η κατάκτηση μεγάλου μέρους της Κρήτης και συνεπώς η δημογραφική κατάσταση στο νησί δεν έχει σταθεροποιηθεί. Η αναλογία των άγαμων φορολογουμένων προς τα νοικοκυριά είναι περίπου 1:3,5. Τα δεδομένα της απογραφής του 1671, καλύπτουν τους νομούς Ηρακλείου, Λασιθίου και τμήμα του νομού Ρεθύμνης, και είναι συμβατά με αυτά του 1650, δείχνουν όμως μικρότερο αριθμό φορολογουμένων.

Για το 1650 και το 1671 οι πληροφορίες είναι μόνο για τους φορολογούμενους (Χριστιανούς) και συνεπώς δεν μπορεί να γίνει ανάλυση της κατανομής του πληθυσμού βάσει του θρησκευματος. Οπωσδήποτε, ο πληθυσμός των Μουσουλμάνων αυτή την περίοδο είναι μικρός καθώς είναι μόνο 20 έτη μετά την κατάκτηση της Κρήτης και οι εξισλαμισμοί είναι λίγοι και επίσης δεν υπήρξαν εποικισμοί από άλλες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αντίθετα, οι απογραφές του 1832 και 1881 με πληροφορίες για τον χριστιανικό και μουσουλμανικό πληθυσμό (οικογένειες το 1832, κάτοικοι το 1881), επιτρέπουν αναλύσεις για τα μοτίβα συγκέντρωσης του πληθυσμού σε οικισμούς στη βάση του θρησκευματος. Το 1832, εποχή μετά την επανάσταση του 1821, οι Χριστιανοί είναι το 74% του πληθυσμού και υπάρχει έντονος διαχωρισμός των οικισμών ανάλογα με το θρήσκευμα. 46% των Χριστιανών κατοικεί σε 202 οικισμούς που δεν υπάρχουν Μουσουλμάνοι, 32% των Μουσουλμάνων της Κρήτης κατοικεί σε 109 οικισμούς που δεν κατοικούν Χριστιανοί, και υπάρχουν 275 οικισμοί με πληθυσμό και των δύο θρησκευμάτων (54% Χριστιανοί). Οι «Μουσουλμανικοί» οικισμοί

είναι μικρότεροι πληθυσμιακά από τους «Χριστιανικούς» και οι οικισμοί με κατοίκους και των δύο θρησκευμάτων είναι οι μεγαλύτεροι.

Η περίοδος 1832-1881 είναι περίοδος που χαρακτηρίζεται από συγκρούσεις μεταξύ των δύο θρησκευτικών ομάδων που έχουν ως αποτέλεσμα σημαντικές αλλαγές στο οικιστικό δίκτυο και στα πρότυπα κατοίκησης Χριστιανών και Μουσουλμάνων. Στην ύπαιθρο η διαμάχη με τους Χριστιανούς οδηγεί πολλούς Μουσουλμάνους να εγκατασταθούν στις πόλεις.³⁷ Η απογραφή του 1881 αντανακλά αυτό το φαινόμενο. Στις τρεις μεγάλες πόλεις της Κρήτης (Χάνδακας, Ρέθυμνο, Χανιά) κατοικεί το 1881 το 50% των Μουσουλμάνων της Κρήτης και η πλειοψηφία του πληθυσμού των τριών πόλεων είναι Μουσουλμάνοι. Το 1881 το ποσοστό των Μουσουλμάνων που κατοικεί σε «Μουσουλμανικούς» οικισμούς (99 οικισμοί) μειώνεται σε 15% (από 32% το 1832), ενώ το ποσοστό των Χριστιανών που κατοικεί σε «Χριστιανικούς» οικισμούς (431 οικισμοί) ανεβαίνει στο 51% (από 46% το 1832). Στους οικισμούς (372 το 1881) με κατοίκους και των δύο θρησκευμάτων οι Χριστιανοί είναι 60% (ανάλογο ποσοστό το 1832 70%). Στους οικισμούς με πληθυσμό και των δύο θρησκευμάτων το ποσοστό των Χριστιανών μειώνεται από αυτό του 1832. Σύγκριση του θρησκευματος των κατοίκων των πόλεων το 1832 και το 1881 δεν είναι εφικτή καθώς στην απογραφή του 1832 δεν υπάρχουν δεδομένα για το θρήσκευμα των κατοίκων.

Τα δεδομένα του 1832 και του 1881 δεν καλύπτουν τους ίδιους οικισμούς (συνολικά στις δύο απογραφές αναφέρονται 1002 διαφορετικοί οικισμοί αλλά μόνον για 479 από αυτούς υπάρχουν δεδομένα και στις δύο απογραφές), συνεπώς, οι τυχόν συγκρίσεις πρέπει να γίνονται με προσοχή. Τα δεδομένα για το θρήσκευμα του πληθυσμού των οικισμών που αναφέρονται και στις δύο απογραφές (όλοι οικισμοί στην ύπαιθρο) αναλύθηκαν ως προς τον χαρακτήρα του οικισμού («Χριστιανικός», κλπ.) το 1832 και το 1881. Η ανάλυση δείχνει την αύξηση του ποσοστού των Χριστιανών σε κάθε νομό, αλλά και την συγκριτικά μικρότερη αύξηση του πληθυσμού των «Χριστιανικών» οικισμών. Η αύξηση του Μουσουλμανικού πληθυσμού στους νομούς Ηρακλείου και Λασιθίου είναι 50% αυτής των Χριστιανών, ενώ στο νομό Ρεθύμνης ο Μουσουλμανικός πληθυσμός μειώνεται σημαντικά και στο νομό Χανίων παραμένει σταθερός. Και στους τέσσερεις νομούς όμως είναι έντονο το φαινόμενο της συγκέντρωσης των Μουσουλμάνων σε αμιγώς «Μουσουλμανικούς» οικισμούς.

Η ανάλυση των δεδομένων της «Ψηφιακής Κρήτης» επιβεβαιώνει σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη του πληθυσμού της Κρήτης την εποχή των Οθωμανών όπως αναφέρεται στη βιβλιογραφία. Αυτό ήταν αναμενόμενο καθώς η υπάρχουσα γνώση για αυτά τα θέματα βασίζεται σε αυτά τα δεδομένα. Η ανάλυση όμως επεκτείνει την υπάρχουσα γνώση καθώς επισημαίνει το θέμα του διαχωρισμού του πληθυσμού σε οικισμούς που δεν κατοικούνται από άλλο θρήσκευμα, κάνει αναλύσεις βάσει του μεγέθους του οικισμού, του μέσου υψομέτρου, της μέσης απόστασης από τη θάλασσα κλπ. Επιπλέον όμως μπορεί να οδηγήσει και σε ερωτηματικά ως προς τις εκτιμήσεις που αναφέρονται στη βιβλιογραφία για τον πληθυσμό της Κρήτης και τα ποσοστά Χριστιανών και Μουσουλμάνων στην ύπαιθρο και στις πόλεις τον 19^ο

---

³⁷ Βλ. π.χ. Μ. Περάκης, «Εθνοθρησκευτικές και κοινωνικές μεταβολές στην Κρήτη μετά την Επανάσταση του 1821», *Μνήμων*, 31 (2010), 71-83.

αιώνα. Τα δεδομένα δεν επιτρέπουν μία πλήρη ανάλυση της δημογραφικής εξέλιξης της Κρήτης και του οικιστικού δικτύου ως προς το θρήσκευμα των κατοίκων καθώς για την εποχή 1670-1832 δεν υπάρχουν δεδομένα για δε την εποχή 1832-1900 η καταγραφή του 1832 δεν είναι πλήρως συμβατή με αυτή του 1881 που είναι οπωσδήποτε η πλέον πλήρης καταγραφή.

Τα δεδομένα της «Ψηφιακής Κρήτης» είναι χρήσιμα για περαιτέρω αναλύσεις. Μια χρήσιμη και αναγκαία ανάλυση θα ήταν η διερεύνηση της σημαντικής διαφοράς του πλήθους των οικισμών που αναφέρονται στις απογραφές 1832 και 1881. Οι διαφορές είναι σημαντικές και καθώς οι δύο απογραφές είναι σε διάστημα 50 ετών δεν μπορούν να εξηγηθούν εύκολα. Πολλοί Βενετικοί οικισμοί (δηλαδή ιδρύθηκαν πριν το 1650) αναφέρονται στην απογραφή του 1881 αλλά όχι στην καταγραφή του 1832. Η ανάλυση σε επίπεδο Καποδιστριακού δήμων δείχνει ότι στους νομούς Ηρακλείου και Χανίων η κατανομή των πληθυσμών του νομού στους δήμους παραμένει σχεδόν ίδια το 1832 και το 1881. Αυτό ισχύει και για τον συνολικό πληθυσμό, και για τον πληθυσμό κατά θρήσκευμα. Οι κατανομές παραμένουν ίδιες και ως προς τον βαθμό συγκέντρωσης πληθυσμών σε οικισμούς με κατοίκους ενός θρησκευματος.

Συνεπώς, ανάλυση σε τοπικό επίπεδο ίσως δείξει συνενώσεις περιοχών, παρερμηνείες/λάθη ως προς τους οικισμούς που αναφέρονται στις δύο απογραφές κλπ. Ανάλυση σε τοπικό επίπεδο θα μπορούσε επίσης να δείξει αν η πληθυσμιακή εξέλιξη κάποιων οικισμών συνδέεται με συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα. Καθώς, η βάση δεδομένων έχει και πληροφορίες για τον αιώνα που ερημώθηκαν κάποιοι οικισμοί, μια άλλη χρήσιμη ανάλυση θα ήταν η διερεύνηση εάν υπάρχει κάποιο μοτίβο ερήμωσης των ορεινών οικισμών.

Τελειώνοντας, πρέπει να επισημανθεί ότι τα δεδομένα προέρχονται από απογραφές/καταγραφές που έγιναν με διαφορετική μεθοδολογία και για τις οποίες η τεκμηρίωση είναι ελλιπής. Συνεπώς είναι λογικό να υπάρχουν αρκετά ερωτηματικά και ενδοιασμοί για την ακρίβεια και την πληρότητα των δεδομένων. Τα δεδομένα είναι χρήσιμα, σωστά στο παρελθόν κωδικοποιήθηκαν και πρέπει να είναι ελεύθερα διαθέσιμα για αναλύσεις από ερευνητές ή άλλους ενδιαφερόμενους. Όπως επιβεβαιώνουν τα αποτελέσματα της ερευνητικής εργασίας η ανάλυση τους επιτρέπει να εξετασθούν θέματα για τις συνθήκες κατοίκησης την εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας στη Κρήτη και να θεμελιώσουν μια ποσοτική τεκμηρίωση του οικιστικού δικτύου εκείνης της εποχής.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αγγελάκης, Εμμανουήλ, *Σητειακά: Ήτοι συμβολή εις την ιστορίαν της Σητείας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1939.

Αναστασόπουλος, Αντώνης, «Η Κρήτη στο οθωμανικό πλαίσιο», *Κρητολογικά Γράμματα*, 17 (2001), 97-109.

Αναστασόπουλος, Αντώνης, Ηλίας Κολοβός, Μαρίνος Σαρηγιάννης, «Οι πρώτοι δύο αιώνες οθωμανικής κυριαρχίας στην Κρήτη (1645-1821): νέες πηγές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις», *Κρητικά Χρονικά*, ΛΖ' (2017), 163-194.

Ανδριώτης, Νίκος, «Πληθυσμός και οικισμοί της ανατολικής Κρήτης (16^{ος}-19^{ος} αι.)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2002.

Ανδριώτης, Νίκος, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη, 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου της μάχης», *Μνήμων*, 26 (2004), 63-94.

Γруντάκης, Γιάννης, *Η κατάκτηση της Δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους: Η στάση των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου*, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 1998.

Δετοράκης. Θεοχάρης «Η Πανώλη εν Κρήτη, συμβολή εις την ιστορία των επιδημιών της νήσου»

Καλομενόπουλος, Νίκος Στράτος, *Κρητικά: Ήτοι τοπογραφία και οδοιπορικά της νήσου Κρήτης: Επιτόπιος μελέτη*, Βλαστός, Αθήνα 1894.

Κολοβός Ηλίας – Μαρίνος Σαρηγιάννης, «Οθωμανικές πηγές για τον Κρητικό Πόλεμο: μια επισκόπηση», στο *Ο Κρητικός Πόλεμος. Από την ιστορία στη λογοτεχνία*, επιμ. Στέφανος Κακλαμάνης, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2008, 183-214.

Μοσχονάς, Νίκος, «Οργάνωση του πληθυσμού στις βενετικές κτήσεις της Ελληνικής Ανατολής», στο *Διεθνές Συμπόσιο: Πλούσιοι και Φτωχοί στην Κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής*, επιμ. Χρύσα Μαλτέζου, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Βενετία 1998, 489-500.

Παρλαμάς, Στέλιος, «Εξισλαμισμοί στην περιοχή του Χάνδακα: τα πρώτα χρόνια μετά το τέλος του Κρητικού Πολέμου», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2016.

Πεπονάκης, Μανόλης, «Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ρέθυμνο 1997.

Περάκης, Μάνος, «Εθνοθρησκευτικές και κοινωνικές μεταβολές στην Κρήτη μετά την Επανάσταση του 1821», *Μνήμων*, 31 (2010), 71-83.

Σαρηγιάννης, Μαρίνος, «Η δικαστική οργάνωση και το ιεροδικείο του Χάνδακα στη νεοκατακτημένη Κρήτη», ανάτυπο από το Α΄ μέρος (1673-1675) του Πέμπτου Κώδικα του Ιεροδικείου Ηρακλείου, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2008.

Σπανάκης, Στέργιος, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. 5, «Έκθεση του Francesco Basilicata», Ηράκλειο 1969.

Σπανάκης, Στέργιος, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων (Μητρώον των Οικισμών)*, Γραφικές Τέχνες Γ. Δετοράκης, Ηράκλειο 1991.

Σταυράκης, Νικόλαος, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κλπ. ειδήσεων περί της νήσου*, Τυπογραφείον «Παλλιγενεσία» Ι. Αγγελουπούλου, Αθήνα 1890.

Σταυρινίδης, Νικόλαος, *Ο Καπετάν Μιχάλης Κόρακας και οι συμπολεμιστές του*, Ηράκλειο 1971.

Σταυρινίδης, Νικόλαος, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης, τ. Β΄, Έγγραφα της περιόδου 1657-1672*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1976.

Σταυρινίδης, Νικόλαος, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορούντων εις την ιστορίαν της Κρήτης, τ. Γ΄, Έγγραφα της περιόδου 1694-1715*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1976.

Τρακάκης, Αντώνης, «Οι Σελινιώται», *Άγνωστο*, χ.χ..

Τσικνάκης, Κώστας, «Ο ελληνικός χώρος στη διάρκεια της βενετοκρατίας», στο *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα: προσεγγίζοντας την ιστορία της*, επιστ. διεύθ. Χρύσα Μαλτέζου, επιμ. κειμ. Δέσποινα Βλάσση – Αγγελική Τζαβάρα, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Αθήνα-Βενετία 2010, 21-68.

Χουρμούζης Βυζάντιος, Μιχαήλ, *Κρητικά*, Τυπογραφία Ηλία Χριστοφίδου «Η Αγαθή Τύχη», Αθήνα 1842.

Ξενόγλωσση

Adıyeke, Ayşe Nükhet – Nuri Adıyeke – Evangelia Balta, “The Poll Tax in the Years of the Cretan War (Symbol of Submission and Mechanisms of Avoidance)”, *Θησαυρίσματα*, 31 (2001), 323-359.

Bonneval, Philippe de – Mathieu Comte Dumas, *Αναγνώριση της νήσου Κρήτης: μία ανέκδοτη μυστική έκθεση του 1783*, Μίτος, Ρέθυμνο 2000.

Greene, *Κρήτη, ένας κοινός κόσμος: Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, μεταφρ. Ελένη Γκαρά – Θέμις Γκέκου, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2005.

Gülsoy, Ersin, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresini Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, Κωνσταντινούπολη 2004.

Pashley, Robert, *Travels in Crete*, Β', John Murray, Κέιμπριτζ-Λονδίνο 1837.

Raulin, Victor, *Description physique de l'île de Crete France*, 1869.

Tournefort, Joseph Pitton de, *Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του Αρχιπελάγους 1700-1702: Από το έργο Relation d'un voyage du Levant*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003.

Vidras, Georgios - Christos Kyriakopoulos - Elias Kolovos, “The Rural Economy of Ottoman Crete (1650-1670): a Spatial Approach”, *Études Balkaniques*, 4 (2019), 801-830.